

**UNIVERZITET U BANJOJ LUCI
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA**

Andela Pepić

**PRIVATIZACIJA I RADNIČKE BORBE NA EVROPSKOJ
PERIFERIJI: PRIMJER INDUSTRIJSKIH GIGANATA U
BOSNI I HERCEGOVINI 1989-2020.**

DOKTORSKA DISERTACIJA

Banja Luka, 2022

UNIVERSITY OF BANJA LUKA
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Andela Pepić

**PRIVATIZATION AND WORKERS' STRUGGLES AT THE
EUROPEAN PERIPHERY: THE CASE OF BOSNIA AND
HERZEGOVINA'S INDUSTRIAL GIANTS BETWEEN 1989-
2020**

DOCTORAL DISSERTATION

Banja Luka, 2022

Informacije o mentoru i doktorskoj disertaciji

Mentorka: prof. dr Marija Babović, redovna profesorica, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu

Naslov doktorske disertacije: PRIVATIZACIJA I RADNIČKE BORBE NA EVROPSKOJ PERIFERIJI: PRIMJER INDUSTRIJSKIH GIGANATA U BOSNI I HERCEGOVINI 1989-2020.

Rezime: Predmet ovog istraživanja su društveni sukobi u sferi rada u periodu savremenih privatizacijskih i transformacijskih procesa u Bosni i Hercegovini (BiH) kao evropskoj periferiji. Društveni sukobi u kontekstu ovog rada jesu sukobi radničke klase sa vladajućom klasom, odnosno političkim i ekonomskim elitama, koji se prvenstveno manifestuju kroz forme štrajkova/obustava rada, radničke tužbe, proteste i dr. Pod privatizacijom u ovom radu podrazumijevamo procese vlasničke transformacije nad preduzećima od društvenog vlasništva, preko državnog u privatno, a koja se manifestovala kroz različite forme od prodaje i kupovine preduzeća, preko stečajnih postupaka do likvidacija.

Cilj ovog istraživanja jeste da se društveni procesi koji su obuhvaćeni navedenim predmetom istraživanja analiziraju na primjeru tri bivša industrijska giganta u BiH, tj. iz bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) – Rudi Čajavec, Energoinvest i Aluminij – koji su prošli (ili prolaze) kroz procese privatizacije u periodu od 1989. do 2020. godine. Istraživanje je zasnovano na pojedinačnim studijama slučaja, odnosno studiji višestrukih slučajeva. Navedene istraživačke strategije su bazirane na triangulaciji podataka prikupljenih putem intervjua sa (bivšim) radnicima i radnicama navedenih giganata, iz dostupnih tekstova objavljenih u fabričkim novinama, kao i dnevnim, sedmičnim i onlajn medijima. Pored toga, korištena je i dostupna arhivska i dokumentarna građa. Prikupljeni podaci su analizirani iz perspektive dominantnih diskursa i narativa o transformacijskim i privatizacijskim procesima, te pratećih radničkih borbi.

Rezultati istraživanja ukazuju na to da su radničke borbe u posmatrаниm slučajevima bile uslovljene globalnim strukturalnim promjenama i njihovim posljedicama uslijed perifernog položaja BiH. Takođe, na radničke borbe u BiH, uticale su i različite strategije pacifikacije radničkog bunda primjenjivane od strane vladajuće klase. Usljed toga, radničke borbe tokom procesa privatizacije u BiH manifestovale su se isključivo u okviru preduzeća koja se privatizuju i dominantnog etnonacionalnog konteksta bez šireg povezivanja i solidarnosti sa radničkim borbama i radnicima iz drugih preduzeća širom zemlje što je uticalo na dalju

fragmentisanost radničke klase i slabe domete u zaštiti radničkih interesa i položaja tokom privatizacije.

Ključne riječi: privatizacija, radničke borbe, sindikat, periferija, Bosna i Hercegovina

Naučna oblast: Društvene nauke

Naučno polje: Sociologija

Klasifikacija za naučnu oblast: S 210

Tip odabrane licence: CC BY-NC

Information about the mentor and doctoral dissertation

Mentor: prof. dr Marija Babović, Full Professor, Faculty of Philosophy, University of Belgrade

Title of the doctoral dissertation: PRIVATIZATION AND WORKERS' STRUGGLES AT THE EUROPEAN PERIPHERY: THE CASE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA'S INDUSTRIAL GIANTS BETWEEN 1989-2020

Summary: This research focuses on the social conflicts in the field of work within the privatization and transformation processes in Bosnia and Herzegovina (B&H) as European periphery. For the purpose of this research, we consider social conflicts as the confrontations of the working class with the ruling class, i.e. political and economic elites. These conflicts are primarily manifesting in form of strikes/work stoppages, lawsuits by workers, protests etc. Privatization is the process of transformation of ownership over companies from socially owned, through state owned to private. Privatization is manifested through different forms starting from selling and buying of companies, through bankruptcy and liquidation procedures.

The aim of this research is to analyse the social processes encompassed in the subject of research, through cases of three former industrial giants in B&H, i.e. from the former Socialist Federative Republic of Yugoslavia (SFRY) – Rudi Čajavec, Energoinvest i Aluminij – that have gone through (or are in process of) privatization in the period 1989-2020. Research is based on the individual case studies, and multiple case study. The research strategies are based on the triangulation of the data gathered through interviews with (former) workers of the mentioned giants, as well as through available articles published in factory newspapers, as well as daily, weekly and online media. Additionally, we have used the available archives and documents. Collected data were analysed from the perspective of dominant discourses and narratives about transformation and privatization processes, as well as accompanying workers' struggles.

Research results show that the workers' struggles in the observed cases were determined by global structural changes and their consequences due to peripheral status of B&H. Additionally, the workers' struggles were impacted by different strategies of pacification of workers' revolt applied by the ruling class. As a consequence, workers' struggles during the privatization processes in B&H were manifested exclusively within the companies that are under privatization and within the dominant ethnonational context without wider networking and solidarity with workers' struggles and workers from other companies across the country.

This has additionally impacted the further fragmentation of the working class and weak outreach in the protection of the workers' interests and status during the privatization.

Key words: privatization, workers' struggles, trade union, periphery, Bosnia and Herzegovina

Scientific Area: Social Sciences

Scientific Field: Sociology

Classification mark: S 210

Chosen type of Creative Commons Licence: CC BY-NC

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Transformacijski procesi i radničke borbe na periferiji	7
2.1. Predmet i cilj istraživanja.....	7
2.2. Teorijski aspekti transformacijskih procesa i radničkih borbi na periferiji	11
2.2.1 Perifernost post-socijalističkog i post-jugoslovenskog prostora.....	12
2.2.2. Transformacija i privatizacijski procesi	16
2.2.3. Radnička klasa i radničke borbe u procesima transformacije	20
3. Hronologija (dis)kontinuiteta.....	25
3.1. Socijalizam: izgradnja socijalističkog samoupravljanja i radničkog odlučivanja.....	25
3.2. Socijalizam: mjere ekonomске stabilizacije i radničke borbe	31
3.3. Post-socijalizam: etnička apropijacija društvenog vlasništva.....	34
3.4. Post-socijalizam: nastavak privatizacije i radničke borbe	36
4. Metodološki okvir istraživanja	41
4.1. Hipotetički okvir	41
4.2. Metod istraživanja.....	43
4.2.1 Prikupljanje i izvori podataka	44
4.2.2 Metode za analizu podataka.....	48
5. Rezultati istraživanja.....	51
5.1 Slučaj "Rudi Čajavec".....	51
5.1.1 Između nostalgije, borbenosti i nemoći	54
5.1.2 Dobra – loša – privatizacija	76
5.1.3 Posljedice privatizacije i transformacije	88
5.1.4 Razjedinjenost i fragmentacija radničke klase	93
5.2 Slučaj Energoinvest	95
5.2.1 Privatizacija: između politike, interesa, krađe i neznanja	98
5.2.2 Radničko (ne)djelovanje	108
5.2.3 Percepcija sindikata i pacifikacije radničkih borbi	115
5.2.4 Epilog transformacijskih procesa.....	122
5.3 Slučaj Aluminij Mostar.....	126
5.3.1 Privatizacija: i jeste i nije bila	130
5.3.2 Uticaj politike i interesa	136
5.3.3 Radnici i radničko organizovanje: između klijentelizma i borbenosti	143
5.3.4 Epilog	155
6. Studija višestrukih slučajeva: „Rudi Čajavec“, Energoinvest, Aluminij	160

6.1 Privatizacija.....	164
6.2 Radnici i radničke borbe	167
6.3 Razjedinjenost radničke klase / Strategije i taktike pacifikacije	175
6.4 Sumiranje nalaza istraživanja.....	179
7. Zaključna razmatranja	184
Literatura.....	188
Prilog A - Informacijski list i forma za pristanak za učestvovanje u istraživanju.....	209
Prilog B – Vodič za intervju.....	211
Prilog C - Priča iz arhiva „Rudi Čajavec“.....	212
Prilog D – Priča iz arhiva „Energoinvest“.....	218
Prilog E - Priče iz dokumenata „Aluminij“.....	222
Biografija autorke	228

Samoupravljanje je ostalo na mikro nivou, isparcelisano i međusobno nepovezano u integralan društveni sistem. To znatno olakšava dominaciju države (i osamostaljenost finansijskog i trgovinskog kapitala) nad njim, a time se i otežava radničkoj klasi kao samoupravnoj snazi da ovlađa političkom pozornicom globalnog društva. Radnička klasa je, poput samoupravljanja, isparcelisana. Kao klasa je politički nedovoljno organizovana na nivou globalnog društva, socijalno je heterogena i na bitnim pitanjima svog društvenog i materijalnog položaja protivrečna, a to onim centrima društvene moći koji su osamostaljeni i otuđeni od radnika — i koji socijalnu razjedinjenost radničke klase (i društva kao celine) uzimaju kao opravданje za svoju društvenu moć i moć arbitriranja, uglavnom u svoju korist - daje veće mogućnosti da manipulišu radničkom klasom. (Jovanov, 1979, str. 76-77)

1. Uvod

Procesi transformacije socijalističkih društava u kapitalistička, uz sve svoje varijetete i oblike, te propratne događaje koji su obilježili ove procese, predmetom su istraživačkog interesovanja već decenijama. Postojeća literatura obuhvata različite pristupe ovoj problematici. Tako, na primjer, Verdery (1996) i Woodward (1995) posmatraju i analiziraju razvoj socijalističkih društava i nestabilnosti unutar istih, a koje su, zajedno s djelovanjem drugih, egzogenih faktora, vodile ka transformaciji, posmatrajući kritične tačke skretanja iz pravca socijalizma ka kapitalizmu. Njihov rad često služi kao osnova kasnijim istraživačkim radovima (poput Ost, 2001), koji nadgrađuju ovu analizu istraživanjem fokusiranim na razumijevanje djelovanja različitih aktera unutar transformacijskih procesa u neoliberalnom okviru. Iako je post-socijalistička transformacija od samih početaka izazivala interesovanje mnogih istraživača, u posljednje vrijeme fokus istraživačkog interesovanja usmjeren je ka kritičkoj analizi efekata transformacijskih procesa posmatrano ne samo kroz makro-nivo društvenih, političkih i ekonomskih dešavanja, već uzimajući u obzir i ispoljene društvene sukobe u post-socijalističkim prostorima na mezo i mikro-nivou (vidjeti npr. von Puttkamer, Borodziej & Holubec, 2020; Horvat & Štiks, 2015; Kurtović, 2015; Kurtović, 2020; Arsenijević, 2014; Arsenijević, Husanović & Vasić-Janeković, 2017; Musić, 2021; Majstorović, 2021).

Posmatrajući prostor bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) i put iz socijalističkog, samoupravnog, u kapitalističko društvo, možemo govoriti o dva aspekta koja nisu međusobno isključujuća: tranzicija i transformacija. Tranzicija najčešće obuhvata ekonomski aspekt i karakter promjena koje su se dešavale u socijalističkim društvima prilikom prelaska u kapitalističko uređenje u vidu, kako to Miler (Müller) naziva, „svetog trojstva tranzicije“, odnosno privatizacije, liberalizacije i demokratizacije (Müller, 2019). Lazić (2000), na sličan način napominje da je riječ *tranzicija* „označavala nepokolebljivu veru u pravolinijsko i brzo uključivanje društava pod sovjetskom dominacijom u maticu kasnokapitalističkog toka“, dok je upotreba riječi *transformacija* značila „napuštanje simplifikatorskog linearно evolucionističkog gledišta“ u korist teza o „alternativnim pravcima razvoja“ i „različitim putevima iz socijalizma“ (str. 8). Transformacija podrazumijeva širi, društveni aspekt, unutar kojeg se posmatraju sistemske i opšte društvene, političke i ekonomске promjene, ali koje nisu determinisane, odnosno njihovi ishodi mogu biti različiti (Merkel, Kollmorgen & Wagener, 2019). Naše istraživanje polazi od istraživanja transformacijskih procesa, uslovljenih pozicijom prostora bivše SFRJ i posebno Bosne i Hercegovine (BiH) u odnosu na zemlje *centra* unutar teorijskog i analitičkog okvira svjetskih sistema Imanuela Vollerštajna (Immanuel Wallerstein). U pomenutom okviru, a prema novijim teorijama i istraživanjima post-socijalističkog prostora bivše SFRJ (za detaljniji pregled vidjeti: Majstorović, 2019), možemo govoriti o promjeni statusa ovog prostora iz polu-periferije (kakvim je smatran u periodu socijalizma) u periferiju (kakvim se najčešće smatra u periodu post-socijalizma).

U našem istraživanju uzimamo u obzir da prostor bivše SFRJ u odnosima centar-periferija nije moguće jednoznačno okarakterisati kao (polu)periferni bez uzimanja u obzir svih karakteristika pojedinačnih zemalja koje čine taj prostor. Međutim, u kontekstu ovog istraživanja, a oslanjajući se na prethodna istraživanja i podatke o položaju BiH u međunarodnoj podjeli rada i unutar međunarodnih struktura moći, istu smatramo zemljom periferije i posmatramo transformacijske procese u BiH kao uslovljene takvom pozicijom. Unutar transformacijskih procesa, značajno mjesto kako sa ekonomskog tako i sa društvenog aspekta, zauzimaju procesi privatizacije, kao transformacije vlasništva nad kapitalom iz društvenog, odnosno državnog, u privatno. Međutim, za razliku od istraživanja koja su u svom fokusu uglavnom imala opšti ekonomistički i politički aspekt privatizacije kao „projekta“ prilagođavanja uslovima međunarodnih finansijskih institucija, u našem istraživanju fokus je na povezanosti pojave društvenih sukoba u sferi rada sa privatizacijskim i transformacijskim procesima na periferiji, a na primjeru BiH. Za karakterizaciju društvenih sukoba u sferi rada

oslanjamo se na rad Silvana Bolčića (2003), posmatrajući ih kao suprotstavljenost interesa radničke klase naspram interesa vladajuće klase, odnosno političkih i ekonomskih elita, a koje se manifestuju u vidu akcija radnika poput štrajkova, sabotaža procesa rada, apsentizma, formalističkog rada i slično (str. 232), proširujući tu tipologiju i na radničke tužbe, okupiranja fabrika i masovnije protestne akcije koje uključuju i druge društvene grupe.

Imajući u vidu da postojeća literatura uglavnom posmatra procese transformacije iz makro-perspektive, **cilj našeg istraživanja jeste doprinijeti novijem talasu istraživačkih radova koji posmatraju ove procese na (polu-)periferiji iz mikro-perspektive** (poput Musić, 2021; Calori&Jurkat, 2017; Bonfiglioli, 2020; Majstorović&Vučkovac, 2016; i dr.). Odnosno, podržavamo tezu Archer&Musić (2016), da se „fokusiranjem na fabrike i radničku klasu može steći bolji uvid u heterogene načine na koje su procesi i događaji na makro nivou doživljavani na mikro-nivou“ (str. 16). Stoga se naše istraživanje fokusira na mikro-nivo i osvrt iz ugla radnika na procese transformacije unutar BiH kao zemlje periferije. **Cilj istraživanja jeste analizirati na koji način su (ako su) radničke borbe bile organizovane unutar privatizacijskih i transformacijskih procesa u BiH, te kakva je percepcija radništva o procesima i načinima na koji su isti izvedeni**, a na primjeru tri bivša industrijska giganta (Rudi Čajavec, Energoinvest i Aluminij Mostar). Koristeći se studijama slučaja tri pomenuta preduzeća i privredna kompleksa, na bazi obavljenih intervjeta sa (bivšim) radnicima i radnicama istih, te uz triangulaciju sa medijskim tekstovima i dostupnom arhivskom i dokumentarnom građom, **našim istraživanjem nastojimo da objasnimo i analiziramo manifestaciju društvenih sukoba u sferi rada, unutar zadatih uslovljenosti perifernim položajem BiH i transformacijskim procesima**. Takođe, **u fokusu našeg istraživanja je i analiza načina na koje su etnonacionalne politike i dominantni okviri unutar kojih su radnici i radnice djelovali i djeluju u post-socijalističkoj BiH, uticali na fragmentisanost radničke klase i same ishode radničkih borbi u periodu od 1989. do 2020. godine**.

U narednih šest poglavlja predstavljen je kako teorijski i metodološki okvir našeg istraživanja, tako i sami rezultati istraživanja, kao i analiza i zaključci do kojih smo došli, a koji daju okvir za buduća istraživanja. U narednom poglavlju, a drugom gledajući naš rad u cjelini, pod nazivom *Transformacijski procesi i radničke borbe na periferiji* pojašnjavamo osnovni kategorijalno-pojmovni aparat kojim se služimo u našem istraživanju i definišemo predmet i cilj istraživanja, a zatim dajemo uvid u one teorijske aspekte transformacijskih procesa i radničkih borbi na periferiji na koje se oslanjamo ili kojima doprinosimo u našem istraživanju. U tom smislu, ovo poglavlje pruža osvrt na postojeću i noviju literaturu koja obrađuje teme odnosa zemalja na relaciji centar-periferija uopšte, unutar okvira neoliberalne

globalizacije, ali i fokusirano na post-socijalističke i post-jugoslovenske zemlje, a koje su nam od značaja za dalje razumijevanje transformacijskih procesa i radničkih borbi unutar istih. Zatim ukazujemo na dosadašnja istraživanja transformacijskih procesa uključujući i privatizacijske proceze, te odnosa i položaja radničke klase i radničkih borbi unutar tih procesa na post-jugoslovenskom prostoru, koja nam služe kao polazna osnova za naš istraživački poduhvat.

Treće poglavlje pod nazivom *Hronologija (dis)kontinuiteta* je praktično nastavak drugog poglavlja, ali ovaj put sa specifičnim fokusom na istorijski vezanu hronologiju dešavanja u SFRJ od momenta početka izgradnje socijalističkog samoupravljanja i uvođenja mehanizama radničkog odlučivanja u SFRJ, preko postepene, krizama praćene razgradnje SFRJ i samoupravnog sistema, pa do raspada SFRJ i post-socijalističke izgradnje novih država na post-jugoslovenskom prostoru i pratećih procesa, kao i društvenih sukoba. U ovom poglavlju, pozivajući se na istraživačke rade koji su u svom fokusu imali transformacijske proceze, kao i analizu izgradnje socijalističkog samoupravnog sistema u SFRJ, te na rade koji su u svom fokusu imali društvene sukobe u sferi rada, nastojimo istaći povezanost procesa transformacije, izgradnje i razgradnje jednog sistema, sa postojećim animozitetima i sukobljavanjima između različitih društvenih grupa, ali i unutar same radničke klase kao heterogene skupine podložne fragmentaciji po raznim osnovama. Ovo poglavlje ujedno predstavlja i uvod i kontekstualizaciju radničkih borbi i privatizacijskih i transformacijskih procesa u tri odabrane studije slučaja.

Četvrto poglavlje koje nosi naziv *Metodološki okvir istraživanja*, obuhvata razradu osnovnih prepostavki od kojih polazimo, te daje uvid u izabранe metode za prikupljanje, analizu i obradu podataka koje su primijenjene tokom istraživanja. Takođe, istaknute su i poteškoće s kojima smo se suočavali prilikom istraživanja, imajući u vidu da se isto sprovodilo tokom trajanja pandemije virusa SARS-CoV-2 te je pristup potencijalnim sagovornicima bio otežan, kao i da su pojedini slučajevi (poput Aluminij Mostar) još uvijek osjetljivi što je kod potencijalnih ispitanika izazivalo bojazan od moguće reperkusije koju bi trpili učešćem u istraživanju iako im je garantovana anonimnost.

Peto i ujedno najobimnije poglavlje *Rezultati istraživanja* nudi uvid u prikupljene podatke tokom istraživanja i rezultate tog rada za svaki slučaj pojedinačno. Poglavlje je podijeljeno na tri potpoglavlja od kojih je svako posvećeno konkretnom slučaju. Zajednička karakteristika sva tri potpoglavlja jeste da su rezultati istraživanja prikazani u tematskim cjelinama koje se odnose na privatizaciju i radničke borbe, a na bazi triangulacije tri specifične grupe izvora podataka: (1) intervjuja obavljenih s radnicima na osnovu kojih imamo uvid u

percepciju radnika, (2) medijskih tekstova objavljivanih u fabričkim/radničkim listovima, te u medijima poput dnevnih i sedmičnih novina, magazina, internet portala i slično, i (3) postojeće arhivske građe i druge dokumentacije do koje smo došli tokom istraživanja. Identifikovali smo osnovne diskurse koji se javljaju u narativima radničkih iskaza o procesima transformacije i privatizacije, te proživljenih radničkih borbi, s fokusom na ulogu sindikata i sindikalnog djelovanja. Takođe, identifikovali smo i javne diskurse koji su bili zastupljeni u medijskim člancima o privatizacijskim i vezanim procesima, te radničkim borbama pojedinačnih preduzeća unutar svakog od slučaja. Kao dodatak na studije slučaja, izvršili smo djelimičnu rekonstrukciju toka događaja i ispoljenih društvenih sukoba u sferi rada na osnovu stečajne dokumentacije u slučajevima „Čajavec-Precizni liv“ kao jednog od preduzeća unutar „Rudi Čajavec“ sistema, „Energoinvest-Termoaparati“ kao jednog od preduzeća „Energoinvesta“, dok smo u slučaju „Aluminij Mostar“ rekreirali ključne momente i sporne tačke u radničkim borbama na osnovu dostupne sindikalne i fabričke dokumentacije dobijene iz povjerljivog izvora, a koji su dostupni u Prilozima C, D i E respektivno.

Šesto poglavlje *Studija višestrukih slučajeva: „Rudi Čajavec“, Energoinvest, Aluminij* objedinjuje rezultate istraživanja tri slučaja unutar studije višestrukih slučajeva. U ovom poglavlju smo analizirali zajedničke karakteristike sva tri slučaja, kao i njihove tačke razdvajanja u pređenom putu od društvenog preduzeća do podržavljenog i na kraju (djelimično) privatizovanog ili ugašenog. U ovom poglavlju sumiramo identifikovane diskurse o privatizaciji i transformaciji u pojedinačnim slučajevima, te ukazujemo na one diskurse koji se pojavljuju u radničkim narativima u sva tri slučaja, poput *radnici kao vlasnici, gubitka moći radnika, nostalгије и несигурности*. Istovremeno, u ovom poglavlju dajemo prikaz strategija i mehanizama radničkih borbi klasifikovanih na konfrontacijske (štrajkovi, tužbe) i meki pristup (pregovaranje i radničko akcionarstvo). Takođe, analiziramo i predstavljamo identifikovane strategije i taktike pacifikacije radničkog bunta koje su primjenjivale političke i ekonomski elite u posmatranom periodu, a koje uključuju proizvodnju straha, njegovanje klijentelističkih odnosa sa sindikalnim aktivistima, slabljenje sindikata i druge. Rezultate istraživanja i analizu sumiramo i kontekstualizujemo sa širim, makro-okvirom, i na taj način objedinjujemo saznanja iz pregleda dostupne literature iz Poglavlja 2 i 3, te ih dopunjujemo sa sopstvenim nalazima na osnovu sprovedenog istraživanja. U konačnici, šesto poglavlje prožimamo analizom rezultata sa ishodima provjere postavljenih hipoteza istraživanja, odnosno njihovom potvrdom.

Sedmo poglavlje *Zaključna razmatranja* obuhvata opis istraživanja i ističe najbitnije rezultate u odnosu na cilj istraživanja. Pored toga, ističe se doprinos našeg istraživanja na dopuni postojeće literature i terminologije fokusirane na procese transformacije i privatizacije

na evropskoj periferiji sa posebnim osvrtom na radničke borbe. Na kraju, u sedmom poglavlju nudimo i preporuke za dalja istraživanja, a na osnovu identifikovanih ograničenja našeg istraživanja, te dajemo preporuke za sindikalno i radničko organizovanje uopšte.

2. Transformacijski procesi i radničke borbe na periferiji

Unutar postojećeg korpusa literature koja se, sa različitih aspekata, bavi pitanjima transformacije socijalističkih društava (sa svim svojim varijetetima) neophodno je razlučiti koji su to različiti pristupi i kontekstualizacije transformacija sa kojima pojedine autorke i autori nastoje dati svoj doprinos pojašnjenu u različitim vremenskim periodima. Nakon pada Berlinskog zida 1989. godine, dominantni diskurs u literaturi varira od analiziranja transformacije kao procesa oslobođenja post-socijalističkih zemalja od socijalizma i komunizma i predviđanja njihovog uspješnog prilagođavanja kapitalističkom načinu organizovanja i funkcionisanja privrede i društva, pa do karakterizacije određenog dijela post-socijalističkog prostora kroz prizmu konfliktnog i post-konfliktnog društva (naročito značajno za post-jugoslovenski prostor), te post-konfliktne obnove i razvoja. Dodatni aspekt u procesima transformacije predstavljaju i procesi evropskih integracija. Od kraja 2000-tih do danas, pojavljuje se više kritičkih glasova autorki i autora koji promatraju procese transformacije kroz prizmu perifernosti post-socijalističkog prostora i izazova koje ta ista perifernost nosi u kontekstu mogućih ishoda po radnike i društvo. Ovo istraživanje predstavlja doprinos postojećem korpusu literature, sa fokusom na Bosnu i Hercegovinu, kontekstualizujući transformacijske procese ove post-socijalističke zemlje unutar uslovjenosti koje namiče pozicija evropske periferije, te dajući poseban osvrt iz ugla samih radnika kao aktera procesa uslovjenih mnoštvom faktora.

2.1. Predmet i cilj istraživanja

Transformacije društveno-ekonomskog sistema SFRJ i država nastalih njenim raspadom u tržišnu privredu, karakteru i procesi privatizacije i društveni sukobi u sferi rada. Pod privatizacijom, uzimajući u obzir i kontekst transformacije društveno-ekonomskog sistema SFRJ i država nasljednica, podrazumijevamo procese promjene vlasništva nad preduzećima iz društvenog, preko državnog u privatno vlasništvo koja se realizovala (i realizuje se) kroz više različitih formi uključujući i likvidacije, stečajne postupke, te prodaju/kupovinu preduzeća. Društveni sukob predstavlja vrstu društvenog odnosa između najmanje dvije strane koje imaju protivrječne interese i koje percipiraju „u društvenom prostoru njima suprotstavljenu stranu, potrebe i način na koji druga strana osujeće ostvarivanje potreba date strane“ (Bolčić, 2003, str. 229). Pod društvenim sukobima u kontekstu ovog istraživanja podrazumijevamo sukobe

radničke klase sa kapitalistima, odnosno vladajućom klasom, te sa novim političkim i ekonomskim/preduzetničkim elitama nastalim transformacijom sistema.

Za razliku od istraživanja koja su rađena nakon 1989. godine, kada je pojam društvene klase isključivan iz analiza društvenih i političkih procesa, u ovom istraživanju koristićemo šire određenje pojma društvene klase čiji je sadržaj, kako to navodi Mujkić (2019) „ispunjen – ideološkim naputkom – novim terminima: rase, konfesije, etniciteta, nacije, dakle cijelom lepezom partikularizirajućih identiteta koji se u društvenom prostoru pojavljuju kao međusobno suprotstavljeni i isključujući“ (str. 56). Unutar takvog okvira, vodićemo se klasnom analizom koja sintetizuje tri naizgled isključujuća pristupa (Wright, 2015):

- a) Marksističku tradiciju koja identificuje odnose eksploracije (prisvajanja ekonomskih koristi od radne aktivnosti onih kojima se dominira) i dominacije (mogućnost kontrole nad aktivnostima drugih);
- b) Veberijanski pristup koji identificuje gomilanje prilika koje zavisi od odnosa moći i pravnih regulativa koje individuama (najčešće „srednjoj klasi“) daju efektivnu kontrolu nad ekonomskim resursima omogućavajući isključivanje drugih (najčešće u kontekstu pristupa zaposlenju/određenoj poziciji) u zavisnosti od pozicije aktera unutar vertikalne društvene strukture;
- g) Stratifikacijski pristup u kojem je fokus na individualnim atributima koji podrazumijevaju različite strukturalne uslove u kojima se nalaze pojedinci i koji određuju njihovu pripadnost određenoj klasi (ekonomski, kulturni i socijalni kapital).

Dodatno, uzećemo u obzir i specifičan analitički pristup Mladena Lazića, zasnovan na višeslojnoj klasnoj analizi konteksta u kojem se određena društva i klase stvaraju i transformišu. Značaj Lazićevog pristupa jeste u tome što uvođenjem analitičkih nivoa obuhvata „različite mehanizme društvenog strukturisanja i različite tipove društveno-ekonomskih formacija“ pri čemu se u savremenim procesima promjena „kao jedan od najznačajnijih aktera prepoznaju upravo društvene klase, koje se, na taj način, smeštaju u globalne dinamičke procese u društvu“ (Pešić, 2012, str. 292).

Za potrebe ovog istraživanja, pod radničkom klasom podrazumijevamo društvenu grupu koju čine pojedinci (nekvalifikovani i kvalifikovani) koji obavljaju manuelni rad uključujući i pojedince koji u tom procesu imaju određeni nivo upravljačkih odgovornosti (kao na primjer poslovođe) (Novaković, 2017, str. 271; Lazić & Cvejić, 2010, str. 5). Vladajuća klasa se određuje kao društvena grupa (ili skup pojedinaca) koja posjeduje i kontrolisce sredstva za proizvodnju, odnosno resurse neophodne za reprodukciju datog načina proizvodnje društva (Wright, 2015; Lazić, 1996; Lazić & Cvejić, 2010). Politička elita je sastavni dio vladajuće

klase i predstavlja „društvenu grupu koja unutar političkog podsistema kontroliše i obnavlja resurse neophodne za reprodukciju datog načina proizvodnje društva“ (Lazić prema Manić i Mirkov, 2016, str. 35). Ekonomski eliti kao dio vladajuće klase, predstavlja društvenu grupu koja posjeduje „koncentrisanu kontrolu nad akumuliranim resursima, i to resursima koji su neophodni za reprodukciju osnovnih prepostavki na kojima počiva dati način proizvodnje društvenog života (ili način proizvodnje koji se unutar datog društvenog poretku pojavljuje kao istorijski moguć, alternativan, konkurentske), te koje aktivno učestvuju u reprodukciji tih prepostavki“ (Lazić prema Manić i Mirkov, 2014, str. 45). Unutar ekonomskog elite definisemo preduzetničku elitu kao pod-grupu koja obuhvata privatne vlasnike najvećih preduzeća (Lazić, 2011, str. 131).

Privatizacija, kao svojinska transformacija, predstavlja sredstvo za promjenu društvenih odnosa, što je naročito izraženo u transformacijskim procesima post-socijalističkih zemalja. U tom smislu, zanima nas odnos radničke klase prema privatizacijskim i transformacijskim procesima, te unutar istog odnosa i sukob radničke klase sa vladajućim klasama, odnosno političkim i ekonomskim elitama. U tom kontekstu, značajna je tipologija društvenih sukobljavanja sa strane akcija radnika koja obuhvata prijetnje prekidanjem rada, usporavanje rada, formalistički rad (rad samo „po propisima“), odbijanje dodatnih zaduženja, bojkot komunikacije sa rukovodicima (isključivo „službeno“ komuniciranje bez neformalne komunikacije), apsentizam (bjeganje na bolovanja i drugi vidovi odsustva s posla), sabotaže na radu, štrajkove (najavljeni ili iznenadne kolektivne obustave rada radi ostvarivanja određenog interesa radnika, grupe koja štrajkuje ili šire društvene skupine) (Bolčić, 2003, str. 232). Pored navedene tipologije, pod radničkim borbama u kontekstu ovog rada podrazumijevaćemo i druge oblike radničkih borbi koje su specifične za procese društvenih i ekonomskih promjena poput radničkih tužbi (tužbe podnesene nadležnim sudskim organima najčešće protiv rukovodstva preduzeća, te eventualno i drugih aktera u procesima privatizacije poput nadležnih ministarstava ili organa vlasti, a za potrebe ostvarivanja potraživanja neisplaćenih naknada za rad i pratećih naknada, te povodom kršenja radničkih prava), okupiranja fabrika i proizvodnih pogona (podrazumijeva organizovanje radničkih straža, cijelodnevnu prisutnost radnika u preduzeću tokom trajanja akcije, fizičku kontrolu pogona ili fabrike, preuzimanje kontrole nad proizvodnim procesom i poslovanjem, onemogućavanje slobodnog raspolažanja robama i mašinama aktuelnom vlasniku ili stečajnom upravniku i sl.), protesta (okupljanje na javnim površinama, unutar kruga preduzeća ili na nekom drugom mjestu u svrhu ispunjenja određenog zahtjeva) i sl (vidjeti: Arhiv radničkih borbi).

Cilj istraživanja jeste da se istraži uticaj i percepcija uticaja privatizacije, kao posljedice neoliberalne globalizacije, na pojavu i postojanje radničkih borbi, te sam položaj radništva na evropskoj periferiji, kroz primjere tri industrijska giganta u Bosni i Hercegovini. Imajući u vidu da su već sprovedena istraživanja o radničkim borbama i transformaciji privrede (uključujući i privatizacijske procese i njihove posljedice) uglavnom imala fokus na Srbiji (npr. Jugoremedija, Rakovica, Trepča itd) i Hrvatskoj (Petrokemija, Borovo i dr), te u BiH na slučaju Tuzle (prvenstveno DITA-e), neophodno je proširiti fokus i na druge slučajeve privatizacije industrijskih preduzeća u Bosni i Hercegovini. Stoga je fokus ovog istraživanja na tri industrijska giganta iz bivše SFRJ, a na području BiH, koja su prošla (ili prolaze) kroz procese privatizacije u periodu od 1989. do 2020. godine:

- 1) Rudi Čajavec (Banja Luka, sa sastavnicama i u drugim gradovima),
- 2) Energoinvest (Sarajevo, sa sastavnicama i u drugim gradovima), i
- 3) Aluminij (Mostar, koji je do 90-ih bio dio Energoinvesta).

Navedena tri preduzeća su izabrana kao baza na osnovu koje će se analizirati procesi privatizacije, povezanost radničkih borbi sa istom, te uticaj privatizacije na radništvo zbog svojih karakteristika. Naime, sva tri preduzeća zapošljavala su prije početka privatizacije i transformacije privrede značajan broj radnika – Rudi Čajavec sistem je zapošljavao 10.000 radnika, Energoinvest je samo u sarajevskoj regiji zapošljavao 12.000 radnika, dok je Aluminij zapošljavao nešto više od 6.000 radnika u Mostaru i okolini – što znači da je postojala adekvatna početna baza za moguće radničke borbe i radničko organizovanje. Sva tri preduzeća nakon raspada SFRJ i ratnih dešavanja u periodu 1992-1995. godine nalaze se na teritorijama u kojima su primjetni dominantni etnonacionalni interesi i obrasci etnonacionalne aproprijacije što je značajno s aspekta šireg povezivanja u radničkoj borbi i sindikalnog organizovanja. U konačnici, sva tri preduzeća prošla su kroz određeni vid privatizacije, s tim da se nalaze u različitim fazama i imaju, uslovno rečeno, različite ishode.

Kada govorimo o statusu ovih preduzeća u momentu istraživanja (2020. godina), neophodno je napomenuti da Rudi Čajavec više ne postoji, odnosno preduzeća koja su bila u njegovom sastavu su ili likvidirana, u stečajnom postupku su ili su u potpunosti privatizovana. Energoinvest je prvobitno razdvojen, nakon podjele Bosne i Hercegovine na entitete, na "plavi" i "crveni". Odnosno, takozvani "plavi" Energoinvest (koji je zadržao plavu boju logotipa i znaka) je na teritoriji Federacije Bosne i Hercegovine, dok je "crveni" (dio Energoinvesta koji je zadržao crvenu boju logotipa i znaka) na teritoriji Republike Srpske. U slučaju "plavog" Energoinvesta, on je rasparčan prvobitno na pojedinačna (ne)zavisna preduzeća i centralno preduzeće. Zatim je dio tih pojedinačnih (ne)zavisnih preduzeća privatizovan, jedan dio je u

stečajnom postupku, dok je za centralno preduzeće najavljenja privatizacija preostalog državnog kapitala, odnosno kapitala Vlade Federacije BiH (koji trenutno čini 67% ukupnog kapitala preduzeća). U slučaju "crvenog" Energoinvesta vlasničkom transformacijom je kapital skoro pa u potpunosti prešao u privatne ruke kroz procese rasparčavanja prvobitno na pojedinačna (ne)zavisna preduzeća i njihovu prodaju, odnosno privatizaciju, te gašenje kroz stečajne i likvidacione postupke. Aluminij je takođe djelimično privatizovan i u 2020. godini je najavljen dodatna privatizacija preostalog državnog kapitala, odnosno kapitala Vlade Federacije BiH koji trenutno čini 44% ukupnog kapitala preduzeća. Dodatno, proizvodnja u Aluminiju je u potpunosti ugašena 2019. godine nakon što im je zbog nagomilanog duga isključeno napajanje električnom energijom što je uzrokovalo uništenje celija za elektrolizu bez kojih se proizvodnja ne može nastaviti. Nakon toga je uprava Aluminija uz posredovanje Vlade Federacije Bosne i Hercegovine (FBiH) kao jednog od akcionara odobrila izraelsko-kineskoj grupaciji Abraham Group i njihovoј kćerki-firmi Aluminij Industries da zakupi prostor fabrike i pokrene dio proizvodnje.

2.2. Teorijski aspekti transformacijskih procesa i radničkih borbi na periferiji

Procese privatizacije i njihov uticaj na radničke borbe u Bosni i Hercegovini nije moguće objasniti bez prethodnog poznavanja šireg društvenog konteksta unutar kojeg su se isti odvijali (ili se i dalje odvijaju). Ulogu radničkih sukoba u procesima transformacije posmatramo unutar konteksta periferijske zemlje posmatrano kroz teoriju i analizu svjetskih sistema polazeći od Imanuela Vollerstajna (Immanuel Wallerstein), te nadopunjujući sa analizama drugih autora koji u perspektivu stavljuju i same procese koji dovode do periferizacije zemalja (poput Sassen, 2016; Bartlett & Prica, 2016; Majstorović, 2021 i drugih). Transformacija i sa njom povezani procesi na području Centralne i Istočne Evrope s kraja 70-ih i početka 80-ih, a zatim i nakon pada Berlinskog zida i raspada komunističkog bloka, privukli su pažnju naučnika i naučnica koji su te procese posmatrali iz različitih perspektiva: od ekonomskih do socioloških i antropoloških. Imajući u vidu da je od početka procesa transformacije prošlo više od trideset godina, primjetićemo da se fokus istraživanja transformacije pomjerio od razumijevanja kritičnih tačaka koje su dovele do transformacije (vidjeti Verdery, 1996; Woodward, 1995) i tadašnjih razumijevanja procesa i djelovanja različitih aktera unutar novog, neoliberalnog okvira (vidjeti Ost, 2001), do istraživanja rezultata i efekata pomenutih procesa na društvena, politička i ekomska dešavanja (vidjeti von

Puttkamer et al., 2020), te na društvene sukobe i produbljenje periferizacije post-socijalističkih prostora (vidjeti Horvat&Štiks, 2015; Musić, 2021; Majstorović, 2021).

2.2.1 Perifernost post-socijalističkog i post-jugoslovenskog prostora

Perifernost ili polu-perifernost određene zemlje, prema teoriji i analizi svjetskih sistema Vollerštajna, određuje njen odnos prema takozvanim „zemljama centra“. „Centar“ eksplorativne (polu-)periferiju (na primjer da bi dobili sirovine i rad po nižim cijenama od onih u samom centru), dok je periferija zavisna od kapitala kojim raspolaže centar (Wallerstein, 1974; Wallerstein, 2004). Odnosno, zemlje koje su karakterisane kao poluperiferija "prisvajaju koristi više od dugoročnih troškova učešća u svjetskoj podjeli rada, ali manje nego što je potrebno da bi parirale standardu bogatstva zemalja centra" (Arrighi, 1990, str. 15). Ono što čini razliku između zemalja poluperiferije i zemalja periferije jeste da su prve na višem nivou industrijalizacije nego druge iako ih sve karakterišu asimetrični odnosi moći u odnosu na centar (Majstorović, 2019, str. 134). Odnos centar-periferija moguće je posmatrati isključivo uzimajući u obzir istorijski kontekst razvoja tog odnosa na više različitih nivoa. Na primjer, Andre Gunder Frank (1966) konceptualizuje odnos centar-periferija na premissi da su faktori koji utiču na perifernost (ili nerazvijenost) određenih područja istorijski ugrađeni kroz dominaciju odnosa moći i ekonomske eksploracije (što operacionalizuje na primjeru zemalja Latinske Amerike). Silver&Arrighi (2001) napominju kako se odnos centar-periferija uvijek mora posmatrati kao društveni odnos, a ne geografska odrednica (str. 57). Naime, kako oni navode „to je odnos između grupa koje nominalno pripadaju istoj društvenoj klasi (svjetska buržoazija ili svjetski proletarijat), ali su suštinski razdvojene jedne od drugih radikalno nejednakim raspolaganjem resursima“ (ibid.). Pri tome politička geografija centar-periferija društvenih odnosa, odnosno podjela na, Sjever-Jug, Istok-Zapad, zemlje Prvog, Drugog i Trećeg svijeta i slično, „igra esencijalnu ulogu u klasnoj politici na svjetskom nivou“ (ibid.).

Prema teoriji svjetskih sistema SFRJ i njene države nasljednice svrstavaju se u zemlje (polu)periferije, pri čemu Bosnu i Hercegovinu (BiH) možemo svrstati u zemlje evropske periferije, za šta slijedi detaljnije pojašnjenje. U detaljnem pregledu literature u kojoj se SFRJ i BiH proučava, a u kontekstu teorije svjetskih sistema, Majstorović (2019) opisuje taj postepeni prelazak kategorizacije od polu-periferije do periferije: „SFRJ, kao zemlja Drugog svijeta, socijalistička i zemlja Istočne Evrope, je prvobitno klasifikovana kao polu-periferija u 1960-im i 1970-im (Wallerstein, 1974), a nekih trideset godina kasnije kao 'periferija' (Dunaway and Clelland, 2017: 415). U smislu različitih tekstualnih odrednica, BiH je takođe nazivana 'polu-periferijom' (Bonfiglioli, 2015; Blagojević, 2009) i, u skorije vrijeme, 'super-

periferijom' (Bartlett, 2009), ili 'periferijom periferije' (Bechev, 2012)[“] (str. 134). Majstorović takođe u svom radu argumentuje da dodatna periferizacija BiH nije isključivo posljedica ratnih razaranja u periodu 1992-1995. (iako ona jesu značajno doprinijela ubrzanoj deindustrijalizaciji i osiromašenju), već i mnoštva faktora poput sumnjivih privatizacija, visoke nezaposlenosti, niske stope ekonomskog rasta, nekompetentne i korumpirane vlasti, političkog klijentelizma, migracijskih procesa i prelivanje kriza iz EU (Majstorović, 2019, str. 134; Majstorović, 2021). Na sličan način, Saskia Sassen (Saskia Sassen) ističe da se jaz između centra i perifernih zemalja dodatno produbljuje upravo zahvaljujući „propalim razvojnim politikama i programima“ (misli se na razvojne programe međunarodnih aktera u zemljama Drugog i Trećeg svijeta), pojačanim režimima eksploracije i financijalizacije, potpomognuto predatorskim uništavanjem lokalnih ekonomija od strane lokalnih elita (Sassen, 2016). Upravo navedena kombinacija faktora u argumentacijama Majstorović, ali i Sassen, predstavljaju značajnu osnovu za dalje razumijevanje transformacije i privatizacijskih procesa u SFRJ i BiH. U našem istraživanju polazimo od karakterizacije BiH kao zemlje evropske periferije, oslanjajući se na prethodno navedenu argumentaciju Majstorović, ali i Sassen, zbog režima eksploracije i podređene financijalizacije u kojem se nalazi. Konkretno, BiH u ovom istraživanju posmatramo kao perifernu zemlju kroz tri, međusobno isprepletena, nivoa periferizacije: globalni nivo (periferna pozicija u globalizovanom svijetu kapitalističkog načina proizvodnje), regionalni nivo (evropska periferija) i nacionalni/lokralni nivo.

Globalni nivo periferizacije karakterizuje uslovljenoost neoliberalnim globalizacijskim procesima, koji su se u BiH, kao post-socijalističkoj zemlji, manifestovali prvobitno kroz prelazak sa socijalističkog na kapitalistički način proizvodnje djelovanjem „šok-terapije“ (vidi naredno potpoglavlje) uključujući i privatizaciju, povećanu deindustrijalizaciju i fleksibilizaciju rada, uz dodatni efekat režima podređene financijalizacije¹. U uslovima financijalizacije, stvaranje viška vrijednosti u ekonomiji nastaje akumulacijom kapitala na bazi profita ostvarenog kroz finansijske transakcije i špekulacije na berzanskom tržištu (Krippner, prema Dasgupta, 2013, str. 6), čime se smanjuje udio realne ekonomije (proizvodnje), te se svako nastojanje za povećanjem akumulacije u realnoj ekonomiji negativno odražava na rad i naknade za rad. Drugim riječima, povećanje akumulacije u realnoj ekonomiji pod pritiskom financijalizacije nužno podrazumijeva povećanje produktivnosti rada uz istovremeno održavanje ili smanjenje nivoa naknada za rad. Kao rezultat, na tržištu rastu zahtjevi za

¹ Pod financijalizacijom podrazumijevamo hegemoniju finansija u svakoj sferi ekonomskog i društvenog života, kao sistemske transformacije, kako razvijenih kapitalističkih ekonomija, tako i onih u razvoju kroz podređenu financijalizaciju (Lapavistsas, 2013).

fleksibilizacijom rada, iz čega proističe povećano učešće neformalnih i nesigurnih oblika rada. Fleksibilno tržište rada proizvodi nesigurnost za sve veći broj radnika, što se naročito odražava tokom kriza kapitalizma na koje su naročito osjetljive zemlje periferije i polu-periferije. (Polu-)periferne zemlje u neoliberalnoj globalizaciji nalaze se u režimu podređene financijalizacije koju karakteriše otvaranje lokalne ekonomije uplivu međunarodnog kapitala kroz strane direktnе investicije, ulazak stranih banaka na tržište, povećano izdavanje javnih obveznica i transfera deficit-a i kredita sa države na građane (poreske obveznike), kao i sve veća zaduženost pojedinaca kreditima (hipotekarnim i kreditno-kartičnim) kod, uglavnom stranih, banaka (Lapavitsas, 2013, str. 245-55; Fouskas&Dimoulas, 2013, str. 24-5). U slučaju BiH, kao post-socijalističke zemlje, periferizacija u globalnoj raspodjeli rada se ispoljava i kroz visok stepen izvoza sirovina iz BiH ka zemljama centra (razvijenim zemljama) paralelno praćen visokim stepenom uvoza mašina i tehnologija, te gotovih proizvoda (Agencija za statistiku BiH, 2021a). Takođe, BiH se već decenijama nalazi među zemljama sa visokom stopom nezaposlenosti koja je, na primjer, u 2012. godini iznosila 28%, a u 2020. godini 15.9% posmatrano u odnosu na ukupno radno sposobno stanovništvo². Javni budžet BiH je u značajnoj mjeri zavisao od kreditnih aranžmana (kod međunarodnih kreditora, ali i kod komercijalnih banaka) i *stand-by* aranžmana sa Međunarodnim monetarnim fondom (MMF)³ koji za sobom povlače i niz uslova za kreiranje domaćih politika, uključujući i mjere štednje i fleksibilizaciju rada.

Regionalni nivo periferizacije ogleda se u zavisnosti BiH od evropskih zemalja centra, odnosno uslovljenošću procesima evropskih integracija i vezanošću BiH valute sa evrom čime se kriza evra preljeva na BiH. Analizirajući političko-medijske diskurse o europeizaciji BiH Majstorović&Vučkovac (2016) referišu na tri specifična perioda tokom kojih je periferna pozicija zemlje dodatno učvršćena: (1) period ranog političkog restrukturisanja i demokratizacije (1996-2006), (2) period kasnog političkog restrukturisanja i procesa europeizacije u procjepu između etno-nacionalizma i ljudskih prava (2006-2014), i (3) europeizacije označene kroz insistiranje EU na ekonomskim reformama u BiH (od 2014. godine). Oni u svojoj analizi upravo ističu zavisnost BiH politike i ekonomije od odluka donesenih „za dobrobit BiH“ na nivou međunarodne zajednice, ali prvenstveno Evropske unije (EU) kroz nametnuta politička i ekomska rješenja tokom perioda poslijeratne izgradnje i

² Neophodno je ovdje istaći i moguće (iako ne i jedine) razloge za naizgled značajan pad stope nezaposlenosti u 2020. godini u odnosu na 2012. godinu: 1) BiH je od 2015. godine zahvatio treći najveći talas emigracija, ovaj put uglavnom radno sposobnog stanovništva, pa je u 2017. godini zabilježen odliv od preko 107 hiljada osoba iz BiH (World Bank Data, 2021), 2) stopa smrtnosti je od 2012. godine u kontinuiranom rastu, a u 2020. godini značajno je skočila zbog smrти uzrokovanih COVID-19 (Agencija za statistiku BiH, 2021b).

³ Više detalja o stanju zaduženosti BiH dostupno je na: <https://www.imf.org/en/Countries/BIH>

rekonstrukcije zemlje, te procesa demokratizacije, liberalizacije, privatizacije i fleksibilizacije rada, odnosno kroz donošenje odluka pod pritiskom uslovljavanja mogućim članstvom u EU i pristupom „odozgo prema dole“ (Majstorović&Vučkovac, 2016). U našem radu se oslanjamo upravo na ovakvu kontekstualizaciju i pozicioniranje BiH kao periferije unutar evropskog tla, a na bazi prethodno navedene analize diskursa o evropeizaciji. Dodatno, uzimajući u obzir političko-ekonomski aspekt evropeizacije i transformacijskih procesa uslovljenih putem ka članstvu u EU, Bechev (2012) upravo u tom kontekstu pozicionira BiH (i ostatak regiona Zapadnog Balkana) kao „periferiju periferije“. Na sličan način, a diskutujući o efektima krize Bartlett&Prica (2016) pozicioniraju BiH kao super-periferiju u odnosu na EU, ukazujući na negativne efekte krize evra koja se nakon 2008-2009. godine prelila iz EU i na BiH, prilikom čega je upravo periferna pozicija BiH značila da se efekti krize značajno više osjete i teže amortizuju. Bartlett (2009) kao razloge za ovakvo pozicioniranje regiona Zapadnog Balkana i BiH navodi ratna dešavanja i konflikte tokom 90-ih, deindustrializaciju koja je dovela do gubitka značajnog broja radnih mjesta i povećanja stope nezaposlenosti i siromaštva, nezavidnu poziciju u međunarodnoj podjeli rada i na evropskom i globalnom tržištu, zavisnost od kapitala iz EU (kao na primjer veći procenat učešća grčkog kapitala u bankama u regionu), te nerazvijenu i zastarjelu infrastrukturu (str. 41-42).

Posljednji posmatrani nivo periferizacije, koji ćemo figurativno nazvati „nacionalnim“, podrazumijeva slabost nacionalnog suvereniteta u međunarodnim strukturama moći, uslovljenog pozicijom BiH kao polu-protektorata, odnosno post-dejtonskim ustrojstvom u kojem se kao krajnji tumač dejtonskog okvira, ali i donosilac pravno važećih odredbi, postavlja Kancelarija/Ured Visokog predstavnika (eng. Office of the High Representative – OHR), ali takođe i ono što Sase (2016) navodi kao značajan faktor, a to je uloga lokalnih elita u predatorskom uništavanju, u ovom slučaju BiH, lokalne ekonomije. Uloga OHR-a kao medijatora između *međunarodne zajednice* i bosanskohercegovačkih političkih struktura, te u konačnici korišćenje ovlasti za tumačenje Dejtonskog mirovnog sporazuma u *sporovima* između etnonacionalnih političkih struktura unutar BiH, mijenjala se vremenom varirajući od procesa stabilizacije i uspostavljanja *trajnog* mira u post-konfliktnoj BiH, do izgradnje države i državnih struktura, uz često upotrebljavanje mehanizma *kazni i nagrada* (više o kritici OHR-ove pozicije u BiH i zastupljenih diskursa vidjeti: Gilbert, 2017; Majstorović, 2007; Majstorović&Vučkovac, 2016). Našu karakterizaciju BiH kao periferije baziramo i na razumijevanju mnoštva faktora koji utiču na njeno pozicioniranje kao takve. Majstorović (2021) opisuje to kao kombinaciju periferizacije *spolja* kroz djelovanje OHR-a, i periferizacije *iznutra* kroz djelovanje „kompradorskih političkih elita koje se bogate na osnovu

etnonacionalističkog kapitalizma, tražeći potpunu kontrolu nad policijom, medijima, univerzitetima, imovini i sredstvima dobijenim kroz privatizaciju imovine u društvenom vlasništvu“ (str. 35-36). Upravo je djelovanjem OHR-a kao instrumenta međunarodne zajednice, a zatim i različitih aktera poput Evropske komisije (EK), Svjetske banke (SB) i MMF-a, kroz pristup baziran na kazni i nagradi, te uslovljavanjem političkih elita kreditima, periferni status BiH učvršćen u smislu značajnog umanjenja nacionalnog suvereniteta i nedostatka pregovaračke pozicije BiH. Mlinarević&Porobić (2021) ovu periferizaciju i, kako one navode kolonizaciju, BiH ilustruju kroz kritiku procesa izgradnje mira i uspostavljanje polu-protektorata, a zatim nametanja reformskih procesa baziranih na neoliberalnim doktrinama (poput privatizacije, reforme poreskog sistema, reforme bankarskog sektora, reforme zakonskog okvira za privredu itd.), koje su za sobom povlačile i dodatno zaduživanje (str. 71-72). Naše istraživanje pozicioniramo na intersekciji prethodno opisanih međusobno isprepletenih nivoa periferizacije BiH, polazeći od uticaja kako spoljnih faktora poput pozicije BiH u globalnom kontekstu, uslovljenosti procesima evropskih integracija, te postojanja OHR-a i statusa polu-protektorata, tako i unutrašnjih faktora poput djelovanja političkih i ekonomskih elita.

2.2.2. Transformacija i privatizacijski procesi

Detaljan pregled transformacije socio-ekonomskog sistema u SFRJ od 1945. do 1990. godine iz socijalističke/samoupravne u (otvorenu) tržišnu ekonomiju daje Suzan Vudvord (Susan Woodward) (1995). Vudvord analizira politike i tok izgradnje (i kasnije razgradnje) socijalističkog samoupravnog sistema nakon Drugog svjetskog rata i kritične tačke u tim politikama u odnosu na pozicioniranje SFRJ u međunarodnim strukturama moći i međunarodnoj podjeli rada. Kako navodi sama Vudvord, politike usmjerene na očuvanje proizvodnje, zaposlenosti i stabilnosti socijalističke ekonomije u uslovima zavisnosti od globalnih kretanja i podložnosti negativnim uticajima i prelijevanjima kriza iz Zapadnih ekonomija, dovele su do svojevrsne „Faustove pogodbe“ donosilaca politika u SFRJ koja je podrazumijevala sve veće zaduživanje uz obećanje ustupaka u vidu dodatne liberalizacije (Woodward, 1995, str. 250-59). Upravo su ovi ključni momenti transformacije od kraja 1970-ih, 1980-ih, te tokom i nakon raspada SFRJ bile „reforme na kojima je insistirao Međunarodni monetarni fond (MMF), odnosno takozvane Saksove reforme (Jeffrey Sachs) koje su počivale na tri postulata: liberalizaciji, stabilizaciji i privatizaciji“ (Pepić, 2018, str. 125), a koje u našem istraživanju predstavljaju polaznu tačku daljeg razmatranja načina na koji su te reforme

oblikovale i uticale na radničku klasu i radničke borbe. Katrin Verderi (Katherine Verdery) povezuje pristup i odnos prema vlasničkoj transformaciji i privatizaciji u kontekstu gore pomenutih reformi u post-socijalističkim društvima sa stvarnim i simboličkim značajem (kolektivnog) vlasništva u socijalizmu (Verdery, 1996; Verdery, 2000; Verdery, 2004). Za potrebe analize radničkih borbi tokom transformacijskih procesa, neophodno je, pored pravnog i ekonomskog aspekta, uzeti u obzir upravo i simbolički značaj (kolektivnog) vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i fabrikama izgrađen tokom samoupravnog socijalizma.

Nakon raspada SFRJ privatizacijski procesi u državama nasljednicama su se u određenoj mjeri razlikovali u smislu da su pojedine zemlje poput Slovenije, na primjer, prelazak iz socijalizma u kapitalizam i pretvorbu društvenog u privatno vlasništvo u konačnici izvele bez uticaja ratnih dešavanja, za razliku od drugih poput Srbije, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, ali na određeni način i Crne Gore i Makedonije, koje su, svaka na svoj način, bile pod uticajem ratnih politika i dodatne destrukcije po društvo i ekonomiju koje su te politike proizvele, istina, u različitim vremenskim periodima. Majstorović, Vučkovac&Pepić (2015) se u svom radu osvrću na način na koji su procesi privatizacije u pomenutim državama nasljednicama SFRJ omogućili etno-nacionalnim elitama i ratnim profiterima da kroz proces „etnizacije“ i pretvaranja društvenih preduzeća u javna/državna preduzeća preuzmu vlasništvo nad društvenom imovinom (uglavnom većim industrijskim kompleksima i fabrikama). U tom smislu, značajno je istaći i procese kojima su se etno-nacionalne elite, odnosno vladajuća klasa u post-socijalizmu, uspostavljale tokom i nakon raspada SFRJ. Prema Laziću (1998), uspostavljanje elita karakterišu dva procesa: 1) kolaps socijalizma u kojem su pripadnici dotadašnje vladajuće klase (nomenklature) „promovisali sebe u dio političke elite“, i 2) period transformacije u kojem su, između ostalog, pripadnici srednjih i nižih slojeva „nomenklature“ bez većih poteškoća izvršili konverziju svog političkog, društvenog i kulturnog kapitala i postali dio nove političke i ekomske/preduzetničke elite (str. 63). Upravo je dio „nomenklature“ bio taj koji je pred sam raspad SFRJ sebe predstavljao kao zaštitnika pojedinačnih, (etno-)nacionalnih interesa umjesto klasnih interesa, te je time osigurao svoju političku dominaciju i ekonomsku moć kroz transformaciju vlasništva nad do tada društvenim preduzećima (Lazić, 1996). Lazićeva analiza uspostavljanja vladajuće klase u post-socijalističkom prostoru bivše SFRJ je značajna za naše istraživanja utoliko što postavlja osnovu za dalje posmatranje transformacijskih procesa u kontekstu radničkih borbi tokom vlasničke transformacije unutar kojih su pomenute elite apropirale fabrike i sredstva za proizvodnju. Međutim, Lazićev pristup ne obuhvata i kompleksnu etnonacionalnu strukturu koja karakteriše BiH čiji nam je prostor u fokusu istraživanja. Stoga nam je značajna dopuna

Asima Mujkića, koji uvažava i kompleksnost BiH navodeći da „etnonacionalno se apropiraju institucije najprije na oružano zaposjednutim nacionalnim teritorijama, a potom, na državnom nivou, apropiraju se etnokratskim procedurama "mjesta moći" – ministarska, doministarska, poslanička, direktorska mjesta i slično“ (Mujkić, 2019, str. 45). Političke elite se u svom sastavu prožimaju sa ekonomskim elitama, odnosno dominantne političke partije u BiH su u osnovi etnopolitičke, a svojim djelovanjem kroz oblikovanje procesa privatizacije, donošenjem privatizacijskih zakona i praksi, te „raspodjelom pozicija moći i odlučivanja u javnim i političkim institucijama i preduzećima“ djeluju u službi „etnokapitalizma“ (Mujkić, 2019, str. 57). Taj momenat etnonacionalnog apropriranja značajno je uticao na tok i efekte privatizacijskih procesa u BiH, a za naše istraživanje značajan je taj momenat etnonacionalnog apropriranja i etnonacionalne (samo-)identifikacije za dalju analizu načina na koje su radnici percipirali privatizacijske procese i oblikovali svoje strategije borbe unutar istih.

U SFRJ privatizacija tadašnjih društvenih (i državnih) preduzeća počela je 1989. godine donošenjem Zakona o preduzećima SFRJ (Službeni list SFRJ 77/88 i 40/89) i Zakona o društvenom kapitalu SFRJ (Službeni list SFRJ 84/89 i 46/90), a zatim nakon raspada SFRJ nastavljena u novonastalim zemljama (bivšim republikama SFRJ) kroz različite privatizacijske okvire o čemu će detaljnije biti riječi u *Poglavlju 3 – Hronologija (dis)kontinuiteta*. Međutim, za potrebe našeg istraživanja neophodno je osvrnuti se na već postojeća istraživanja koja su fokusirana na posljedice privatizacijskih i transformacijskih procesa, a prema kojima su negativne ekonomske posljedice tih procesa, a u BiH potpomognuto etnonacionalizmom i etnokapitalizmom, rapidna deindustrializacija, rasparčavanje industrijskih giganata, veliki broj preduzeća u stečaju ili likvidiranih preduzeća. Negativne socijalne posljedice su povećana nezaposlenost (uslijed zatvaranja fabrika i masovnog otpuštanja radnika), kao i dodatno osiromašenje radnika koji su ostali bez bilo kakvih naknada i otpremnina nakon privatizacije i stečaja (Majstorović et al., 2015; Kurtović, 2015; Pepić, 2018). Post-socijalistička transformacija u BiH označena je ratnom pretvorbom društvenog vlasništva u privatno ili (etno)političko (Majstorović, 2021; Hamm, King&Stuckler, 2012), te procesima eksproprijacije i lišavanja vlasništva, nastavka privatizacije uz podršku međunarodnih aktera, i istovremeno jačanje neizvjesnosti i nesigurnosti u okviru neoliberalnih reformi (Jansen, 2006). Na bazi navedenih istraživanja, u našem istraživanju polazimo od toga da je transformacija vlasničkog sistema, odnosno određenje vlasnika kapitala, u post-socijalističkoj BiH značila privatizovanu državu od strane etnonacionalnih političkih elita, odnosno političkih partija kojima etnonacionalizam služi kao potka za oduzimanje kapitala od radnika u procesu prelaska iz socijalizma ka neoliberalnom kapitalizmu. Odnosno, kako Majstorović (2021) kaže

„neoliberalni kapitalizam, sa svojim značajno nasilnim procesima stvaranja kapitala i kapitalističkih načina proizvodnje, je u značajnoj mjeri rastocio socijalističku Jugoslaviju uz pomoć etničkog nacionalizma“ (str. 52). Odnosno, kroz ratne politike i odluke etnonacionalnih elita, stvorene su prepostavke za „eksproprijaciju i otimačinu, dodatno potpomognute međunarodnom zajednicom koja je strateški promovisala kapitalističko nasilje pod oznakom tranzicije ka demokratiji“ (Majstorović, 2021, str. 53).

U tom kontekstu, Jansen (2014) uvodi konceptualizaciju „dejtonskog međuvremena“ kroz Gramšijev (Antonio Gramsci) pojam hegemonije kao „materijalnog i simboličkog okvira unutar koje se odigravaju političke borbe“ (str. 91). Prema njegovom mišljenju, upravo je ta odrednica uspješne hegemonije kao „pravila igre“ samih po sebi i ko upravlja i u čiju korist su osmišljena, značajna za razumijevanje etnonacionalnih privatizacijskih procesa u BiH (ibid.).

Kako on navodi:

U tom smislu, nacionalno-klijentelistička mašina u Bosni i Hercegovini podržana od strane međunarodne zajednice obezbeđuje materijalne kanale za reprodukciju dominacije vladajuće kaste i postavlja pravila igre. U velikoj mjeri postavlja "registar" kroz koji se vodi politika. U beskrajnoj petlji Međuvremena, neidentitarne nejednakosti (socioekonomiske, rodne ili druge) se ne smatraju legitimnim parametrima za političko djelovanje. Samo zahtjevi načinjeni u određenim uslovima mogu biti javno artikulisani kao "politički" zahtjevi. Da bi uopšte bili prepoznati, podrška za i argument vladajuće kaste mora biti kanalisan u identitarnim uslovima ili, unutar respektivnih feuda, u smislu zahtjeva za klijentelističkom alokacijom. Ista beskrajna petlja takođe prožima i neke intervencije koje su u principu usmjerenе protiv etnonacionalizma, poput onih smještenih unutar diskursa liberalnog multikulturalizma i ljudskih prava kao dijela paradigmе o "tranzicijonoj pravdi". (Jansen, 2014, str. 91)

Jansenova opaska i povezivanje etnonacionalno određenih privatizacijskih procesa u BiH pod okriljem i podrškom međunarodnih aktera unutar neoliberalnog kapitalizma ima svoje uporište. Kada govorimo o ulozi radništva u procesima transformacije i privatizacije neophodno je napomenuti da se radništvo u ovim procesima ne posmatra isključivo s aspekta pukih posmatrača i subjekata trpljenja promjena ili isključivo s aspekta identitarnih politika (rastakanja radničke klase i stvaranja etničkih identiteta kao primarnih). Stoga su za naše istraživanje značajni radovi koji ukazuju na dejstvenost radništva unutar ovih procesa, odnosno unutar, sa ili uprkos identitarnim politikama (etno)nacionalizma (vidjeti Musić, 2016; Kalb&Halmai, 2011; Cvek, Ivčić i Račić, 2020) što prikazujemo u narednoj sekciji.

2.2.3. Radnička klasa i radničke borbe u procesima transformacije

Radničke borbe u transformacijskim procesima na prostoru bivše SFRJ postale su predmetom sve većeg interesovanja istraživača kako unutar pomenutog prostora, tako i šire. Džejk Louinger (Jake Lowinger) u svojoj doktorskoj disertaciji analizira radničke proteste u SFRJ kao reakciju radničke klase na način sprovođenja transformacije socijalističke u tržišnu privredu posredstvom šok terapije. Kao polaznu osnovu svoje argumentacije on koristi i činjenicu da je u periodu od 1980-1988. godine bilo 5588 radničkih protesta širom SFRJ uzrokovanih nezadovoljstvom radnika reformskim procesima (Jovanov prema Lowinger, 2009, str. 28). Posmatrajući radnički bunt protiv reformskih procesa koje su zagovarale liberalne struje unutar federalnih i republičkih vlasti u zemlji kroz prizmu četiri studije slučaja (Hrvatska, Srbija, Bosna i Hercegovina i Makedonija), Louinger argumentuje da je inicijalni radnički revolt protiv liberalizacije i privatizacije tokom osamdesetih dodatno isprovociran kontinuiranim reformama ka sve radikalnijim akcijama, a što su oportuni lideri nastajućih etnonacionalnih partija krajem osamdesetih iskoristili za infiltriranje i kooptiranje radničkog bunda u korist oportunističkih etnonacionalnih politika (Lowinger, 2009, str. 143-44). Louingerove nalaze dodatno podržavaju i istraživanja drugih autora. Tako Grdešić (2015a) navodi kako su strategije i taktike pacifikacije radničkog bunda tokom prve polovine 90-tih najčešće imale u sebi etnonacionalnu notu izgradnje države-nacije i svaki bunt, a naročito klasno utemeljen, bio bi karakterisan kao „antipatriotski i nelojalan“ novonastaloj državi (str. 9). Koristeći se primjerom radničkih borbi s kraja 80-ih i početkom 90-ih u Hrvatskoj, Cvek i dr. (2020) ukazuju na mjesta otpora promjenama u vlasništvu nad kapitalom i njihovim efektima (privatizacija i povezani stečajni postupci), te na načine na koji su taj otpor preuzimale etnonacionalne elite i partije (u ovom slučaju Hrvatska demokratska zajednica) i preokretale ga u vlastitu korist. Odnosno, dalje slabljenje i podjele radništva po etničkim linijama u značajnoj mjeri su bile posljedica „organiziranih političkih strategija nacionalističkih stranaka (ujedinjenih u antikomunizmu, opoziciji prema baštini socijalizma te proklamiranoj naklonosti kapitalizmu), proturadničkog angažmana različitih razina vlasti te, napisljetu, kao rezultat otvorenog fizičkog nasilja“ (Cvek i dr., 2020, str. 104). Nadovezujući se na prethodna istraživanja, kao polaznu tačku našeg istraživanja koristimo njihovu argumentaciju o intenzivnim radničkim borbama tokom transformacijskih procesa osamdesetih i kooptiranju istih od strane etnonacionalnih politika. Sve ovo je značajno s aspekta promatranja strategija i taktika pacifikacije koje su kasnije, tokom devedesetih i dvijehiljaditih, primjenjivane na pojavu radničkog bunda daljim privatizacijskim i transformacijskim procesima u državama

nastalim raspadom SFRJ, a naročito u BiH zbog njene kasnije podjele na tri dominantna etnonacionalna korpusa.

Dodatni elemenat radničkih borbi jeste sindikalno organizovanje. Rezultati novijih istraživanja uloge sindikata u štrajkovima i protestima tokom transformacijskih procesa u post-socijalističkim zemljama poput Srbije i Hrvatske navode kako sindikat nije u svim slučajevima radio u korist radnika, jer su sindikalne vođe i aktivisti često služili kao pacifikatori radničkih pobuna u korist uprave preduzeća i vlasti (Novaković, 2017; Grdešić, 2015b). Na taj način, tokom procesa privatizacije sindikati su u velikoj mjeri izgubili povjerenje svog članstva i većine radnika (Novaković, 2017, str. 298-99). U našem istraživanju fokus stavljamo upravo na strategije i taktike pacifikacije radničkih borbi od strane vladajuće klase koje uključuju i manipulacije i pridobijanje sindikalnog vođstva i aktivista kao zagovarača promjena, prvenstveno privatizacijskih procesa, nauštrb interesa radničke klase. Istraživanje koje je sprovela Nada Novaković o radničkim štrajkovima u Srbiji tokom perioda od 1990-2015. godine, a u kontekstu sprovedene privatizacije, ukazuje na negativne posljedice takvih procesa uz podršku sindikata, prilikom koje su kupci privatizovanih preduzeća smanjivali broj zaposlenih, te „posle određenog perioda garantovanog kupoprodajnim ugovorom, nastavljali dalje otpuštanje radnika“ (Novaković, 2017, str. 125). Istraživači fokusirani na post-socijalistički prostor BiH argumentuju da na sličan način oduzimanjem mogućnosti da upravljuju nad preduzećima u kojima su radili, pored materijalne osnove za dalji rad i život, radnicima nije ostao dalji osnov za grupnu (samo-)identifikaciju, tj. osjećaj pripadnosti radničkoj klasi (Majstorović i dr, 2015; Kurtović, 2015; Pepić, 2018). Gubitkom toga, radnici, koji su u socijalizmu činili formativnu osnovu društva, imali su (a i u post-socijalizmu imaju) potencijal da kroz različite oblike borbe (obustave rada, štrajkove, proteste, sindikalno djelovanje i sl.) utiču na ostvarenje boljeg položaja radništva, ali je taj potencijal često iskorišten za druge interese poput identitarnih politika (Musić, 2016; Lowinger, 2009; Arandarenko, 2001). Odnosno, hegemonija etnonacionalnog i osvajanje političkog prostora politikama rata i etnizacije, „u stvarnosti je oslabjela poziciju rada i sudjelovala je u procesu njegova konačnog razvlašćenja“ (Cvek i dr., 2020, str. 104). U našem radu, a oslanjajući se na prethodna istraživanja, analiziramo dominantne etnonacionalne okvire unutar kojih su se odvijali transformacijski procesi u BiH, načine na koje su isti uticali na dejstvenost radnika i sindikata i kako su dalje oblikovali radničke borbe.

Ranija istraživanja o radničkim borbama u kontekstu privatizacijskih procesa, obuhvataju, uglavnom lokalizovane radničke otpore ovim procesima, kao i načine njihovog odvijanja i ispitivanje posljedica sa fokusom na individualne slučajeve u Srbiji, Hrvatskoj i

BiH. Ova istraživanja ističu da dvadeset godina kontinuiranog djelovanja etnonacionalnih politika i restauracije kapitalizma u ovim post-jugoslovenskim državama, uprkos oslabljenom i djelimično pacifikovanom radništvu i radničkom organizovanju, nisu protekle bez radničkih borbi. Poredeći slučajeve radničkih otpora privatizacijskim procesima u Srbiji (Jugoremedija) i Hrvatskoj (Petrokemija), Kraft (2015) primjećuje da, iako je radnička klasa u obje zemlje bila u sličnoj situaciji, njihovi pokreti su se „razlikovali u izboru metoda, strategija i oblika organizacije“ (str. 211). Ono što je značajan rezultat njegovog, ali i drugih sličnih istraživanja jeste da su radnici uklopili svoju borbu u diskurs liberalnog kapitalizma, prihvatajući realnost i surovost momenta, te su otpor usmjerili ka problematizovanju načina na koji je privatizacija njihove fabrike urađena (ili planirana) nudeći model radnika-akcionara kako bi preuzeli kontrolu nad proizvodnjom i sačuvali svoje poslove (Kraft, 2015, str. 211; Musić, 2013, str. 57-58). Pored štrajkova, radnici su kao metode borbe koristili i okupacije fabrika, te su se organizovali i mimo sindikata formiranjem *Stožera za obranu preduzeća* (u Hrvatskoj), *Koordinacionog odbora radničkih protesta* (u Srbiji), te uspostavljanjem saradnje sa civilnim društvom, medijima i lokalnim stanovništvom kako bi dobili širu podršku u svojoj borbi (vidjeti detaljnije u Musić, 2013; Grdešić, 2015b; Ivandić&Livada, 2015). U BiH je situacija bila slična, s tim da je uticaj etnonacionalnih politika dosta izraženiji nego u susjednim državama. Nakon ratnih dešavanja, radnici industrije koja je u velikoj mjeri propala – dijelom uslijed ratnih dejstava, zapuštenosti i nebrige, a dijelom uslijed sumnjivih privatizacijskih procesa ili jednostavno zbog nemogućnosti praćenja tržišne utakmice u novonastalom sistemu – bili su izloženi sporom odumiranju fabrika kroz procese deindustrializacije i privatizacije. Radništvo, sada podijeljeno po etnonacionalnim linijama, borbe za očuvanje minimuma sigurnosti i radničkih prava vodili su pojedinačno, kroz partikularne akcije unutar svojih fabrika. Jedan dio radništva nastavio je pružati otpor privatizacijskim procesima kroz djelovanje nezavisnih sindikata ili nezavisno od sindikata. Mraović (2018) u slučaju BiH analizira postepeno rasparčavanje tuzlanske hemijske industrije od 1997. godine i neposredno ukazuje i na „dugačku protestnu kampanju radništva“, koja se manifestovala militantnim djelovanjem kroz „razne akcije, od zahtjeva za smjene direktora, do blokada parlamenta, blokada cesti, štrajkova glađu, pa čak i prijetnji o presjecanju snabdijevanja termoelektrane vodom“ (str. 84-85). Protestne kampanje radnika su eskalirale u februaru 2014. godine. Radnici privatizovanih, propalih i fabrika u stečaju, poput fabrike deterdženata „DITA“ iz Tuzle, Tvornice transportnih uređaja (TTU) Tuzla, fabrike namještaja „Konjuh“ iz Živinica, fabrike obuće „Fortuna“ iz Gračanice i mnogih drugih, tražeći isplatu zarađenih plata i realizaciju stečenih prava na zdravstveno i penzijsko osiguranje, pokrenuli su seriju protesta koji su

prouzrokovali bunt građana i u drugim gradovima u BiH. Radnički i građanski bunt bio je zasnovan na djelovanju nezavisnog sindikata *Solidarnost* koji je vodio radničko mobilizovanje (Mraović, 2018, str. 84-85). U našem istraživanju, uzimamo u obzir ranije navedene oblike radničkog organizovanja borbi tokom privatizacijskih procesa sa i bez sindikata, kao osnovu za klasifikaciju i određivanje strategija i mehanizama radničkih borbi u naša tri odabrana slučaja. Stoga, naše istraživanje predstavlja dopunu pomenutih istraživanja sa dodatnim slučajevima unutar BiH, ali ovaj put s fokusom i na druge dijelove BiH sa izraženijim dominantnim etnonacionalnim okvirima.

Prethodna istraživanja post-socijalističkih prostora ukazuju na ambivalentan odnos radnika prema procesima transformacije i privatizacije (Vetta, 2020; Bartha, 2020; Calori, 2019; Wawrzyniak, 2020), kao i prema ulozi sindikata u istim (Ost, 2001; Musić, 2013). Na osnovu pomenutih, ali i drugih sličnih istraživanja (poput Calori&Jurkat, 2017) zasnovanih na intervjuiima sa radnicima, moguće je zaključiti da oni proces privatizacije sam po sebi ne doživljavaju kao nužno negativan, već kao proces koji je bio neminovan u procesima transformacije, ali je trebao biti sproveden na *drugačiji* način. Cilj radničkih borbi u post-socijalizmu, pored osiguranja svojevrsne reparacije štete koju trpe zbog promjena vlasničkih struktura i privatizacijskih pljački, bio je istovremeno i da održe proizvodnju, odnosno da održe fabriku aktivnom. Arsenijević i dr. (2017) to nazivaju *buntom za proizvodnju*. Odnosno, pored izražavanja bunta i traženja da za negativne posljedice sprovedene privatizacije odgovaraju država i novih vlasnici, te stečajni upravnici, radnici su kroz „bunt za proizvodnju“ i preuzimanje sredstava za rad, preuzeli dio odgovornosti na sebe, sada kao aktivni učesnici u procesima transformacije. U našem radu, a oslanjajući se na rezultate prethodnih istraživanja, istražujemo da li su i u tri posmatrane studije slučaja radnici takođe bili aktivni učesnici u procesima transformacije, te pored toga analiziramo i percepciju samih radnika o njihovojo poziciji i uključenosti u date procese, što je do sada bilo u središtu pažnje malog broja istraživanja sa fokusom na BiH (poput Calori, 2019 i Kurtović, 2020). Kao dio post-socijalističkog i post-jugoslovenskog prostora, BiH je bila u poslijeratnom periodu posebno interesantan teren za istraživače (uglavnom iz Zapadnog svijeta) koji su fokus stavljali na teme post-konfliktne izgradnje, rekonstrukcije i obnove, suočavanja s prošlošću i ratnim zločinima, nacionalizma, demokratizacije, tranzicije u otvorenu tržišnu ekonomiju, izgradnje institucija i slično. Nakon gore pomenutih protesta u februaru 2014. godine u dijelu BiH, u javnom i naučnom prostoru se dodatno tematizuju radničke borbe unutar i oko procesa transformacije. Ovo je vidljivo u radovima istraživačica i istraživača izvan i unutar BiH (vidjeti na primjer rad Gilbert, Kurtović&Stapić, 2021; Kurtović, 2015, Majstorović et al., 2015, Arsenijević et al.,

2017; Calori, 2019), ali i kroz prizmu odnosa tranzicione naspram socioekonomiske pravde (vidjeti Lai, 2020). Ovaj rad doprinosi upravo posljednjem talasu istraživanja i promatranja transformacijskih i privatizacijskih procesa jer tematizuje transformacijske procese kao uslovljene perifernom pozicijom post-socijalističkog prostora (odnosno Bosne i Hercegovine konkretno), za razliku od drugih istraživanja koja fokus stavljuju na „(ne)uspješnosti“ transformacije ili privatizacije i prilagođavanja ekonomskom i političkom „projektu“ usklađivanja i hvatanja koraka sa zemljama centra.

3. Hronologija (dis)kontinuiteta

Rezultate istraživanja neophodno je posmatrati unutar određenog konteksta. Kako bismo na adekvatan način identifikovali određene javne diskurse koji su (ili nisu) internalizovani kroz iskaze bivših radnika i radnika Rudi Čajaveca, Energoinvesta i Aluminija, neophodno je poznavati kontekst unutar kojeg su se ti diskursi (re)produkovali i internalizovali (van Dijk, 2008). Stoga ćemo u ovom poglavlju prikazati četiri karakteristična perioda značajna za razumijevanje konteksta i diskursa koji su se razvijali u javnom prostoru:

1. Period od 1945. do 1980. godine: period izgradnje socijalističkog samoupravljanja i radničkog odlučivanja,
2. Period od 1980. do 1990. godine: period mjera ekonomske stabilizacije i istovremeno period društvenih turbulencija uključujući i radničke borbe u socijalizmu,
3. Period od 1990. do 1996. godine: period post-socijalizma, ratnih dešavanja i prvih privatizacijskih procesa kroz etničku apropijaciju društvenog vlasništva,
4. Period od 1997. do 2020. godine: period post-socijalizma, nastavak privatizacijskih procesa uz podršku međunarodne zajednice kroz programe „obnove i rekonstrukcije“, te „demokratizacije i tranzicije“, period sa izraženim radničkim i građanskim buntom.

3.1. Socijalizam: izgradnja socijalističkog samoupravljanja i radničkog odlučivanja

Izgradnja socijalističke Jugoslavije nakon Drugog svjetskog rata podrazumijevala je uspostavljanje političkih i ekonomskih struktura baziranih na komunističkim principima. Odnosno, u prvim godinama nakon uspostavljanja Jugoslavije kao Federativne Narodne Republike (FNR)⁴, praćen je sovjetski model komunizma koji je podrazumijevao kontrolu ekonomije od strane Komunističke Partije, centralno planiranje i državno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju (Uvalić, 2018, str. 3). Ključni faktor za uspostavljanje centralizovanog ekonomskog sistema bilo je sprovođenje nacionalizacije i eksproprijacije, a za potrebe uspostavljanja javnog vlasništva nad ekonomskom imovinom, prije svega nad sredstvima za proizvodnju i velikim privrednim preduzećima. Taj proces se odigrao u nekoliko etapa: prvo bitno je konfiskovano „vlasništvo neprijatelja“ (odnosno *predratne buržoazije i monarchista*), te su nacionalizovana sva velika industrijska preduzeća, saobraćajne i veleprodajne kompanije, kao i banke i osiguravajuća društva (1946.), zatim su nacionalizovane

⁴ Od 1963. godine Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ).

male elektrane, rudnici, ciglane, bolnice, hoteli, kina; a tokom 1945. godine su ukinuti zaostaci feudalnog sistema ukidanjem velikih zemljoposjednika s tim da je manji dio zemljišta uzet u vlasništvo države, a veći dio dodijeljen siromašnim seljacima (Uvalić, 2018, str. 4-5).

Ekonomija se bazirala na planiranju i to na bazi petogodišnjih planova. Prvi petogodišnji plan koji je pokriva period od 1946. do 1951. godine, bio je fokusiran na izgradnju fabrika (naročito u oblasti teške industrije) i počivao je na principu „osiguranja maksimalne iskoristivosti dostupnih ekonomskih resursa, intenziviranju ekonomskog razvoja i što bržeg proširenja produktivnih resursa u zemlji“ (Uvalić, 2018, str. 5). Osnov takve ekonomije bilo je *javno vlasništvo*, s tim da je koncept *javnog vlasništva* u stvari bio baziran na *državnom vlasništvu*. Razlog za to je bilo uvjerenje u tom prvom periodu izgradnje socijalizma, da je država „najkvalifikovanija da predstavlja interes društva u cjelini, najbolje pozicionirana za pomiri interes različitih društvenih grupa i klase kao i sadašnjih i budućih generacija, te najizvjesnija da dostigne brzi razvoj proizvodnih snaga kroz nacionalno ekonomsko planiranje“ (Uvalić, R. citirano prema Uvalić, 2018, str. 5).

Ubrzo nakon političkog razlaza između FNR Jugoslavije i Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika (SSSR) 1948. godine, uslijedile su kritike do tada praćenog sovjetskog modela centralizovanog ekonomskog sistema kao neadekvatnog. Osnovna kritika bila je upućena ka pretjeranoj administraciji koju je sistem podrazumijevao na svim nivoima (od federalnog pa do samog preduzeća), te insistiranju na maksimiziranju proizvodnje bez obzira na troškove što je mnogim preduzećima predstavljalo problem u funkcionisanju, te se često zarad ispunjenja postavljenog plana proizvodnje smanjivao kvalitet proizvoda (Uvalić, 2018, str. 6). Na osnovu uočenih pomenutih, ali i drugih (vidjeti u: Uvalić, 2018) nedostataka centralizovanog ekonomskog sistema, već je 1950. godine reagovano donošenjem Osnovnog zakona o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva (Sl. list FNRJ br. 43/50), popularno nazvanog *Zakon o samoupravljanju* ili *Zakon o predaji tvornica na upravljanje radnicima* (Holjevac Tuković, 2003, str. 2). Uvođenjem samoupravljanja kao novog ekonomskog modela u socijalističkoj Jugoslaviji, intencija je bila da se smanji administrativno opterećenje, odnosno da se radnicima omogući da kroz mehanizme radničkog savjeta odlučuju i rukovode preduzećima. Radnicima je kroz mehanizme samoupravljanja bilo omogućeno da, između ostalog, odlučuju o raspodjeli viškova preduzeća između investicija i dohotka (Estrin, 1991, str. 188). Kako navodi Branko Horvat (1970), sistem je bio postavljen tako da:

Svi radnici i nameštenici jednog preduzeća sačinjavaju radni kolektiv. Radni kolektiv bira radnički savet tajnim glasanjem. Radnički savet se sastoji od između

15 i 120 članova koji su se prvobitno birali na jednu godinu, a od skora na period od dve godine. Radnički savet je rukovodeće telo i sastaje se u intervalima od jedan do dva meseca. Radnički savet bira upravni odbor kao svoj izvršni organ. Upravni odbor se sastoji od između tri i jedanaest članova, od kojih tri četvrtine moraju biti radnici u proizvodnji. Direktor je glavni rukovodilac i ex officio član upravnog odbora. (str. 41)

Direktore je prvobitno postavljala država, odnosno partija (Savez komunista Jugoslavije – SKJ), ali je kasnijom nadogradnjom sistemskih rješenja izbor kandidata morao biti odobren od strane radničkog savjeta. Direktor je imenovan na period od 4 godine s mogućnošću ponovnog izbora. Uloga sindikata u takvom samoupravnom sistemu bila je da „mobilise radničku klasu u borbi za veću proizvodnju, da se brine o zaštiti na radu, opismenjavanju i osposobljavanju radnika samoupravljača za upravljanje preduzećima i sl.“ (Vidaković, 2019, str. 128). Sindikat je predstavljao dodatni mehanizam podrške radnicima u rješavanju onih pitanja koja se nisu mogla riješiti putem djelovanja Radničkih savjeta, poput obezbjeđenja zimnice i ogrjeva, podjele novogodišnjih paketića za djecu radnika, te organizacije različitih takmičenja i druženja radnika kao mehanizma izgradnje kolektivnog duha unutar preduzeća i društvene zajednice. Sindikat se, pored toga „angažovao na otvaranju restorana jeftinije društvene ishrane u preduzećima, zatim na otvaranju zdravstvenih ambulanti u fabrikama, a pri sindikalnim organizacijama formirane su i prve pravne službe koje su pružale pravnu pomoć članovima sindikata u sporovima sa upravama preduzeća i ustanova“ (Vidaković, 2019, str. 129).

Kao i mehanizmi odlučivanja i upravljanja preduzećima, tako je i cjelokupna jugoslovenska privreda od 50-ih pretrpila mnogobrojne reforme kojima se nastojalo udaljiti od centralno-planske privrede i uvesti samoupravljanje, decentralizovati ekonomiju i uvesti mehanizme tržišne privrede. Intenzivna industrijalizacija zemlje je u prve dvije decenije podrazumijevala otvaranje brojnih fabrika. Cilj lokalnih, republičkih, pa i federalnih vlasti bio je da otvaranjem novih fabrika odgovore na rastuću potrebu unutrašnjeg tržišta za osnovnim kapitalom i potrošačkom robom, što je funkcionalo do sredine 60-ih, nakon čega je uslijedilo zasićenje tržišta (Musić, 2021, str. 35). Uvođenjem *tržišnog socijalizma* sredinom 60-ih godina, kao odgovor na nedostatke uočene u prve dvije decenije razvoja jugoslovenske ekonomije, kombinovali su se tržišni principi alokacije resursa (s izuzećem rada, jer se smatralo da tržište rada nije u skladu sa socijalističkim principima) i liberalizacija cijena, sa daljom decentralizacijom i samoupravljanjem. Preduzeća su podsticana da se ponašaju kao međusobni takmaci na robnom tržištu, a unutar samih preduzeća bila je izražena sve veća identifikacija

radnika sa preduzećem. Zagovornici sve veće liberalizacije su praktično predstavljali to kao pobjedu *radničke kontrole* nad *političkim snagama* jer je sa liberalizacijom i decentralizacijom slabila kontrola vlasti nad ekonomijom i autonomijom preduzeća (Musić, 2021, str. 40).

Međutim, kako navodi Uvalić (2018) posljedica ovih reformi bila je i povećana koncentracija ekonomске moći u rukama menadžerskih elita i tehnokrata, što je ugrožavalo primjenu mehanizama samoupravljanja, odnosno radničke kontrole u preduzećima (str. 16). Tokom 60-ih produbljen je jaz između radnika unutar preduzeća upravo zbog sastava tijela radničkog samoupravljanja, odnosno činjenice da je u tim tijelima bio daleko veći procenat zastupljenosti radnika iz administracije (*režija*) i inžinjera u odnosu na zastupljenost manuelnih radnika direktno angažovanih u proizvodnji. Produbljenje pomenutog jaza među radnicima, te sve veća kontrola radničkih savjeta od strane *menadžmenta i tehnokrata* pri čemu su oni koji su trebali predstavljati radnike u sporovima sa rukovodstvom posmatrani kao *poslušnici rukovodstva*, i *nedovoljno energični* u zastupanju radničkih stavova, proizvelo je nezadovoljstvo manuelnih radnika krajem 50-ih i tokom 60-ih godina. Odnosno, kako navodi Necu Jovanov (1979), društvena moć se našla u rukama rukovodilaca i stručnjaka i „zbog toga se smanjivala konfliktna napetost odnosa između hijerarhijske strukture rukovođenja na čelu sa direktorom, s jedne strane, i radničkog saveta, s druge strane, ali se istovremeno povećavala konfliktna napetost između radničkih saveta i radnika“ (str. 82). Silvano Bolčić (2003), pozivajući se na prethodna istraživanja V. Rusa i J. Županova, piše o raskoraku između stvarne i željene strukture moći u samoupravnim preduzećima, te posljedicama tog raskoraka u vidu *frustracija* radnika i pojave većeg broja štrajkova (str. 265-272). Kako navodi ovaj autor, stvarnu moć u strukturi odlučivanja unutar samoupravnih preduzeća imali su rukovodeći organi, a ne radnici, pri čemu su rukovodioci nastojali da *legitimizuju* svoje odluke putem mehanizma samoupravljanja, odnosno tražeći potvrdu „prividnog konsenzusa“ unutar preduzeća (Bolčić, 2003, str. 267).

Nezadovoljstvo i konfliktna napetost eskalirali su povećanjem broja štrajkova (najčešće nazivanih *obustave rada*), kao spontanih akcija samoorganizovanih radnika, sa početnih 28 u 1958. godini na preko 100 i 150 u narednim godinama, da bi kumulativno i zaključno sa 8. mjesecom 1969. godine bilo zabilježeno 1906 štrajkova širom SFRJ (Jovanov, 1979, str. 137). Štrajkovi su, prema istraživanju Jovanova, bili bazirani na: 1) nezadovoljstvu radnika zbog nejednakе, odnosno slabije moći uticaja proizvodnih radnika na odlučivanje u odnosu na one koji su na rukovodećim radnim mjestima, 2) razlici u osnovu po kojem se ostvaruje lični dohodak gdje „oni koji štrajkuju ostvaruju lični dohodak na osnovu izmerenog rezultata rada (a meri onaj drugi), a oni protiv kojih se štrajkuje ostvaruju lični dohodak i ukupan socijalni

položaj na osnovu radne funkcije, pre svega, prema nivou rukovodećeg radnog mesta “ i 3) razlici u obimu prisvajanja, odnosno raspodjele dohotka koji zavisi primarno od pravopomenute društvene moći uticaja što stvara razlike u posjedovanju društvene moći i ukupnog socijalnog položaja ovih društvenih grupa (Jovanov, 1979, str. 189-90).

Nakon uočenih manjkavosti samoupravnog sistema u SFRJ, iskazanog kroz povećan broj društvenih sukoba u oblasti rada, nastavljene su ekonomski reforme praćene sistemskim rješenjima za jačanje radničkog samoupravljanja. Tokom 70-ih donesene su značajne izmjene zakonodavnog okvira koje su uvele dodatne mehanizme kojima se poboljšavao samoupravni socijalizam i ekonomsko planiranje. Već 1974. godine donesen je novi Ustav SFRJ koji se smatrao *radničkim*, a 1976. godine donesen je i Zakon o udruženom radu (ZUR) koji je postavljao zakonsku osnovu za restrukturiranje preduzeća i uspostavljanje koordinisanog samoupravljanja od najnižih nivoa radnih organizacija. Promjene uvedene novim ustavnim rješenjima i ZUR-om, reflektovale su se na mikro i makroekonomskom nivou. Na mikroekonomskom nivou, nova zakonska rješenja podrazumijevala su rasparčavanje velikih, centralizovanih preduzeća na manje jedinice nazvane Osnovna organizacija udruženog rada (OOUR) koje su djelovale pod sopstvenim statutom i sa sopstvenim samoupravnim organima, a zatim su se mogli udruživati u Radne organizacije (RO) ili Organizacije udruženog rada (OUR) koje su se opet udruživale po slobodnoj volji u Složene organizacije udruženog rada (SOUR) (Uvalić, 2018, str. 22; Musić, 2021, str. 55-6). Na makroekonomskom nivou, uvedeni su *društveni dogovori, samoupravni sporazumi i samoupravne interesne zajednice (SIZ)* čime se stvarala takozvana *dogovorna ekonomija*. Društveni dogovori su se zaključivali između preduzeća, političkih predstavnika, sindikata, privrednih komora i SIZ-ova sa fokusom na šire ekonomski politike poput politika cijena, zapošljavanja i spoljne trgovine, te distribucije dohotka između ličnog dohotka i akumulacije kapitala (Uvalić, 2018, str. 23). Samoupravni sporazumi su regulisali odnose preduzeća (od nivoa OOUR-a do SOUR-a) i drugih tipova organizacija, a za potrebe ostvarivanja zajedničkih interesa poput „stvaranja preduzeća, investicijskih projekata, isporuka, transfernih cijena, zajedničkih transakcija i slično“ (ibid.). Samoupravnim sporazumima su se OOUR-i i RO udruživali i pridruživali određenom SOUR-u, na taj način regulišući uzajamne odnose.

Cilj ovih reformi u samoupravljanju bilo je da se radnicima, *bazi*, vrati moć odlučivanja i upravljanja, odnosno da se „napokon neposredni proizvođači pozicioniraju kao glavni regulatori nacionalne ekonomije, te na taj način ispuniti skoro zaboravljeno revolucionarno obećanje da će radnici biti vladajuća klasa“ (Musić, 2021, str. 56). Radnici su, od nivoa OOUR-a do nivoa SOUR-a, imali na raspolaganju više mehanizama putem kojih su mogli da aktivno

učestvuju u upravljanju i razvoju preduzeća (mimo samog proizvodnog procesa): radnički savjet, zbor radnika / radnički zbor i radnička kontrola. Radnički savjet je zadržao svoje prerogative rukovodećeg tijela unutar preduzeća, s tim što je u novoj strukturi preduzeća radnički savjet organizovan prvo bitno na nivou OOUR-a čime se omogućavalo da radnici angažovani direktno u proizvodnji imaju veće učešće u radničkom savjetu, te su predstavnici u radničkom savjetu na nivou SOUR-a (Centralni radnički savjet) zavisili od saglasnosti delegata iz Radničkog savjeta svakog od OOUR-a. Međutim, odluke radničkih savjeta bile su ograničene djelovanjem Radničkog zbora, odnosno otvorenim sastancima radnika održavanim u svakom od OOUR-a na kojima se odlučivalo o raspodjeli dohotka, velikim investicijama, zajedničkoj potrošnji i slično, kao i referendumima na kojima su glasali svi radnici u Radnoj organizaciji (Musić, 2021, str. 56-7). Radnička kontrola je bio dodatni mehanizam ZUR kao nepristrasno tijelo, u kojem nisu mogli biti birani delegati koji su već bili u radničkom savjetu ili rukovodstvu preduzeća, a čija je osnovna funkcija bila da nadzire rad rukovodećih i administrativnih tijela unutar preduzeća i osigura da elite unutar fabrike ne zloupotrebljavaju samoupravljanje u sopstvenu korist (Musić, 2021, str. 57).

Pored gore pomenutih samoupravnih tijela unutar preduzeća, reforme iz 70-ih su donijele i druge samoupravne (*paradržavne*) mehanizme u društvenim zajednicama, poput Samoupravnih sudova, Komiteta za opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu i Samoupravnih interesnih zajednica. Dodatno, glavne društveno-političke organizacije aktivne u većini preduzeća u SFRJ bile su i partisksa predstavninstva, odnosno Savez komunista, Savez socijalističke omladine i, u konačnici, sindikalna organizacija povezana sa drugim sindikalnim organizacijama u Savez sindikata. Zadatak sindikata u okviru reformisanog sistema samoupravljanja bio je da učestvuje u donošenju normativnih akata, prvenstveno samoupravnih sporazuma, i da predlaže kandidate za samoupravne organe, ali istovremeno je i zadržao svoju socijalnu funkciju (Musić, 2021, str. 57-8) obezbjeđivača zimnice, ogrjeva, te organizatora odmora i radničkih igara. Unutar ovako postavljenog sistema u kojem je „poslovanje i funkcionisanje preduzeća je bilo bazirano na principima dogovorne ekonomije, neposrednog samoupravljanja, samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja“ (Vidaković, 2019, str. 130), sindikat je pretvoren u potporu samoupravljanju gubeći svoju borbenu funkciju. Smanjenje borbenosti sindikata je jednim dijelom uzrokovan i činjenicom da je, zahvaljujući intervencijama u oblasti samoupravljanja, period 70-ih bio obilježen značajnim rastom životnog standarda, posebno za proizvodne radnike.

U pozadini rasta životnog standarda bile su ekonomske politike SFRJ bazirane na značajnom ulaganju u investicije – u periodu 1971-80. prosječna stopa investicija bila je 33%

što je omogućavalo i visoke stope rasta industrijske proizvodnje, a posljedično i kontinuirani rast životnog standarda (Uvalić, 2018, str. 34). Međutim, kao zemlja poluperiferije, SFRJ je u tom periodu takođe bila izložena i krizama globalnog kapitalizma, koje su se, doduše s određenim zakašnjnjem reflektovale i na samu ekonomiju SFRJ. Od samog početka, SFRJ se zaduživala kod inostranih kreditora, ali taj dug je tek od 70-ih počeo značajnije da raste. Kako navodi Uvalić (2018), „spoljni dug SFRJ je sa nešto ispod 2 milijarde USD 1970. godine do 1979. godine narastao na 14 milijardi USD, da bi nakon drugog naftnog šoka dostigao iznos od 18 milijardi USD u 1980. godini“ (str. 36). Odsustvo adekvatne reakcije jugoslovenske politike na prvi naftni šok 1973. godine uz nastavak zaduživanja proizvelo je akumulirani disbalans i zajedno sa postojećim strukturalnim slabostima unutar jugoslovenske ekonomije, kojoj je drugi naftni šok 1979. godine označilo kraj stabilnosti i početak uvođenja reformi socijalizma, u narednoj deceniji će postepeno voditi SFRJ ka kapitalizmu i raspadu države.

3.2. Socijalizam: mjere ekonomске stabilizacije i radničke borbe

Globalna kriza koja je nastupila uslijed naftnog šoka 1979. godine imala je dalekosežne posljedice po SFRJ zbog politika i mjera koje su uslijedile kao odgovor na krizu. Kako bi odgovorila na rekordni iznos trgovinskog i platnog deficit, te nemogućnost da servisira spoljni dug, SFRJ je zaključila stand-by aranžman s MMF-om. Mjere štednje i institucionalnih reformi (takozvana „šok terapija“) koje su MMF i Svjetska banka zahtijevali od SFRJ, primjenjivane su već od 1981. godine. Mjere su podrazumijevale reformu kroz antiinflacionu politiku stabilizacije i radikalne štednje, liberalizaciju trgovine i cijena, te monetarnu strogoću i pravila nametnuta kako preduzećima tako i državnim organima (Hudson, 2003, str. 59). Već 1983. godine donesen je i dokument državne ekonomске komisije pod nazivom *Polazne osnove Dugoročnog programa ekonomске stabilizacije*, a koji je praktično nastojao da pomiri dva suprotstavljenja tabora, odnosno one koji su bili za očuvanje socijalističkog samoupravljanja i one koji su tražili intenziviranje reformi ka otvorenoj tržišnoj privredi (ibid.). Uvođenjem mjera štednje i kontrola cijena i dohodaka, jugoslovenska ekonomija je tokom 80-ih tonula sve dublje u recesiju sa izraženim rastom nezaposlenosti i rastućom inflacijom koja je kulminirala u hiperinflaciju 1989. godine, a sve skupa rezultiralo je u opadanju životnog standarda (samo u periodu od 1980. do 1984. godine realni neto lični dohodak je pao za 34%) (Uvalić, 2018, str. 37).

Posljedice ekonomskih reformi po radničku klasu bile su dalekosežne. Stoga je tokom 80-ih godina uporedno sa intenziviranjem mjera štednje i smanjenja životnog standarda značajno

porastao i broj radničkih protesta i štrajkova. Na primjer, 1980. godine zabilježeno je 247 štrajkova širom SFRJ sa 13507 uključenih štrajkača, a već 1986. godine taj broj je porastao na 851 štrajk sa 88860 učesnika (Musić, 2009, str. 160). Takođe, značajan je bio broj i takozvanih „bijelih štrajkova“ kada bi radnici dolazili na posao, ali ne bi obavljali svoje radne zadatke ili bi radili kontra-produktivno. Takvih incidenci je bilo samo u maju 1985. godine u 463 preduzeća gdje je blizu 10.000 radnika dobilo smanjenje plate kao sankciju zbog učešća u „bijelom štrajku“ (Bartlett, 1992, str. 245). Radnički štrajkovi i protesti su na samom početku reformi uglavnom bili usmjereni protiv reformi i njenih posljedica, a najviše smanjenja ličnih dohodaka. Radnička mobilizacija i izljevi nezadovoljstva zbog sve veće prekarizacije radničke klase svoju najveću ekspanziju imali su u posljednje tri godine 80-ih (Tabela 3.1) gdje je u konačnici 1989. godine 470.000 radnika bilo uključeno u protestne i štrajkačke aktivnosti širom SFRJ.

Tabela 3.1. Pregled broja štrajkova i učesnika u štrajkovima 1987. – 1989.

Godina	Broj štrajkova	Broj učesnika u štrajkovima
1987.	1685	288.686
1988. (1.1.-31.8.)	1002	211.367
1989.	1886	470.000

Izvor: Cvek, Ivčić i Račić, 2019, str. 45

Navedene radničke akcije kao reakcija na produbljivanje društvenih nejednakosti i sve veće nesigurnosti radnika, bile su prvo bitno usmjerene ka rukovodstvima sopstvenih preduzeća, a zatim su *krocile u javni prostor* i usmjerile se ka republičkim i federalnim (saveznim) vlastima koje su bile *glavni krivac za opadajući životni standard* zbog sprovođenja ekonomskih reformi. Pored zahtjeva radnika koji su se odnosili na materijalnu ugroženost uslijed sve nižih ličnih dohodaka, radnički štrajkovi su „bili popraćeni i zahtjevima za političkim promjenama koji su se pak često ticali potrebe za poboljšanjem sustava samoupravljanja (ne bi li ono zaista omogućilo izražavanje radničkih interesa), a sve su se glasnije čule i kritike nejednakosti u jugoslavenskome društvu (posebno nejednakosti između onih koji proizvode i onih koji upravljaju)“ (Cvek i dr., 2019, str. 46).

U štrajkovima osamdesetih, iako su mobilizovali značajan dio radničke populacije, sindikati nisu igrali tako značajnu ulogu, te su često kritikovali štrajkove smatrajući ih neadekvatnim mehanizmima ostvarivanja prava radnika u samoupravljanju. Sindikat zbog svoje uloge kao društveno-političke organizacije u sistemu samoupravljanja gdje je imao mali uticaj na rješavanje važnih pitanja zbog postojanja radničkih zborova i radničkih savjeta, nije

više bio percipiran kao dovoljno uticajna organizacija. Zbog toga, te zbog svođenja svojih aktivnosti na *odmore i zimnicu*, praktično se otuđio od radnika koji ga više nisu prepoznавали kao branioca i zaštitnika radničkih prava i interesa. „Samo je u retkim slučajevima, najčešće u onim kolektivima u kojima su sindikalne strukture bile još uvek blisko povezane sa radnicima, dolazilo do angažovanja sindikata u organizovanju obustava rada, ili makar nekog oblika prečutne ili izričite podrške. U većini slučajeva sindikat je ostao nem, ili se otvoreno suprotstavljao radničkom buntu“, stoga i ne čude zahtjevi štrajkača, između ostalog, i za ozbiljnom reformom sindikata u tom periodu (Reljanović, 2018, str. 68).

Kao jedna od najznačajnijih, ali istovremeno i *posljednjih* ekonomskih reformi u SFRJ u nizu, koja je promijenila diskurs o vlasništvu nad kapitalom i samoupravljanju, bila je privatizacija. Početak privatizacijskih procesa u SFRJ uslovile su dvije karakteristike samoupravne ekonomije. Prva karakteristika se odnosila na karakter vlasništva u odnosu na dotadašnje *društveno* vlasništvo, te na to kome pripadaju prihodi i rezultati privatizacije – radnicima (kao samoupravljačima), samom preduzeću koje se privatizuje ili državi. Druga se odnosila na otpor promjenama, odnosno veliku podršku koju je samoupravni socijalizam, odnosno politički i ekonomski režim, uživao kod većine naroda u SFRJ. Međutim, preuzete obaveze prema MMF-u i drugim kreditorima za početak procesa privatizacije su se morale ispoštovati. Tako su već nizom ustavnih promjena 1988. godine i setovima novih zakona, vlasti u SFRJ otvorile vrata privatizaciji i otvorenoj tržišnoj privredi. Prvenstveno su ukinuta do tada važeća ograničenja koja su se ticala privatnog vlasništva. Takođe, zakonom je omogućeno da strani investitori u procesu stranih direktnih ulaganja imaju značajnu zaštitu vlasničkih i upravljačkih prava, te je ukinuto do tada važeće ograničenje od maksimalnih 49% stranih udjela u preduzećima. (Uvalić, 2018, str. 41-3)

Pored pomenutih izmjena, promjene u vlasničkoj strukturi kapitala u SFRJ su omogućene i donošenjem Zakona o preduzećima SFRJ (Službeni list SFRJ 77/88 i 40/89) i Zakona o društvenom kapitalu SFRJ (Službeni list SFRJ 84/89 i 46/90). Zakonom o preduzećima su uvedene promjene koje su imale značajne implikacije za samoupravljanje. Zakonom su uvedeni novi oblici vlasništva poput mješovitog kao kombinacije privatnog i društvenog vlasništva i diverzifikovani pravni oblici preduzeća (holdinzi, društva s ograničenom odgovornošću i slično), a istovremeno se za većinu preduzeća (osim onih koja bi ostala u potpunosti u društvenom vlasništvu) odgovornost u odlučivanju prebacivala „sa kolektivne odgovornosti radnika na individualnu odgovornost menadžera i novih vlasnika“ (Uvalić, 2018, str. 43). Zakonom o društvenom kapitalu (naročito njegova dopuna i izmjena iz 1990. godine) uvedeno je dioničarstvo u preduzećima, prema kojem su prvobitno trebale biti

emitovane dionice u vrijednosti do 50% udjela, a koje bi otkupili sami radnici preduzeća čime bi umjesto samoupravljača u udruženom radu postali (su)vlasnici preduzeća, a preostalih 50% neemitovanih dionica bi ostalo u državnom vlasništvu (Šakanović, n.d., str. 3). Paralelno s tim, dotadašnji SOUR-i su se reorganizovali u holdinge, a radničko samoupravljanje je praktično ukinuto. Na taj način su se preduzeća u potpunosti prepustala novim, kapitalističkim uslovima i načinima rada i poslovanja. Međutim, proces prve ili takozvane *Markovićeve privatizacije*, kojim se umjesto radničkog samoupravljanja uvodilo radničko dioničarstvo (uz ograničenja u procentu suvlasništva), ostao je nedovršen zbog raspada SFRJ i ratnih sukoba u prvoj polovini 90-ih.

3.3. Post-socijalizam: etnička apropijacija društvenog vlasništva

Kao što je već prikazano, ekonomске reforme nisu bile prihvачene od strane radništva zbog negativnih posljedica koje su imale po životni standard radnika, te su radnici kroz štrajkove i proteste svoje nezadovoljstvo iskazivali prvobitno unutar preduzeća, a zatim i van, zauzimanjem javnih prostora. Međutim, reakcija radničke klase koja je na početku bila usmjerena protiv reformi i njenih posljedica po radništvo, krajem 80-ih i početkom 90-ih je preusmjerena protiv 'drugih' kao 'neprijatelja' i uzročnika takvog lošeg ekonomskog položaja ('drugi' su uglavnom bili pripadnici druge etničke grupe) (Gowan, 1999; Lowinger, 2009). Djelovanjem političara i političkih aktivista uglavnom nacionalističkih stranaka u preduzećima i fabrikama u tom ključnom periodu radničkog bunda i *gnjeva* naspram ekonomske politike republičkih i/ili federalnih vlasti, radnička klasa je pacifikovana identifikovanjem novog 'neprijatelja', odnosno drugih etničkih grupa i republika kao glavnim *krivcima* zbog njihovog lošeg položaja.

Na primjer Cvek i dr. (2020) su prikazali ulogu političkih aktivista HDZ-a i SDS-a u u Borovu i drugim preduzećima u Hrvatskoj u tom periodu u manipulisanju radničkog bunda i fragmentaciji radništva. Prema njihovom istraživanju, u procesu promjena i preraspodjele društvenog bogatstva i vlasništva stvorenog u socijalizmu su „važnu ulogu odigrale etničke podjele među radnicima koje se pojavljuju kao posljedica organiziranih političkih strategija nacionalističkih stranaka (ujedinjenih u antikomunizmu, opoziciji prema baštini socijalizma te proklamiranoj naklonosti kapitalizmu), proturadničkog angažmana različitih razina vlasti, te, napisljeku, kao rezultat otvorenog fizičkog nasilja“ (Cvek i dr., 2020, str. 104). Pacifikacija radničkog bunda se tako izvršila povezivanjem ekonomskih zahtjeva sa pitanjem 'nacionalnog opstanka' i 'nacionalnog jedinstva' umjesto radničkog jedinstva (Musić, 2016, str. 148).

Govoreći o slučaju BiH, Darko Cvijetić, u svom romanu "Schindlerov lift" primjećuje upravo ovaj momenat zamjene radničkog identiteta sa nacionalnim konstatujući: "*Nema više nikakvih radnika. Imaju samo Srbi, Hrvati, Bošnjaci i ostali. Nema radnika. Radnici su potonuli u naciju i ostali punih pluća vode, na dnu*" (Cvijetić, 2018, str. 37).

Zahvaljujući etno-nacionalnim politikama podjela koje su uspješno preokrenule radnički bunt u svoju korist, dio radnika iz fabričkih krugova u prvoj polovini 90-ih postali su *ratnici* u službi etnonacionalnih politika. U BiH su upravo ti momenti udaljenosti radnika od svojih fabrika i preduzeća za potrebe ostvarivanja ratnih ciljeva i interesa etnonacionalnih elita, vješto prikazanih kao *legitimnih nastojanja očuvanja 'nacionalnog jedinstva'*, bili odlučujući za početak procesa apropijacije dotadašnjeg društvenog vlasništva od strane etnonacionalnih elita. Mora se napomenuti da je jedan dio radnika – najčešće su to bile žene, te oni radnici koji zbog određenih razloga nisu mogli ići na ratište, ali su bili u takozvanoj radnoj obavezi, te oni koji su bili u radnoj obavezi jer su bili karakterisani kao 'drugi' odnosno nepripadnici dominantne etnonacionalne grupe na određenoj teritoriji – i tokom ratnih dešavanja radio i održavao pogone fabrika u onim mjestima/gradovima (ili dijelovima grada) u kojima sukob nije bio toliko aktivan u datom momentu.

U jeku ratnih sukoba u BiH, ratne vlasti onoga što će kasnije Dejtonskim mirovnim sporazumom postati Federacija Bosne i Hercegovine, te Republika Srpska donose ključne zakone kojima je dotadašnje društveno vlasništvo postalo '*državno*' (pri čemu je „*država*“ označavala Republiku Bosnu i Hercegovinu, kasnije Federaciju BiH, i Republiku Srpsku). Na taj način je u ratnom periodu, donošenjem Zakona o pretvorbi društvene svojine (Službeni list Republike Bosne i Hercegovine 33/94) i Zakona o prenosu sredstava društvene u državnu svojinu (Službeni glasnik Republike Srpske 4/93) izvršeno *podržavljenje* društvene svojine, odnosno etnonacionalne elite na zaraćenim stranama su preuzele i prisvojile društvenu svojinu koristeći oružani sukob kao paravan za prisvajanje postojećeg kapitala preduzeća na ratom zaposjednutim nacionalnim teritorijama. Samom pretvorbom društvene u *državnu* imovinu, etnonacionalne elite su „otvorili put nekontrolisanoj devastaciji preduzeća, zloupotrebama rukovodećih struktura koje su dolazile na te pozicije isključivo po volji i za račun političkih i nacionalnih oligarhija, pa kao takve nisu nikom ni odgovarale za razne malverzacije, a što je sve imalo za posljedicu nekontrolisano obaranje vrijednosti kapitala preduzeća, s ciljem jeftine kupovine, nekada vrijednih i kompetitivnih, društvenih preduzeća“ (Divjak i Martinović, 2009, str. 17).

3.4. Post-socijalizam: nastavak privatizacije i radničke borbe

Završetak rata u BiH, ozvaničen potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma krajem 1995. godine, označio je istovremeno potpuni raskid sa socijalizmom i nastavak procesa transformacije ka otvorenoj tržišnoj privredi i liberalnoj demokratiji. Kao post-ratna zemlja, BiH je prolazila kroz nekoliko paralelnih i međusobno povezanih procesa političke, ekonomске i društvene transformacije, često obuhvaćenih terminom 'tranzicije' iz socijalističke ka otvorenoj tržišnoj privredi. Taj proces je započeo kroz različite programe *demokratizacije* i *rekonstrukcije* pod patronatom međunarodnih organizacija i institucija poput MMF, Ujedinjenih nacija (UN), Organizacije za sigurnost i saradnju u Evropi (OSCE), i drugih (Hudson, 2003, str. 121). U takvom, post-socijalističkom i post-ratnom kontekstu, sve intervencije međunarodne zajednice su bile usmjerene, selektivno, ka poslijeratnoj rekonstrukciji i obnovi zemlje, i provođenju ekonomskih reformi bez obaziranja na šire posljedice pada socijalizma (Lai, 2020, str. 29-30). Odnosno, međunarodna zajednica u svojim intervencionističkim politikama nije dala prostora socioekonomskim politikama koje su bile zastupljene u socijalizmu, čineći time pozivanje na socijalističku prošlost 'zabranjenom politikom' u sadašnjosti (*ibid.*). Podložnost BiH *zapadnom intervencionizmu* kroz zavisnost od politika i programa međunarodnih institucija, dodatno je zapečatilo njen položaj kao periferne zemlje. Majstorović (2021) opisuje tu periferizaciju zemlje i njenog stanovništva kao posljedicu više faktora: rata 1992-1995. i kasnije tranzicije zemlje ka otvorenoj tržišnoj ekonomiji i liberalnoj demokratiji, odnosno napuštanju koncepata društvenog vlasništva i samoupravljanja kao oznaka jugoslovenskog socijalizma, a koju su lokalne etnonacionalne elite provodile pod patronatom međunarodne zajednice (str. 19; 48).

U tom kontekstu i perifernom položaju post-socijalističke BiH, a nakon *podržavljenja*, odnosno prisvajanja društvene imovine od strane etnonacionalnih elita tokom rata, skoro pa odmah po uspostavljanju mira u BiH procesi privatizacije su nastavljeni, ponovo pod okriljem MMF-a i drugih stranih agencija. Ratna razaranja su doprinijela uništenju i rasparčavanju preduzeća i fabrika, te su potpomogla, zajedno sa procesima poslijeratne obnove, i deindustrializaciju zemlje. Etnonacionalna podjela zemlje, kao i posljedice etničkog čišćenja i ratnih zločina, dovela je do toga da se, prestavši da budu *ratnici*, jedan dio radnika nije mogao vratiti na svoja *predratna* radna mjesta, jer su njihova preduzeća ili uništena tokom rata (odnosno postojala su samo na papiru) ili su se oni sami zatekli na *drugoj strani entitetske granice*. Međutim, bez obzira na to, uskoro nakon povratka radnika sa ratišta, u BiH je nastavljen proces privatizacije kao dio šire agende promovisane od strane međunarodnih

institucija za *ekonomski oporavak i reformu*. Nakon završetka konflikta, privatizacija je bila oblikovana uz pojačano prisustvo i posredovanje različitih međunarodnih aktera⁵ unutar procesa "post-konfliktne izgradnje i rekonstrukcije" (Gowan, 1999, Venugopal 2011). Pravni osnov za početak poslijeratne privatizacije bilo je prвobitno donošenje Zakona o privatizaciji u oba entiteta. Međutim, bez obzira na to što su ovi zakoni prвobitno doneseni već 1997. godine⁶, njihova efektivna primjena je omogуена tek 1998. godine nakon što je OHR nametnuo Okvirni zakon o privatizaciji preduzeća i banaka na nivou Bosne i Hercegovine kojim je „uvedeno pravilo da se imovina zatečena na području jednog entiteta privatizuje po zakonima koji važe u tom entitetu, s tim da su entiteti imali obaveze da izvrše harmonizaciju zakona koji regulišu pitanje privatizacije“ (Divjak i Martinović, 2009, str. 17). Ovim Okvirnim zakonom privatizacije je praktično priznata etnonacionalna apropijacija i podjela preduzeća izvršena tokom ratnih dešavanja, odnosno priznato je *državno*, odnosno entitetsko vlasništvo nad preduzećima.

Prvi model privatizacije bio je 'vaučerska privatizacija' isposredovan putem Američke agencije za međunarodni razvoj (USAID). Osnovna ideja vaučerske privatizacije bila je da se građanima podijele vaučeri za koje bi oni mogli da kupuju akcije preduzeća, ali su umjesto toga mnogi građani prodavali svoje vaučere na otvorenom tržištu čime se omogуilo imućnjim osobama u datim etnonacionalnim zajednicama da akumuliraju vlasništvo nad udjelima kroz vaučere (Bayliss, 2005, Bartlett, 2007). Tokom ove etape praktično je priznato državno i entitetsko vlasništvo osigurano pretvorbom u ratnom periodu, a vlasnički udjeli u kapitalu preduzeća koje su radnici otkupljivali prije rata po takozvanom *Markovićevom zakonu*, samo su djelimično priznati kroz vaučere (Majstorović i dr, 2015). Masovna privatizacija je u kasnijem periodu proglašena neuspјешnom u smislu njenih rezultata i približavanja „kapitalizmu Zapadnog stila“ (vidjeti Donais, 2002; Bayliss, 2005, Hamm et al., 2012) jer po ovom modelu privatizacije nije privatizovano više od 10% velikih preduzeća u FBiH i 5% u RS (Bayliss, 2005, str. 38). Time je značajan udio u vlasništvu preduzeća ostao u rukama entitetskih vlasti, odnosno etnonacionalnih elita na vlasti (Uvalić, 2018, str. 56). Odnosno, masovna privatizacija praktično je omogуila „konsolidaciju ekonomske moći u rukama nekolicine“ (Donais, 2002), te etnonacionalnim elitama u BiH dodatnu manipulaciju nad kapitalom kroz nejednaku distribuciju vaučera etničkoj većini unutar entiteta.

⁵ Poput Svjetske banke, Evropske banke za obnovu i razvoj, Kancelarije visokog predstavnika u BiH, Američke agencije za međunarodni razvoj, Evropske komisije i mnogih drugih.

⁶ S tim da je u Republici Srpskoj 1998. godine donesen novi Zakon o privatizaciji državnog kapitala.

Neuspjeh vaučerske privatizacije svakako nije značio kraj privatizacijskog procesa u BiH. Vlasti u oba entita su naknadnim izmjenama i dopunama zakona o privatizaciji, te donošenjem novih zakonskih rješenja kojima se omogućila prodaja preduzeća u državnom/entitetskom vlasništvu putem različitih metoda (neposredni odabir kupca, tenderska prodaja i sl.). Međutim, u FBiH i RS je donekle različito regulisan proces privatizacije i rada nadležne agencije za sprovođenje procesa, naročito zbog kompleksne stukture FBiH, tj. podjele na 10 kantona (za detaljniji opis pojedinačnih zakonskih rješenja u RS i FBiH vidjeti Divjak i Martinović, 2009). Takođe, u RS je omogućena prodaja kapitala u strateškim preduzećima po posebnim privatizacionim programima u oblasti „proizvodnje i distribucije električne energije, naftne industrije, željezničkog saobraćaja, telekomunikacija, vodosnabdijevanja, rudarstva i šumarstva, javnih medija, igara na sreću, proizvodnje oružja, vojne opreme i ostalim preduzećima od strateškog značaja“ (Divjak i Martinović, 2009, str. 19).

Prema podacima Investiciono-razvojne banke Republike Srpske, u Republici Srpskoj je do 2020. godine privatizovano (različitim metodama) ukupno 727 preduzeća, a 117 je neprivatizovano (od kojih su neka u postupku stečaja ili likvidacije). U Federaciji BiH, prema podacima Agencije za privatizaciju FBiH, ukupno je završena privatizacija za 1088 preduzeća. U svim tim procesima, politiku privatizacije i privatizacijske planove sprovodila su rukovodstva preduzeća zajedno sa nadležnim agencijama za privatizaciju, a pod patronatom i nadzorom međunarodnih aktera u BiH poput OHR, MMF, USAID, SB i drugih. Radnici su u tim procesima rijetko kada konsultovani iako su direktno trpili posljedice privatizacijskih procesa. U prvim godinama sprovođenja privatizacija preduzeća, radnički bunt, ako se i dešavao, dešavao se uglavnom unutar tih preduzeća, bez daljeg širenja u javni i politički prostor i najčešće se odnosio na posljedice tog procesa po radnike. Govoreći o posljedicama po radništvo, možemo reći da su radnici kako efektima ratnih dešavanja, tako i kasnijim procesima privatizacije i transformacije u BiH, u velikoj mjeri postali žrtve društveno-ekonomskе nepravde⁷.

Nezadovoljstvo godinama trpljenja društveno-ekonomskе nepravde, privatizacijskim procesima u kojima su njihova prava bivala zanemarena, uz kašnjenja plata, neuplaćeno zdravstveno i penzijsko osiguranje, te u konačnici nestankom „stotina hiljada radnih mjesta“, kulminiralo je intenziviranjem radničkih protesta i otpora posljedicama privatizacije i transformacije (Kraft, 2015, str. 206). Kulminacija se desila 2014. godine, kada se serija

⁷ Društveno-ekonomsku nepravdu, kako je definiše Nancy Fraser, čine: eksploatacija, ekonomski marginalizacija i deprivacija (Fraser navedeno prema Lai, 2020, str. 26).

protesta obespravljenih radnika privatizovanih, u stečaju i propalih fabrika, iz Tuzle i njene bliže okoline⁸ proširila i na druge gradove u BiH (Sarajevo, Bihać). Osnovni problem zbog kojeg su se radnici pobunili bile su neisplaćene zarađene plate, te nemogućnost realizacije prava na zdravstveno i penzijsko osiguranje. Ono što je početno bio bunt za ostvarivanje sopstvenih prava, vrlo brzo se proširio na zahtjeve za društveno-ekonomsku pravdu. Za razliku od do tada važećeg diskursa etnonacionalnih podjela, u protestima 2014. godine isticani su socio-ekonomski problemi poput visoke nezaposlenosti, niskih plata, neisplaćenih plata, siromaštva i gladi kao zajedničkih problema stanovništva u BiH. Slučaj Tuzle i drugih protesta radništva iz tuzlanskih (misli se na šиру okolinu Tuzle) fabrika predstavlja specifičan slučaj borbenosti radnika koji su pretrpili sve procese privatizacije i transformacije, a koji su u većini slučajeva završavali stečajevima i propašću samih fabrika. Specifičnost se ogleda u tome što je cijeli proces bio pokrenut od samih radnika prvobitno kao protest zbog korumpirane privatizacije.

Radnici, koji su uglavnom radili u tim fabrikama i u socijalizmu, su se samoorganizovali, uspostavljajući bazu i šatore u kojima su boravili ispred fabrika. Ono što je bilo karakteristično jeste da radnici u ovom slučaju nisu protestovali kako bi zaustavili rad fabrika, naprotiv, protestovali su kako bi ponovo pokrenuli proizvodnju i radili u *svojim* fabrikama (Arsenijević i dr., 2017, str. 226). Osnovni zahtjevi radnika dakle nisu bili da se fabrike zatvore i oni samo dobiju dio neisplaćenih plata i uvezivanje radnog staža, već su bili usmjereni protiv nasilne privatizacije kojom su tajkuni i etnonacionalne političke i ekomske elite ukrupnile svoje bogatstvo na uštrb radničkih prava (*ibid.*). U suštini, radnici sam proces privatizacije doživljavaju kao neminovan dio procesa transformacije iz socijalizma u kapitalizam (premda *žaleći* za socijalizmom) i ne nužno negativan. Prema zahtjevima radnika u protestu, proces privatizacije je trebao biti sproveden na "drugačiji" način. Pod tim podrazumijevaju mogućnost da se kroz privatizacijske procese osigura očuvanje proizvodnje, a da veći dio radnika nastavi da radi i zarađuje platu dostojnu za život, te da se radnici koji ostaju bez posla obeštete, da im budu isplaćene otpremnine i da im se uveže radni staž. Prema riječima jedne od radnica fabrike deterđenata „DITA“ iz Tuzle o nastojanjima radnica i radnika ove, privatizacijom uništene fabrike, da ponovo pokrenu proizvodnju i pronađu novog vlasnika kapitala:

⁸ Poput "DITA" fabrike deterđenata iz Tuzle, Tvornice transportnih uređaja (TTU) Tuzla, "Konjuh" fabrike namještaja iz Živinica, "Fortuna" fabrike obuće iz Gračanice i mnogih drugih.

I to je tak'a vizija bila, nije se radilo, zahrđalo, ovo - ono, doradićemo, uradićemo, zasukaćemo rukave, napravićemo nešto da možemo... I to je tako išlo. Volja! Volja za radom i kol'ko je nas bilo i kol'ko nas ima, ima kol'ko ima, i uvijek kažemo ko želi - može. Ko ne želi... Znači budući vlasnik da ima viziju, viziju da proizvodni proces nastavi da radi, da traži tržište, da plasira se naša roba, da se održi kvalitet, da se osposobljavaju ljudi za obavljanje ove djelatnosti... (Front Slobode, Radnički univerzitet, 2018, min. 05:10-06:00)

Nezaobilazno pitanje kada su protesti radnika u pitanju jeste uloga sindikata u istim. Slučaj protesta tuzlanskih radnika je specifičan i po tom pitanju, jer su radnici bili organizovani u nezavisni sindikat *Solidarnost*. Nakon rasparčavanja tuzlanske hemijske industrije u sumnjivim privatizacijskim procesima, sindikat *Solidarnost* i radnici nezavisno od sindikata, su organizovali dugogodišnju borbu koja je uključivala „razne akcije, od zahtjeva za smjene direktora, do blokada parlamenta, blokada cesti, štrajkova glađu, pa čak i prijetnji o presjecanju snabdijevanja termoelektrane vodom“ (Mraović, 2018, str. 84-85). Međutim, i u ovom slučaju Tuzla predstavlja više izuzetak nego pravilo kada je u pitanju organizovanje radničke borbe posredstvom sindikata jer se oslanja na socijalističku tradiciju industrijskog grada sa izraženom radničkom solidarnošću. U drugim gradovima u BiH u kojima su izvršeni procesi privatizacije sa sličnim posljedicama kao i u Tuzli (prodaja, stečaj, likvidacije u kojima su radnici bili kolateralna šteta), sindikati ako su i djelovali, nisu imali tako dugotrajno djelovanje niti su njihove borbe imale odjeka u javnosti. Slično kao i u istraživanjima u drugim zemljama bivše SFRJ (vidjeti Novaković, 2017; Grdešić, 2015b), i u BiH je većina štrajkova i protesta bila samoinicijativa radnika, a manje sindikalnih organizacija koje su nastavljale naslijedenu politiku i ulogu pacifikatora radničkih pobuna iz perioda SFRJ. Stoga i ne iznenađuju podaci istraživanja prema kojem više od dvije trećine od 5.000 anketiranih radnika iz Sarajeva, Banje Luke, Tuzle, Mostara i Zenice „nisu članovi nijednog sindikata jer nemaju povjerenja u ove organizacije. Čak 59% ispitanika smatra da sindikati nisu transparentne organizacije, 81% misli da je sindikat pod utjecajem političkih stranaka“ (Buljubašić, 2020, str. 64).

4. Metodološki okvir istraživanja

4.1. Hipotetički okvir

Premda unutar dizajna kvalitativnih istraživanja definisanje hipoteza ne predstavlja nužni okvir u odnosu na definisanje osnovnih istraživačkih pitanja i prepostavki (Creswell, 2013, str. 205-206), za potrebe ovog istraživanja smo definisali prvenstveno okvirna istraživačka pitanja iz kojih smo izveli glavnu i pomoćne hipoteze. Naime, istraživanje je fokusirano na analizu percepcija, odnosno stavova i osjećanja (bivših) radnika i radnica Rudi Čajaveca, Energoinvesta i Aluminija o samom procesu transformacije i privatizacije, te o ulozi koju su radnici i radnice, kao i sindikalne organizacije imale ili mogle da imaju u tim procesima sa fokusom na vlasničku transformaciju ovih preduzeća. Dodatni fokus jeste na analizi medijskog predstavljanja procesa transformacije i privatizacije pomenutih preduzeća i ulozi radništva u istoj. U tom kontekstu, zanimaju nas sljedeća istraživačka pitanja:

- Kako radnici i radnice pomenutih preduzeća percipiraju procese transformacije i privatizacije, iz ugla sopstvenih preduzeća, ali i uopšte?
- Kako se percipira ulogu samih radnika i radnica, kao i sindikata u tim procesima?
- Kako je percipiran sindikat i sindikalno organizovanje unutar procesa transformacije i privatizacije pomenutih preduzeća, ali i uopšte?
- Kako je percipirana moć radnika i radničkog organizovanja u procesima transformacije i privatizacije pomenutih preduzeća, ali i uopšte?
- Kako su percipirani postojanje ili nepostojanje radničkih borbi unutar procesa transformacije i privatizacije pomenutih preduzeća, ali i uopšte?
- Kako su percipirani odnosi moći unutar transformacijskih i privatizacijskih procesa pomenutih preduzeća, ali i uopšte?
- Kako se percipiraju posljedice procesa transformacije i privatizacije po radničku klasu, ali i generalno?
- Da li je, i u kojoj mjeri, postojalo radničko povezivanje u borbi, unutar i van dominantnih etnonacionalnih okvira? Ako jeste, na koji način je ispoljeno? Ako nije, koji su uzroci?

Iz pomenutih istraživačkih pitanja, definisali smo radnu hipotezu i deset pomoćnih hipoteza.

Radna hipoteza:

Radničke borbe tokom procesa privatizacije u Bosni i Hercegovini manifestovale su se isključivo u okviru preduzeća koja se privatizuju i dominantnog etnonacionalnog konteksta bez

šireg povezivanja i solidarnosti sa radničkim borbama i radnicima iz drugih preduzeća širom zemlje što je uticalo na dalju fragmentisanost radničke klase i slabe domete u zaštiti radničkih interesa i položaja tokom privatizacije.

Pomoćne hipoteze:

H1. Radnici u procesima privatizacije percipiraju sebe kao pasivne posmatrače, lišene sopstvene dejstvenosti uslijed percepcije slabe društvene moći.

H2. Iako su temeljne strukturne promjene nesumnjivo imale uticaj na razjedinjenje radničke klase, sindikalni pokreti i organizacije u BiH izgubile su svoj značaj i jačinu djelovanja dijelom uslijed različitih oblika pacifikacije (odnosno taktika različitih struktura moći poput potkupljivanja predstavnika sindikata, davanja prednosti nacionalnim u odnosu na radničke interese, prividnog ispunjavanja zahtjeva radnika i sl).

H3. Radničke borbe u procesima privatizacije, ako su i postojale, nisu imale odjeka niti su dale rezultate kojima su ispunjeni interesi radnika.

H4. Radnici privatizovanih preduzeća ili preduzeća u procesima privatizacije u BiH ne vide opasnost za radništvo u privatizaciji samoj po sebi, već u tome što se ista sprovodi ili je sprovedena bez uzimanja u obzir interesa radnika.

H5. Percepcija radnika je da je kroz privatizacijske procese izvršena pljačka društvenog vlasništva i da su posljedice privatizacijskih procesa u BiH bile negativne za privredu kroz otuđivanje i neadekvatnu upotrebu i preraspodjelu resursa na osnovu vlasništva.

H6. Radnici imaju negativnu percepciju o posljedicama privatizacijskih procesa u BiH po socio-ekonomski status radnika koji je pogoršan u aspektima ostvarivanja prava na osnovu rada, životnog standarda, sigurnosti posla, te društvene moći.

H7. Dominantni etnonacionalni okviri u kojima je sprovedena (ili se sprovodi) privatizacija u BiH ograničili su dejstvenost radnika i sindikalnih organizacija i njihovu međusobnu povezanost u radničkoj borbi.

H8. Tokom privatizacijskih procesa radnici tri industrijska giganta (Rudi Čajavec, Energoinvest i Aluminij) se nisu zajednički organizovali niti povezali u radničkim borbama, iako su sva tri preduzeća djelovala (odnosno djeluju) unutar metalske industrije, uslijed razjedinjenosti i djelovanja unutar dominantnih etnonacionalnih okvira.

H9. Radnici sva tri industrijska giganta (Rudi Čajavec, Energoinvest i Aluminij) percipiraju privatizaciju kao proces u kojem oni sami nemaju jaku društvenu moć da bi uticali na sam proces i njegove ishode.

H10. Radnici Energoinvesta i Aluminija, kao preduzeća koja su i dalje u procesu privatizacije, nisu se međusobno povezali u radničkoj borbi za obezbjeđenje boljeg socio-

ekonomskog statusa radnika tokom (i nakon) privatizacije uslijed fragmentisanosti radničke klase.

4.2. Metod istraživanja

S obzirom na empirijski karakter preduzetog istraživanja, ono će pretežno biti zasnovano na osnovnim naučnim i opštenaučnim metodama mišljenja, odnosno metodama za prikupljanje i analizu podataka (Milić, 1965; Milosavljević i Radosavljević, 2003). Na osnovu različitih vrsta metoda analize, istorijske, odnosno metode analize u zavisnosti od pređenog puta (prema Stark, 1992), strukturalne i komparativne analize uvidom u postojeće saznanje o predmetu istraživanja, ukazujemo na nastanak i razvoj neoliberalnih ekonomskih politika i njihov uticaj na procese privatizacije u zemljama periferije, odnosno bivše SFRJ; položaj bivše SFRJ i zemalja nasljednica unutar svjetskog sistema, tj. međusobni odnos različitih društvenih aktera po pitanju procesa privatizacije u nacionalnim kontekstima; te sličnosti i razlike u procesima privatizacije i radničkih borbi u zemljama evropske periferije. Takođe, izvršili smo klasifikaciju oblika radničkih borbi, načina pacifikacije radničkog djelovanja i organizovanja, kao i načina sprovođenja privatizacijskih procesa u BiH kao države na evropskoj periferiji. Metodom komparacije ukazano je na sličnosti i razlike procesa privatizacije i radničkih borbi unutar BiH u kontekstu etnonacionalnih podjela. U konačnici, sintezom postojećeg naučnog saznanja, sintezom rezultata tri analizirana slučaja i rezultata analize prikupljenih podataka, pružen je cjelovit prikaz specifičnosti procesa privatizacije i radničkih borbi u BiH kao evropske periferije.

U istraživanju smo koristili metod studije slučaja. Pod studijom slučaja ovdje podrazumijevamo „empirijsko istraživanje fenomena“, u našem slučaju privatizacije i radničkih borbi na evropskoj periferiji, „u okviru datog stvarnog životnog konteksta, prilikom čega granice između pomenutog fenomena i konteksta nisu jasno vidljive“ (Yin, 2003, str. 13). Studija slučaja nam omogućava da odgovorimo na pitanja *kako* su se odvijale i oblikovale radničke borbe u datom kontekstu transformacijskih procesa u BiH kao evropskoj periferiji i *zašto* jesu ili nisu imale šireg odjeka i obuhvata. Imajući u vidu specifičnost teme istraživanja, te činjenicu da su u pitanju slučajevi preduzeća od kojih neka nisu više ni aktivna ne bi bilo moguće izvršiti istraživanje putem ispitivanja mnenja među radnicima. Do svih ili većine (nekadašnjih) radnika posmatranih preduzeća izuzetno je teško doći jer nema mehanizma poput službi unutar samog preduzeća putem kojih bi se eventualni upitnici mogli distribuisati. Takođe, ispitivanje mnenja je ograničeno u smislu mogućnosti da obuhvati i istraživanje određenog konteksta, dok bi isključivo istorijsko istraživanje bilo neadekvatno jer je ovdje u

fokusu istraživanje savremenih događaja (Yin, 2018). Fokusirajući se na tri odabrana slučaja – slučaj industrijskog kompleksa „Rudi Čajavec“, slučaj „Energoinvest“ i slučaj „Aluminij“ – vodili smo se varijantom studije slučaja baziranom na višestrukim slučajevima, koja se zasniva na logici ponavljanja (a ne uzorkovanja) (Yin, 2003, str. 46-47). U ovom trenutku moramo napomenuti da za potrebe našeg istraživanja prihvatamo argumentaciju Roberta Jina (Robert Yin) (2003) prema kojoj studije jednostrukih i višestrukih slučajeva predstavljaju samo dvije varijante istog metodološkog okvira, tj. studije slučaja. Razlika između studije slučaja bazirane na jednom i na višestrukim slučajevima jeste u tome što se korištenjem potonje omogućava ponavljanje i pronalaženje sličnosti i razlika u pojašnjenu istraživanog fenomena unutar datih konteksta. Svjesni smo da studija slučaja kao metod sa sobom nosi određena ograničenja, poput nemogućnosti generalizacije zaključaka za čitavu populaciju, odnosno nepostojanja reprezentativnosti uzorka, ali isto tako, kako navodi Yin (2003), ovaj metod ipak omogućava generalizaciju na nivou teorijskih pretpostavki (str. 10). Takođe, svjesni smo mogućnosti da sama istraživačica može upasti u zamku neobjektivnosti, ali je to preduprijeđeno sistematičnošću procedura koje istraživačica sprovodi tokom istraživačkog procesa.

4.2.1 Prikupljanje i izvori podataka

U okviru analize slučaja izvršili smo prikupljanje primarnih i sekundarnih podataka iz više izvora, te zatim triangulaciju prikupljenih podataka kako bismo obezbijedili konvergenciju i validnost odabralih slučajeva, kao i cjelokupnu studiju višestrukih slučajeva (Yin, 2003). Primarni podaci korišteni u ovom istraživanju prikupljeni su kroz intervjuje s (bivšim) radnicima i radnicama Rudi Čajaveca, Energoinvesta i Aluminija. Značaj sjećanja (bivših) radnica i radnika i njihovih percepcija iskazanih u intervjuima jeste upravo u tom doprinosu u razumijevanju procesa transformacije i privatizacije i stvaranju „istorije odozdo“ (Archer&Musić, 2016). Neophodno je napomenuti da su intervjuji rađeni u periodu pandemije COVID-19, te je bilo znatno teže pronaći ispitanice i ispitanike voljne da daju izjave, te da se sastanu uživo sa istraživačicom (uz poštovanje svih epidemioloških mjera), kao i realizovati ih u kraćem vremenskom periodu. Poteškoće s kojima se istraživačica susretala prilikom pronalaženja sagovornika i sagovornica za intervjuje obuhvatale su, osim gore pomenute epidemiološke situacije, i postojanje straha kod izvjesnog broja kontaktiranih potencijalnih ispitanika i ispitanica da pristupe intervjuisanju uprkos garantovanoj anonimizaciji podataka. Najčešći razlozi koji su navođeni za odbijanje pristupanja intervjuisanju su: strah za porodicu, strah za djecu i mogućnost njihovog budućeg zaposlenja, da ne žele da se vraćaju u prošlost, da je ta tema previše emotivna i osjetljiva za njih, i slično. Od ukupno kontaktiranih 52 u

konačnici je 31 osoba pristala na intervju. Svi ispitanici i ispitanice su prije početka samog intervjeta i snimanja razgovora dobili informacijski list i formu za pristanak za učešće u istraživanju (Prilog A) sa jasno opisanom svrhom i ciljem istraživanja, te načinima na koji će se podaci iz intervjeta koristiti u daljem istraživačkom postupku, kao i napomenama o mogućnosti da izaberu da ostanu anonimni ili ne. Nakon toga bi ispitanici i ispitanice potpisali saglasnost, uz opciju da u svakom trenutku mogu da je povuku bez bilo kakvih posljedica.

Intervjui su bazirani na vodiču za intervju (Prilog B) u kojem su definisana okvirna pitanja i tematske cjeline, dok je tok razgovora sa sagovornicima i sagovornicama diktirao produbljenje seta pitanja tokom samog procesa intervjuisanja. U periodu februar - decembar 2020. godine, obavili smo intervjue sa ukupno 31 (bivšim) radnikom i radnicom pomenuta tri preduzeća. Većina intervjeta (26) su urađena licem u lice u Banjoj Luci, Sarajevu / Istočnom Sarajevu i Mostaru, dok je pet intervjeta urađeno posredstvom onlajn aplikacija *Viber* i *Skype*. Uzorak obuhvata ukupno 15 bivših radnika i radnica Rudi Čajaveca, 11 bivših i sadašnjih radnika i radnica Energoinvesta, te 5 bivših i sadašnjih radnika i radnica Aluminija. Sama struktura uzorka je uslovljena specifičnošću industrijskog sektora unutar kojeg su pomenuta tri preduzeća radila, a u kojem je primjetna dominantna zaposlenost muškaraca u proizvodnji. Stoga nije bilo moguće osigurati jednaku rodnu zastupljenost radnika i radnica, te su 23 od 31 intervjuisanih pripadnici muškog roda. Detaljan pregled strukture uzorka dat je u Tabeli 4.1.

Tabela 4.1. Struktura uzorka

Oznaka ispitanika	Pol	Pozicija unutar preduzeća	Sindikalno članstvo	Period rada	Trenutni status
Ispitanik 1_Čajavec	M	Rukovodilac sektora	Član određeni period	1985-2002	Zaposlen
Ispitanik 2_Čajavec	M	Rukovodilac	Ne	196(0)-pred rat	Penzioner
Ispitanik 3_Čajavec	M	Rukovodilac sektora	Vođa sindikata	1974-2005	Penzioner
Ispitanik 4_Čajavec	M	Proizvodnja	Član	1987-2002	Zaposlen
Ispitanik 5_Čajavec	M	Inžinjer	Član	1978-1987	Penzioner
Ispitanik 6_Čajavec	M	Administracija	Član	1979-1996	Zaposlen
Ispitanik 7_Čajavec	M	Rukovodilac	Ne.	1973-2004	Penzioner
Ispitanik 8_Čajavec	M	Proizvodnja	Vođa sindikata	1977-2011	Penzioner
Ispitanik 9_Čajavec	Ž	Administracija	Vođa sindikata	1971-2008	Penzionerka
Ispitanik 10_Čajavec	M	Administracija	Član	1972-1997	Penzioner
Ispitanik 11_Čajavec	Ž	Proizvodnja	Član	1975-2003	Penzionerka
Ispitanik 12_Čajavec	M	Rukovodilac sektora	Član	1974-1998	Zaposlen
Ispitanik 13_Čajavec	M	Proizvodnja	Član	2001-2003	Nezaposlen
Ispitanik 14_Čajavec	M	Proizvodnja	Član	1986-2003	Zaposlen
Ispitanik 15_Čajavec	M	Proizvodnja	Član	1976-2012	Penzioner
Ispitanik 1_Energoinvest	M	Rukovodilac	Ne.	1972-1997	Penzioner
Ispitanik 2_Energoinvest	Ž	Administracija	Članica	1989-2016	Zaposlena
Ispitanik 3_Energoinvest	M	Rukovodilac	Član određeno vrijeme.	1983-danas (u periodu 1991-1996. prekid)	Zaposlen
Ispitanik 4_Energoinvest	M	Inžinjer	Ne.	1996-2000	Zaposlen
Ispitanik 5_Energoinvest	Ž	Administracija	Članica	1969-2009	Penzioner
Ispitanik 6_Energoinvest	M	Inžinjer / Administracija	Član	1972-1992	Penzioner
Ispitanik 7_Energoinvest	Ž	Inžinjerka	Članica	2005-2015	Zaposlena
Ispitanik 8_Energoinvest	M	Rukovodilac sektora	Član	1972-2010	Penzioner
Ispitanik 9_Energoinvest	Ž	Inžinjerka	Članica	1978-2006 (prekid 1991-1993)	Penzionerka
Ispitanik 10_Energoinvest	Ž	Proizvodnja	Članica	1986-1995	Penzionerka
Ispitanik 11_Energoinvest	M	Inžinjer	Član određeni period	1987-1992	Nepoznato
Ispitanik 1_Aluminij	M	Rukovodilac sektora	Član	1986-2019	Ugovor o djelu – nezaposlen
Ispitanik 2_Aluminij	M	Administracija	Vođa sindikata	1986-2019	Zaposlen
Ispitanik 3_Aluminij	M	Proizvodnja	Vođa sindikata	1999-2019	Nezaposlen
Ispitanik 4_Aluminij	M	Rukovodilac sektora	Član određeni period	2007-2020	Nezaposlen
Ispitanik 5_Aluminij	Ž	Inžinjerka	Članica	1985-1992	Penzionerka

Prikupljanje primarnih i sekundarnih podataka je obavljano paralelno. Prikupljanje sekundarnih podataka podrazumijevalo je uvid u postojeću istorijsku/arhivsku građu i dokumentaciju o Rudi Čajavec, Energoinvestu i Aluminiju, a koja je dostupna u Arhivu Republike Srpske i Arhivu Federacije Bosne i Hercegovine. Arhiv Republike Srpske unutar postojeće građe sadrži kompletну arhivu fabričkih novina „Rudi Čajavec“ od prvog objavljenog broja (18. novembar 1955. godine) do, pretpostavka je posljednjeg, broja iz decembra 2000. godine, kao i stečajnu dokumentaciju jednog od preduzeća u sklopu „Rudi Čajaveca“ – „Precizni liv“. Za potrebe ovog istraživanja, u analizu smo uvrstili brojne fabričke novine „Rudi Čajavec“ (koje su tokom godina mijenjale svoj naziv u zavisnosti od naziva samog industrijskog kompleksa) počevši od januara 1980. godine (kada počinju aktivnija dešavanja po pitanju ekonomске stabilizacije i reformi) pa do posljednjeg broja iz 2000. godine. Takođe, u analizi smo koristili i dijelove građe dostupne u stečajnoj dokumentaciji preduzeća „Čajavec - Precizni liv“, a koja sadrži pregled toka stečajnog postupka, kao i povezane tužbe radnika i radnica uslijed neisplaćenih ličnih dohodaka. Od arhivske građe koja se odnosi na Energoinvest, u Arhivu Federacije Bosne i Hercegovine je dostupna jedino stečajna dokumentacija jednog od Energoinvestovih preduzeća - Termoaparati (TAT), koju smo uvrstili kao dio građe u analizu. Osim pomenute građe, u analizi smo koristili i novine „Energoinvest list“ i to period od januara 1980. godine do 1991. godine (dostupno u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Sarajevo i Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Banja Luka). Što se tiče dostupne građe za Aluminij, jedino smo imali pristup fabričkim novinama „AL: Aluminij - list radnih ljudi RO Aluminij, Mostar“ i to period od 1984. godine do 1991. godine (dostupno u Nacionalnoj i univerzitetskoj biblioteci Banja Luka).

Pored pomenute građe kao izvora sekundarnih podataka, u istraživanju smo koristili i dostupnu arhivu dnevnih i sedmičnih novina (dostupna na zahtjev u INFOBIRO digitalnom arhivu), kao i onlajn dostupne medijske i druge napise o slučajevima privatizacije Rudi Čajaveca, Energoinvesta i Aluminija, ali i o privatizacijskim procesima u BiH uopšte. Kada je riječ o ovim izvorima podataka za Rudi Čajavec, prikupljeno je ukupno 375 medijskih napis, za Energoinvest je prikupljeno ukupno 136, a za Aluminij 1199 medijskih napis. Medijski napisi su uglavnom objavljeni u dnevnim novinama *Nezavisne novine*, *Oslobodenje*, *Glas Srpske*, *Dnevni avaz*, *Večernji list*, te sedmičnim novinama *(BH) Dani*, *Slobodna Bosna*, kao i na različitim onlajn listovima i portalima (uključujući i ove ranije pomenute). Drastično veći broj dostupnih medijskih napisa o Aluminiju u odnosu na druga dva posmatrana preduzeća može se objasniti činjenicom da je slučaj ovog preduzeća bio od posebnog interesovanja medija u protekloj deceniji zbog čestih najava isključenja električne energije uslijed velikog duga, a

samim tim i mogućnosti gašenja proizvodnje (što se u konačnici i desilo 2019. godine), te s tim povezanim radničkim i drugim akcijama.

Kao dodatne izvore sekundarnih podataka koristili smo i dostupne zvanične izvještaje agencija nadležnih za privatizacijske procese u Bosni i Hercegovini u različitim vremenskim periodima. Naime, u Republici Srpskoj je poslove vezane za privatizaciju prvobitno sprovodila Direkcija za privatizaciju Republike Srpske (do 20.6.2007. godine), a nakon toga je te poslove preuzeila Investiciono-razvojna banka Republike Srpske - IRBRS (nakon 20.6.2007. godine). IRBRS upravlja javno dostupnom bazom podataka o privatizaciji RS u kojoj su sadržani ostvareni rezultati privatizacije državnog kapitala u Republici Srpskoj, kao i pregled preostalih neprivatizovanih preduzeća. U Federaciji Bosne i Hercegovine poslove vezane za privatizaciju državnog kapitala obavlja Agencija za privatizaciju FBiH. Pored pomenutih institucija i njihovih dostupnih izvještaja i planova privatizacije, koristili smo uvid u podatke Banjalučke berze i Sarajevske berze na kojima su dostupni izvještaji preduzeća koja su stavljena na berzansko tržište po vlasničkoj transformaciji, kao i njihov trenutni status (naročito značajno za Energoinvest i njegova preduzeća, kao i Aluminij).

Bitno je napomenuti da ne postoje adekvatni niti sistematizovani kvantitativni podaci o privatizacijskim procesima u BiH (osim broja privatizovanih preduzeća) u smislu društvene i ekonomске koristi i štete izraženo kroz: pregled finansijskih dobitaka i gubitaka u privatizaciji (na koliko je određeno preduzeće procijenjeno, a za koliko je prodato), pregled dobitaka i gubitaka na tržištu rada (koliko osoba je ostalo bez posla i prihoda, a koliko ih je zadržalo ili dobilo novo zaposlenje u privatizovanom preduzeću), pregled koliko je privatizovanih preduzeća nastavilo da se bavi istom djelatnošću, a koliko ih je ugašeno ili je prenamijenjeno za drugu djelatnost uz rasprodaju osnovne imovine, itd. Takođe, ne postoje ni sistematizovani podaci o radničkim borbama (štrajkovima, tužbama, masovnim akcijama i sl) koje su se dešavale unutar pojedinih preduzeća tokom i nakon privatizacije, stečaja i likvidacije. Stoga ćemo u ovom istraživanju prikazati isključivo kvalitativne podatke (primarne i sekundarne) kontekstualizovane na osnovu dostupne građe iz različitih izvora.

4.2.2 Metode za analizu podataka

Na osnovu prikupljenih intervjua sa (bivšim) radnicima i radnicama tri posmatrana preduzeća, kao i na osnovu prikupljenih podataka iz sekundarnih izvora (fabričke novine i medijski napisi u dnevnim i sedmičnim novinama) izvršili smo analizu diskursa o privatizaciji i transformaciji, percipiranoj ulozi radnika i sindikata u tim procesima, kao i o radničkim

borbama u okviru procesa transformacije. Diskurse o privatizaciji i transformaciji, kao i radničkim borbama u okviru istih, podrazumijevamo kao dio društvene prakse povezane sa društvenim strukturama. Odnosno, društvene strukture ne samo da određuju društvenu praksu i diskurs, nego su i same proizvod društvene prakse i diskursa (Fairclough, 2015, str. 17). Koristeći javne (mediji i fabričke novine) i privatne narative (intervjui), u istraživanju smo analizirali načine na koje se jezik i praksa transformacije i privatizacije normalizuje i preuzima unutar „tijela“ radnika (Foucault, 2002; Fuko, 2007). Odnosno, analizirali smo preuzimanje, (re)produkciiju i internalizaciju javnog diskursa unutar iskaza ličnog iskustva radnika i radnica tri pomenuta preduzeća (Fairclough, 2015; van Dijk, 2008; van Dijk 2009). Neophodno je napomenuti da analizirane diskurse tretiramo „kao diskontinuirane prakse koje se ukrštaju, ponekad udaljene, a mogu se i međusobno isključivati i biti nesvesni prisustva drugih diskursa“ (Fuko, 2007, str. 40).

Analiza diskursa o privatizaciji i radničkim borbama koji su prisutni u medijskom prostoru BiH, odnosno u iskazima intervjuisanih radnika realizovana je kroz sljedeće korake:

- upoznavanje sa podacima – detaljno preslušavanje/pregledavanje i izrada transkriptata intervjeta, odnosno pregledavanje prikupljenih sekundarnih podataka, okvirno prepoznavanje potencijalnih kodova i vođenje bilješki o tome;
- generisanje inicijalnih kodova – označavanje/konceptualizacija obrazaca u sadržaju transkriptata i prikupljenih sekundarnih podataka;
- traganje za diskursima – interpretacija kodova i njihovo grupisanje u obuhvatnije jedinice analize;
- razmatranje diskursa – provjeravanje da li su teme u skladu sa sadržajem kodova koji su pod njih podvedeni i ustrojavanje mape na kojoj je predstavljena međusobna povezanost između diskursa;
- definisanje i imenovanje diskursa – konceptualizacija i opis diskursa, odnosno opis njihove međusobne i povezanosti sa istraživačkim pitanjima.

Analiza transkripta intervjeta i prikupljenih sekundarnih podataka je obavljena i kompjuterski potpomognuta programom za kvalitativnu analizu podataka *MAXQDA* (*broj licence: 251309437*).

Imajući u vidu da je u pitanju studija višestrukih slučajeva, analizirali smo i koji su to ponavljajući obrasci unutar svakog zasebnog slučaja, ali i između slučaja (Yin, 2003). Odnosno, tražili smo sličnosti i razlike, zajedničke obrasce i diskurse, ali i one koji su specifični za samo jedan ili dva od tri posmatrana slučaja. U tom smislu, u obzir smo uzimali

kontekstualizaciju svakog slučaja ponaosob, ali i njihovog posmatranja u širem kontekstualnom okviru (van Dijk, 2008). Za potrebe kontekstualizacije koristili smo se i analizom sadržaja prikupljene arhivske građe i dokumentacije, te medijskih i drugih napisu. Kako bismo osigurali validnost istraživanja, nastojali smo obezbijediti višestruke izvore evidencije i podataka (intervjui, medijski napis, arhivska građa i drugi sekundarni izvori) koji su prikupljeni korištenjem različitih tehnika. Dodatno, triangulacija podrazumijeva i to da se obuhvate različite perspektive o posmatranom predmetu istraživanja, što je postignuto kroz kombinovanje lične (intervjui) i javne (medijski napis, te arhivska dokumentacija) perspektive. Takođe, unutar lične perspektive obezbijeđena je zastupljenost različitih kategorija radnika i radnica, sindikalnih vođa i aktivista/kinja, kao i niži i srednji nivo rukovodstva.

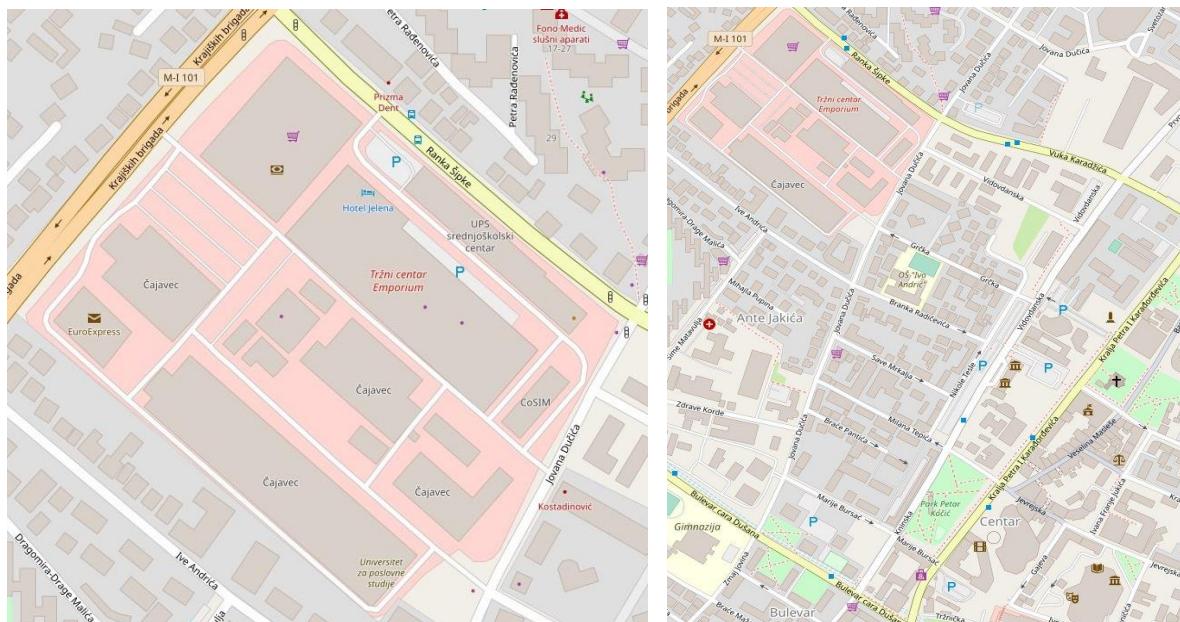
5. Rezultati istraživanja

Imajući u vidu ranije pomenuti kontekst kojim su oblikovane i uslovljene radničke borbe u bivšoj SFRJ i u BiH, kako u periodu socijalizma, tako i post-socijalizma, u nastavku teksta prikazujemo rezultate istraživanja sprovedenog na primjerima tri nekadašnja industrijska giganta iz BiH: „Rudi Čajavec“, „Energoinvest“ i „Aluminij Mostar“. Slučajevi su posmatrani kroz triangulaciju prikupljenih podataka obuhvatajući percepciju radnika o procesima transformacije i privatizacije i uloge radnika i sindikata u istim, medijsko pokrivanje ključnih događaja i procesa, te arhivsku građu i dostupnu dokumentaciju. U tom kontekstu, nastojaćemo da prikažemo svaki pojedinačni slučaj kroz osvrt na odgovarajuće tematske cjeline fokusirane na privatizacijske procese i radničko organizovanje i akcije, a zatim ćemo u narednom poglavlju izvršiti provjeru hipoteza kroz studiju višestrukih slučajeva. Kao dodatak analiziranim slučajevima, unutar svakog slučaja smo identifikovali ilustrativne primjere koji su prikazani u Prilogu C, D i E za „Rudi Čajavec“, Energoinvest i Aluminij respektivno.

5.1 Slučaj "Rudi Čajavec"

Preduzeće "Rudi Čajavec" osnovala je Vlada Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ) 1950. godine, kao državno privredno preduzeće opštedoržavnog značaja pod administrativno-operativnim rukovodstvom Generalne direkcije vazduhoplovne industrije Ministarstva narodne odbrane FNRJ. Primarna funkcija „Rudi Čajaveca“ bila je proizvodnja preciznih instrumenata, a u okviru namjenske industrije FNRJ. Lokacija „Rudi Čajaveca“ bila je u gradskoj, urbanoj zoni, za razliku od drugih industrijskih preduzeća koja su se nalazila unutar industrijskih zona. U narednih trideset godina, preduzeće se razvija u Složenu organizaciju udruženog rada (SOUR) sa 7.500 zaposlenih u sedam radnih organizacija (Profesionalna elektronika, Elektromehanika, Elektronski prijemnici i uređaji, Elementi automatike, Alatnica i remont, Društveni standard i Dispanzer za zdravstvenu zaštitu), 20 osnovnih organizacija udruženog rada i 8 radnih zajednica (N.A., 1980, str. 5). Pored vojnog programa, „Rudi Čajavec“ je razvio i program proizvodnje robe široke potrošnje u okviru svojih fabrika (najpoznatiji su bili televizijski i auto-radio prijemnici). Tokom 80-ih SOUR „Rudi Čajavec“ se dalje razvijao i širio je svoje proizvodne kapacitete i ulagao u izgradnju novih fabričkih hala i pogona. Kraj 1989. godine označen je otvaranjem nove Fabrike medicinske elektronike i reorganizovanje „Rudi Čajaveca“ u Složeno preduzeće s deset društvenih preduzeća u skladu sa Zakonom o preduzećima (Čajavec, 2000, str. 2) čime je otvoren put daljoj transformaciji i privatizaciji preduzeća.

Početak 90-ih godina ovaj industrijski gigant u Bosni i Hercegovini je dočekao sa oko 10.000 zaposlenih (oko 7.000 na području Banje Luke, te ostatak u pogonima u drugim mjestima i gradovima u BiH kao što su Laktaši, Foča, Šipovo i dr.) (Perić Romić, 2018, str. 62). Kraj 1991. godine označava potpuni prelazak preduzeća na tzv. „kapital-odnos“ i okončanje samoupravnog modela organizacije, te je „Rudi Čajavec“ registrovan kao Holding preduzeće sa 24 dionička društva i 6 društava sa ograničenom odgovornošću u svom sastavu, a unutar istog "Profesionalna elektronika" - dio namjenske industrije - je organizovana kao subholding sa 17 dioničkih društava u svom sastavu (M.K., 1991c, str. 3). U toku raspada SFRJ i konflikata na području njenih bivših republika, a naročito u Bosni i Hercegovini, preduzeća unutar „Rudi Čajaveca“ su nastojala da održe minimum proizvodnje i prilagode se novonastaloj situaciji. Nakon završetka ratnih dešavanja u Bosni i Hercegovini, transformacijom društvene u državnu svojinu (vidjeti detaljnije u Poglavlju 3), „Rudi Čajavec“ od 1996. godine posluje kao Matično državno preduzeće (MDP) „Čajavec Holding“ sa 33 zavisna državna preduzeća (ZDP) sa oko 5.500 zaposlenih u Banjoj Luci, Prijedoru, Laktašima, Foči, Čelincu i Šipovu (Bilten Čajavec, 1996, str. 1). U naredne dvije decenije MDP „Čajavec Holding“ i njegova zavisna preduzeća prošla su kroz niz vlasničkih transformacija i reorganizacija, a u skladu s privatizacionim planovima i procesima u Republici Srpskoj.

Slika 5.1. Kompleks matične lokacije preduzeća Rudi Čajavec danas (lijevo) i pozicije u odnosu na centar Banje Luke (desno). Izvor: ©[OpenStreetMap](#) contributors

U periodu 2006-2008. godine iz medijskih tekstova saznajemo o stečajnim postupcima koji su pokretani u pojedinačnim čajavečkim preduzećima (nekadašnjim OOOUR-ima) i privatizacijskim aktivnostima, te s njima vezanim licitacijskim, berzanskim i drugim prodajnim

postupcima kojima su privatna lica i firme kupovali ono što je preostalo od tih preduzeća. Među glavnim akterima tih postupaka, pored stečajnih upravnika, nalaze se i lica, odnosno firme koje su kupovale bilo imovinu, bilo čitava preduzeća od kojih se izdvajaju: Delta trejd d.o.o. iz Banje Luke (u suvlasništvu Mladena Novakovića), Sloboprom Lončari (u vlasništvu Slobodana Ćurčića), N sport (Srbija) i Hemofarm (Srbija). Takođe, od svih čajavečkih preduzeća, iz medija najviše saznajemo o sljedećim: Čajavec – Precizni liv (novi vlasnik: Sloboprom), Čajavec – Elektromehanika (novi vlasnik: Sloboprom), Čajavec – Mehanički proizvodi (u stečaju / ugašeno), Čajavec – Sistemi upravljanja (novi vlasnik: Hemofarm), Čajavec – Alatnica (novi vlasnik: N sport). Mora se napomenuti da nijedno od navedenih preduzeća više ne radi, te je izvršena potpuna prenamjena i preuređenje prostora.

Danas „Rudi Čajavec“ kao sistem više ne postoji. Preduzeća koja su bila u njegovom sastavu su ili likvidirana, u stečajnom postupku su ili su u potpunosti privatizovana. U tim procesima, jedan dio radnika i radnica su ostali da rade u preduzećima nastalim nakon privatizacije, dio radnika i radnica su dobili otpremnine, jedni su u potpunosti ostali bez bilo kakvih prava i nadoknada, kao i bez posla i prije završetka procesa gašenja i privatizacije. Iako je „Rudi Čajavec“ primarno bio radni prostor, njegov značaj se ogledao i u tome što je uz tu funkciju, kao i mnoge druge fabrike socijalističkog perioda, bio mjesto i organizovanja društvenog i kulturnog života radnika i radnica. U skladu s tim, gašenje ovog preduzeća „označilo je period gašenja smisla života mnogih stanovnika Banje Luke“ (Perić Romić, 2018, str. 62). Na nekadašnjoj matičnoj lokaciji preduzeća (Slika 5.1) sada se nalaze tržni centri, hotel, različite trgovine robe široke potrošnje, privatni univerzitet, skladišta brze pošte i prostorije političkih partija. Specifičnost matične lokacije preduzeća (uz centar grada), te vezanost „Rudi Čajaveca“ za vojnu industriju su karakteristike koje su bile od značaja jer su u određenoj mjeri uslovljavale sam privatizacijski proces preduzeća.

Prikupljena grada

Većina intervjuisanih bivših radnika i radnica industrijskog kompleksa „Rudi Čajavec“ provela je najmanje deset radnih godina radeći u njihovim fabrikama i pogonima prije nego što su započeti procesi vlasničke transformacije. Takođe, većina ih je radila u „Rudi Čajavec“ i u post-ratnom, post-socijalističkom periodu, pratila i proživljavala sudbinu svojih fabrika i pogona na putu ka potpunoj propasti i gašenju. Njihovo sjećanje na rad, poređenje *nekad* (socijalizam) i *sad* (restaurirani kapitalizam na periferiji) jeste pod uticajem određenog osjećaja nostalгије за industrijskim radom koji je izgubljen, kao i za percipiranom sigurnošću iz perioda socijalizma. Slika „Rudi Čajaveca“ i dešavanja koja su prethodila transformacijskim

procesima, te dešavanja tokom privatizacije i transformacije djelimično je prikazana i kroz medijske napise unutar fabričkih novina koje su zaključno s martom 1992. godine izlazile jednom mjesečno kao informativni list (List SOUR „Rudi Čajavec“, zatim List HOLDING preduzeća „Rudi Čajavec“), a nakon završetka rata kroz interni informativni BILTEN Čajavec dostupan u 7 brojeva od decembra 1996. do decembra 1998. godine, te jedno vanredno, jubilarno izdanje iz decembra 2000. godine povodom pedesetogodišnjice osnivanja „Rudi Čajaveca“. Urednici fabričkih novina su uglavnom bili direktori i rukovodioci, dok su većinu novinskih tekstova pisali radnici. Period nakon rata, te procese privatizacije i kasnije i gašenje samog kompleksa, pokrivaju i medijski napisi u dnevnim i sedmičnim novinama, kao i na onlajn portalima. Najveći broj medijskih napisova o „Rudi Čajavecu“ potiče iz perioda od 2003. do 2009. godine kada je bila aktuelna vlasnička transformacija i privatizacija preduzeća, poslovanje pojedinačnih dijelova nailazilo na poteškoće, te kada su intenzivirane sindikalne i radničke borbe poput štrajkova i tužbi. Takođe, većina tekstova objavljena je u dnevnom listu Nezavisne novine. Glavne teme koje se izdvajaju iz pisanja medija o „Čajavecu“ odnose se na postupke privatizacije i stečaja dijelova čajavečkog kompleksa, uključujući i problematiku podjele i prodaje imovine, revizije privatizacije, sindikalnog djelovanja i organizovanih protesta radnika i štrajkova, gašenja preduzeća nakon privatizacije, te uočene zloupotrebe službenog položaja od strane pojedinih direktora čajavečkih preduzeća. Sve teme su međusobno isprepletene, ali se najveća tematska povezanost medijskih napisova nalazi između pitanja diobnog bilansa, odnosno prodaje imovine čajavečkih preduzeća i pokretanja i sprovođenja stečajnih postupaka, te između sindikalnog djelovanja, štrajkova i protesta, i privatizacijskih i stečajnih postupaka.

5.1.1 Između nostalgije, borbenosti i nemoći

Narativi u iskazima naših sagovornika kreću se između nostalgije za mjestom rada, fabričkim krugom i povezanošću koju su imali sa svojim radnim kolektivom, osjećaja ogorčenosti zbog izgubljenog vlasništva nad fabrikom, pa do žala za propuštenim alternativama (Wawrzyniak, 2020) u smislu očuvanja radnih mesta, odnosno *da se zadrži proizvodnja, izmjesti na neko drugo mjesto* ako je lokacija bila ta koja je igrala odlučujuću ulogu u privatizaciji „Rudi Čajaveca“ umjesto da bude *fabrika poravnata*. Osjećaj vlasništva nad fabrikom, izgrađen kroz internalizaciju javnog diskursa o *radnicima samoupravljačima* u periodu socijalizma, dodatno je ojačan time što su radnici aktivno učestvovali u izgradnji ovog industrijskog kompleksa i „*po 35-40 subota dolazili raditi da se izgradi u Čajevcu tamo onaj*

Društveni standard, to je naša kuhinja bila“ (Ispitanik 4 _ Čajavec). Upravo zbog tih sentimenata, unutar narativa radnika ističe se osjećaj *tuge i žala* za fabrikom koja je *imala sve što je bilo potrebno da bi funkcionalisala i obezbijedila radnicima dostojanstven rad i život, a koja nije sačuvana za potrebe proizvodnje, već je prenamijenjena kao prostor za uslužne djelatnosti nakon privatizacije.* Kako navodi jedan od sagovornika, koji je radio od kraja 1970-ih pa do samog gašenja „Rudi Čajaveca“:

Prema mom mišljenju, i ne samo prema mom mišljenju, nego prema mišljenju mnogih radnika Čajaveca, prva stvar da vam kažem mi sad, ja sad kad prodem kroz onaj krug mene tuga uhvati. Iz prostog razloga što su tamo hosteli, hoteli, prodavnice, tamo-vamo, a... znači počeo sam radit' 3. decembra 77-e godine. Taj Čajavec je bio zaokružena firma koja je imala sve. Apsolutno sve. Svoje standarde, svoje kontrole ulazne, imala je proizvod od početka do kraja. Znači od ideje rađeno je do prodaje, znači kompletne finalizacije, zaokružen kompletan proizvodni proces. Jer je Čajevac je stvarno je bio gigant i prava firma. I ne vidim razlog zašto je moralo ovakav slom da se desi kakav se desio. Jer nije to odrđeno samo da je to sada nestalo, jer ti neki poslovi su otišli u šupe gdje se privatno radi. Pogotovo iz auto-industrije, iz ovoga iz onoga, čak i ovaj vojni program koji je bio je po meni neopravdano... (Ispitanik 8 _ Čajavec)

Od *radnika samoupravljača* tokom više od dvije decenije privatizacijskih procesa, uključujući i iscrpljujuća ratna dešavanja, radnici i radnice „Rudi Čajaveca“ su po završetku privatizacijskih procesa u njihovim preduzećima prihvatali narativ *nemoćnih*, odnosno da *radnici tu nisu mogli ništa*. U tom smislu, radnici su sami sebe percipirali kao one koji nemaju nikakav uticaj na dešavanja jer im je oduzeta moć djelovanja uslijed više različitih faktora: od promjene sistema u kojem više radnici nisu glavna pokretačka snaga već privatni kapital do posljedica ratnih dešavanja koja su iscrpila radničku borbenost, pa i do toga da više informacije nisu dijeljene sa njima kao u periodu socijalističkog samoupravljanja. Drugim riječima, radnici su se osjećali silom isključeni i u potpunosti lišeni sopstvene dejstvenosti uslijed djelovanja više faktora opisujući to na način da „*kad je došlo privatizacija niko nije pit'o radnika 'oćemo li prodat', po kojoj cijeni, kol'ko to vrijedi stvarno, kol'ko je amortizacija, kol'ko... jednostavno samo čuješ 'neko je kupio'*“ (Ispitanik 4 _ Čajavec).

Međutim, ovaj post-festum osjećaj nemoći ne treba tumačiti kao da uopšte nije postojala radnička i sindikalna borba u toku privatizacijskih procesa, već da je on nastao kao posljedica duge i iscrpljujuće *borbe s vjetrenjačama* tokom koje su bili izloženi taktikama i strategijama pacifikacije od strane vladajuće klase. Jedan dio radnica i radnika okupljenih u

sindikalne organizacije iz različitih pogona, nastojali su da u procesima transformacije i privatizacije izbore mjesto za radnike svjesni novonastalih odnosa na relaciji kapital-radnik. Odnosno, kako to navodi jedan od sindikalnih vođa iz tog perioda „*nisu bile važne jeste li im nabavili vreću krompira, nego 'oće li imati radno mjesto ili neće imat' radno mjesto*“ (Ispitanik 3_Čajavec). Radnička, odnosno sindikalna borba se manifestovala na više različitih frontova u periodu post-socijalističke transformacije i privatizacije „Rudi Čajaveca“. Jedan front je bio više strateški, usmjeren ka prilagođavanju novonastalim okolnostima, odnosno razvoju radničkog akcionarstva i sindikalnog organizovanja u uslovima kapitalističkog načina proizvodnje.

Štrajkovi, eufemistički nazivani obustavama rada, su se u fabričkim novinama tokom 1980-ih počeli pojavljivati tek polovinom decenije. Među prvima, i to ne organizovanom od strane sindikata već grupe nezadovoljnih radnika, istaknuta je obustava rada u OOUR „TV kolor i sastavni elementi“ od 19. marta 1985. godine. Povod obustave rada bila je informacija o isplati LD, a stvarni uzroci su bili mnogo dublji i vezani su za uticaj ekonomске krize i uvedenih mjera stabilizacije na poslovanje OOUR-a, te rastuća nesigurnost poslovanja i opstanka radnih mjesta, i konsekventni pad životnog standarda radnika (Kalajdžić, 1985, str. 4). Slična je situacija bila i 1987. godine kada su nezadovoljni radnici (njih 173) u Fabrici mašinskih dijelova u RO PE obustavili rad mašina u trajanju od jednog dana. Prvobitno neartikulisani zahtjevi su se kasnije iskristalisali kao borba za adekvatnije lične dohotke. Epilog ovog štrajka bio je pozitivan po radnike jer je Poslovodstvo RO PE na kraju udovoljilo zahtjevima radnika na način da je izvršena korekcija svih ličnih dohodata tako što je „povećan start najnižeg ličnog dohotka sa 80.000 na 100.000 dinara, a istovremeno je smanjen raspon najnižeg i najviših ličnih dohodata sa 1:5 na 1:4, tako da su povećane polazne vrijednosti za niže kategorije“ (Štefanović, 1987, str. 4). Ono što je karakteristično za oba štrajka jeste da se nigdje u izveštajima fabričkih novina ne spominje uloga sindikata, odnosno štrajkove su samoorganizovale grupe nezadovoljnih radnika, a sindikat u tome nije igrao nikakvu ulogu. O problematici sindikalnog nedjelovanja, te korištenja eufemizma „obustava rada“ umjesto

„štrajk“ za sva navedena dešavanja, najbolje govori kritika objavljena u oktobarskom broju Lista SOUR Rudi Čajavec 1987. godine (Slika 5.2).

Štrajkovi su nastavljeni i tokom 1988. godine kao sporadična reagovanja nezadovoljnih radnika u različitim OOUR-ima i dijelovima RO unutar SOUR, s ličnim dohocima kao najčešćim povodom pokretanja štrajka, ali sa mnogo dubljim stvarnim uzrocima, uključujući i sve manju ulogu radnika iz proizvodnje u samoupravnom odlučivanju, sve niži životni standard, neadekvatno poslovanje i uopšte sve dublju društvenu i ekonomsku krizu. Od 1989. do 1991. godine štrajkovi su se intenzivirali i radničke borbe su se po različitim osnovama povezivale i sa radničkim borbama na nivou Banje Luke, ali i Bosne i Hercegovine. Iz pisanja fabričkih novina dolazi se do zaključka da sindikalna organizacija SOUR-a nije bila angažovana toliko na pokretanju štrajkova i radničkog bunta unutar samog preduzeća, već da su se angažovali tek na širem nivou – izvan SOUR-a, odnosno, na nivou opštine i na republičkom (SR BiH) nivou. Štrajkove unutar OOUR-a i RO u SOUR-u organizovali su nezadovoljni radnici, dok se sindikat nije uključivao. Zbog pasivnosti sindikata, tokom štrajka u RO Elektromehanika u kojem je učestvovalo više od hiljadu štrajkača u periodu od 31. avgusta do 02. septembra 1989. godine, između ostalih zahtjeva tražena je i smjena sindikalnog rukovodstva RO i OOUR-a (Deretić, 1989b, str. 4).

Nemoć sindikata da putem do tada ustaljenih procedura unutar sistema i institucija izbore bitku za rasterećenje privrede i osiguranje životnog standarda radnika priznata je i na aprilskom protestnom skupu sindikalnih aktivista iz banjalučke opštine, među kojima su učestvovali i sindikalci iz „Rudi Čajaveca“. Kako ističu fabričke novine, protestni skup koji je okupio izrazito nizak broj sindikalnih aktivista (oko tri stotine u odnosu na očekivanih dvije do tri hiljade članova sindikata) bio je organizovan „protiv spore realizacije zahtijeva o rasterećenju privrede i nedovoljne efikasnosti u zaustavljanju negativnih kretanja u društvu“ (Deretić, 1990, str. 4). U suštini, fokus je bio na sve većim porezima i doprinosima kojima su

Štrajk promijenio ime

U pravu su bili drugovi koji su kumovali da se štrajku da novo ime. Stari naziv je djelovao nekako agresivno i sviše dogmatiski. Tako je na svijet došlo još jedno samoupravno novorodenče sa imenom obustava rada. Time je ublažen najveći apsurt dvadesetog stoljeća gdje nosioc vlasti štrajuju protiv vlasti. A političari s ponosom ističu kako niti je dan štrajk nije bio uperen protiv sistema, kao da pojavi štrajka već samo po sebi ne oduvara od sistema. To može podsjeća na onaj vic kad čova pada sa dvadesetog sprata i prolazeći pored drugog kaže: „Dosad je bilo dobro“. Optimista ili...

Dok je trajala obustava u Mašinskoj „Profesional“, razmislijao sam o riječima izgovorenim na sastanku društveno-političkog aktivista SOUR-a, održanog negdje u proljeće, kako štrajk ne smije biti. I zaista, jer ono u MO na prvi pogled nije ni ličilo na štrajk. Nigdje uzdignutih pesnica, uživikanja parola „Dole ovi, gore oni“. Obustavoradci su mirno sjedili kraj gvožda (ugašena mašina je gvožde) sa zidova su me gledale aktuelne parole kao primjer, „Živo Savez sindikata“, poneka drugarica bez radnog mantila (HTZ-ejci gdje ste?) bi konkretno pronijela kaficu. Dimitrije Radenović se negdje izgubio u toj tišini strojeva.

Slučajni prolaznik bi pomislio da je u pitanju izborna kome se raspravlja o proglašavanju neradnih dana radnim. Jednom prilikom je rečeno da nemamo tipičnu radničku klasi zbog naglog priliva seoskog stanovništva koje je sa sobom donijelo drugačija shvatanja i da Savez sindikata treba odigrati odlučujuću ulogu u izgradnjenu te radničke klase. No, čini mi se da je ona izgradila sindikat koji je kao i dosad stajao po strani zajedno sa svim onim iz kancelarija. Tako podijeljena i neorganizovana nikad neće ostvariti svoja Ustavom zagarantovana prava. A oni kojima ovako stanje odgovara, koji stoje po strani i love dok još mogu, sigurno rezonuju kao onaj čova: „Dosad je bilo dobro“.

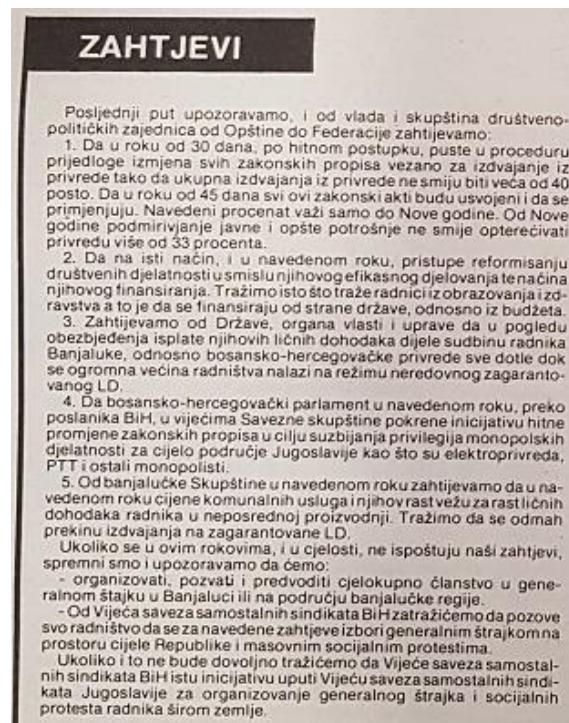
S. MULABDIĆ

Slika 5.2. List SOUR Rudi Čajavec, broj 293 (oktobar 1987), str. 9.

se opterećivali kako privreda, tako i lični dohoci radnika, a za potrebe finansiranja „neprivrednih“ djelatnosti. Riječi Ivana Javora, jednog od sindikalaca iz „Rudi Čajaveca“, najbolje ilustruju poziciju sindikata i nastojanja da se ključna pitanja riješe prvenstveno mekim pristupom, a tek ako to ne uspije onda organizovati generalni štrajk kao agresivniji vid radničke borbe:

Jesam za generalni štrajk ali predlažem da prije toga Opštinsko vijeće SS zatraži od institucija sistema u Banjaluci, u kojima se odlučuje o porezima i doprinosima, da u najkraćem roku održe sjednice i donesu odluke u skladu sa utvrđenim zahtjevima. Ukoliko se privreda ne rastereti u što kraćem roku, koji, naravno, prethodno treba utvrditi, tada bi zadatak Opštinskog vijeća bio da hitno pokrene postupak opoziva delegata čime bi se Skupštine SIZ-ova i drugi organi koji odlučuju o porezima i doprinosima učinili nelegitimnim. Ukoliko ni to ne bi bilo dovoljno, tek tada bi Opštinsko vijeće bilo u obavezi da sazove generalni štrajk radnika Banjaluke. Sličan postupak mogao bi se pokrenuti i na nivou BiH preko republičkog vijeća Saveza sindikata. (Deretić, 1990, str. 4)

Međutim, značajniji i masovniji štrajk organizovan je tek 1991. godine i to na više frontova: jedan na nivou Banje Luke (15. april 1991. godine), a drugi na nivou BiH (3. jun 1991. godine). „Protestni zbor radnika“ Banje Luke, kako je nazvan ovaj aprilski skup, okupio je više od 30.000 radnika koji su izrazili svoje „nezadovoljstvo zbog sve izrazitijeg pogoršanja ekonomskog i socijalnog statusa zaposlenih u neposrednoj proizvodnji“ (Deretić, 1991, str. 4). Skup su zajednički organizovali Opštinsko vijeće Saveza sindikata Banja Luka i sindikalne organizacije najvećih banjalučkih fabrika „Rudi Čajaveca“, „Incela“, „Vrbasa“, „Jelšingrada“ i „UNIS“-a. Protestni zbor bio je posljednji poziv

Slika 5.3. Zahtjevi sa protestnog zbora. List SOUR Rudi Čajavec, broj 316 (maj 1991), str. 4.

radnika u neposrednoj proizvodnji šire banjalučke regije za rješavanje akutnih društvenih i ekonomskih problema koji su se akumulirali tokom 1980-ih prije organizovanja generalnog štrajka (zahtjevi sa protestnog zbora prikazani su na Slici 5.3). Generalni štrajk radnika zaposlenih u proizvodnji i preradi metala u BiH organizovan je 3. juna 1991. godine, a pored

radnika u metalnoj industriji, u štrajku su učestvovali i radnici iz drugih grana industrije (tekstilna, drvo-prerađivačka, hemijska, kožarska i obućarska i dr.). Učešće u desetodnevnom štrajku uzelo je oko 130.000 radnika širom BiH. Radnici „Rudi Čajaveca“ organizovani putem sindikata, uzeli su značajno učešće u generalnom štrajku jer su preko 90 posto radnika „Rudi Čajaveca“ bili članovi metalskog granskog sindikata. Kako se navodi u tekstu objavljenom u fabričkim novinama nakon održanog štrajka „da nije bilo štrajka svako preduzeće u BiH iz metalskog kompleksa sada bi već duboko bilo u blokadi i vrtoglavu bi se kretalo ka stečaju. Radnici bi ostali bez ikakvih socijalnih fondova, nezbrinuti, bukvalno na ulici“ (*Efekti štrajka – korisni i štetni*, 1991, str. 6). Ocjena kako fabričkih novina, tako i samih organizatora štrajka jeste da je štrajk bio uspješan jer je Vlada BiH prihvatile većinu zahtjeva štrajkača, a Skupština SR BiH je garantovala da će do kraja juna 1991. godine biti postignuto dogovoreno: smanjenje opterećenja dohotka preduzeća za 10 posto, da ciljna stopa izdvajanja iz privrede bude 33 posto, te da će se pripremiti Prijedlog novog programa socijalne zaštite kojim će se oko 80.000 radnika obuhvatiti različitim vidovima socijalnog zbrinjavanja (ibid.).

Prilagođavanje kapitalističkom načinu rada i organizovanja privrede je značilo pronalaženje načina za osiguranje radničkog udjela u vlasničkoj strukturi preduzeća tokom 'vaučerske privatizacije', a koje će biti bazirano i na udjelima ostvarenim kroz *Markovićevu privatizaciju*. Ideja radničkog vlasništva (barem djelimičnog) nad preduzećem nije bila strana radnicima i radnicama upravo zbog ranije spominjanog razvoja diskursa *radnika samoupravljača i društvenog vlasništva* nad fabrikama u periodu socijalizma. Aludirajući na tu poveznicu, jedna od sindikalnih aktivistkinja navodi:

(...)što se radnika tiče mi smo uvijek imali akcije. Mi smo imali i 13-tu platu koju smo odvajali da se napravi naš Društveni standard, ili da se napravi nova fabrika. Tako da, što se radnika Čajevca tiče, mi smo čitav život znači... moj otac je izdvajao da bi se fabrika gradila. Tako da to ulaganje nas kao radnika je trajalo čitav život. Na kraju su nam uzeli sve. (Ispitanik 9_Čajavec)

Kad je došla vaučerska privatizacija, radnici su mogli da ili prodaju ili ulože vaučere u svoja preduzeća, odnosno da postanu akcionari. Pojedini radnici i radnice su iskoristili i uložili vaučere u svoje preduzeće, da bih ih kasnije ih prodavali za pokriće osnovnih troškova života ili odlaska na godišnji odmor:

Ja sam uložila tih 20 i onda je bilo ko hoće da proda. Nama je došao neki, neki privatnik tu, prodav'o je neke računare i on je bio zainteresovan da kupi i ja sam svoje prodala. Da l' je u to vreme nekih bilo 500 maraka, znam da sam otišla na godišnji odmor. Mnogi ni to nisu odradili. (Ispitanik 11_Čajavec)

Jedan dio nije video perspektivu (Ispitanik 15 _ Čajavec) u ulaganju vaučera u preduzeća, pa čak ni za eventualnu kasniju prodaju, što govori o nepovjerenju i nesigurnosti kod radnika i radnica u novouspostavljeni sistem u prvim poslijeratnim godinama.

Uprkos nepovjerenju kod pojedinih radnika i radnica, dio njih okupljenih u sindikat ROS Čajavec su tokom vaučerske privatizacije nastojali da izdejstvuju da se oko 12 posto akcija koje su radnici imali iz *Markovićeve privatizacije* poveže sa vaučerima i uloži u preduzeća i to kao udruženi kapital radnika i radnica koji su polazili od toga da je radnicima „*najveći interes da se firma sačuva*“, a da „*ne može biti tamo ne znam nekome, ovaj, ko će da kupi te akcije on kupuje to sa nekom drugom idejom, možda ga ta proizvodnja ne interesuje, interesuje ga zgrada, il' interesuje ga položaj, interesuje ga zemlja i to se na kraju tako ispostavilo.*“ (Ispitanik 3 _ Čajavec). Premda su radnici i radnice okupljeni u ROS Čajavec svojim planom radničkog akcionarstva htjeli da budu „*vladari svojih preduzeća, da ne damo da bagra to kupi i da, ovaj, i da onda to pretvori u, ne znam, skladišta i štošta*“ u konačnici je njihova ideja odbačena od strane Vlade RS i rukovodstva jer je „*procijenjeno kao mi i dalje hoćemo socijalizam i tako dalje, i... počela je ona glupa priča da ne može naša privreda ostati na velikim gigantima, da treba mala i srednja preduzeća...*“ (Ispitanik 3 _ Čajavec).

Strateški pristup i korištenje *mekih* metoda za ostvarivanje i zaštitu radničkih interesa bilo je i prihvatanje dijaloga između sindikata kao kolektivnog predstavnika i zaštitnika radničkih interesa, rukovodstva i vlade RS kao većinskog vlasnika kapitala „Rudi Čajaveca“, te prihvatanje nove terminologije u tim odnosima (kapitalista = poslodavac, vlasnik):

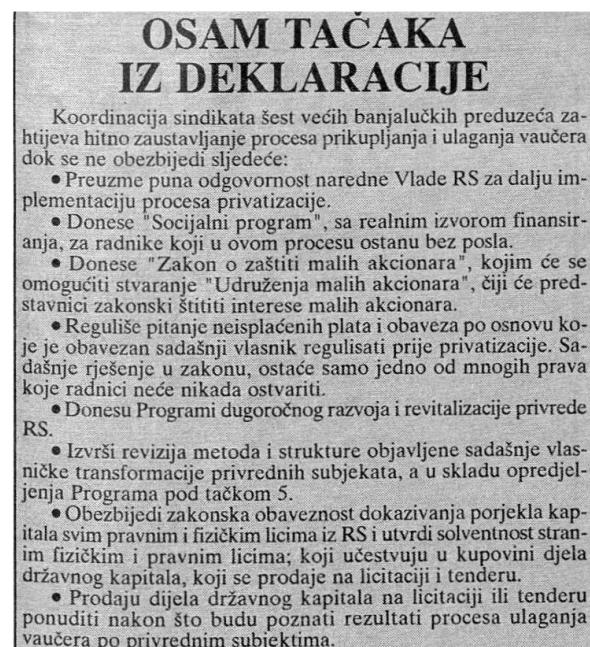
(...) *filozofija otprilike najjednostavnije rečeno - idemo zajedno sa poslodavcem i vlasnikom da napravimo što veću tortu, a onda kad je napravimo dajte da sjednemo da vidimo kako da se mi izborimo za što veći dio kolača argumentima i naravno u tom bilo je jasno, formirali smo takav sindikat da znači pregovaračka pozicija mora da bude ravноправна, odnosno da onaj s druge strane tačno zna da mi njega možemo oštetiti ako, ovaj, da ne možemo bit' njegove marionete.*

(Ispitanik 3 _ Čajavec)

Iz dostupnih nekoliko brojeva Biltena Čajavec vidljiva je radnička borba u cilju osiguranja isplate plata u nesigurnim vremenima, kada su proizvodni kapaciteti dijelom i zbog tehnološke zastarjelosti mašina bili ograničeni, te su se sva čajavečka preduzeća borila za opstanak na tržištu. Iz intervjuja sa predsjednicom Koordinacionog odbora Saveza sindikata „Rudi Čajaveca“, Stanom Šuput, moguće je zaključiti da su nastojanja čajavečkog sindikata da osigura poboljšanje materijalnog položaja radnika bila usmjerena više ka osiguranju funkcionisanja preduzeća i pregovorima sa rukovodstvom, nego ka organizovanju štrajka kao

metoda radničke borbe, a zbog mišljenja da bi svako obustavljanje proizvodnje samo pogoršalo položaj radnika (Bilten Čajavec, 1997a, str. 4-5). Međutim, primjetna je i razjedinjenost sindikata, odnosno nedostatak saradnje sa Savezom sindikata Republike Srpske „zbog neprincipijelnosti u radu i pogrešno postavljene politike sindikalnog rukovodstva“, prvenstveno Čede Volaša, tadašnjeg predsjednika Saveza sindikata Republike Srpske, čiju su smjenu čajavečki sindikalci i tražili (*ibid.*). Premda tadašnji stav Saveza sindikata „Rudi Čajaveca“ nije bio naklonjen ka organizovanju štrajka, u narednom periodu je organizovan i štrajk upozorenja, a u pojedinačnim preduzećima organizovani štrajkovi ili su najavljeni, pa otkazani u posljednji momenat jer je postignut dogovor sa rukovodstvom.

Uloga sindikata u tim kriznim godinama, kako možemo zaključiti iz pisanja čajavečkih novina, bila je značajnije izražena. Upravo je sindikat bio taj koji je organizovao mnogobrojne štrajkove tokom 2000. godine (uključujući i štrajk „Za očuvanje Čajavca“), često i u koordinaciji sa drugim banjalučkim preduzećima. Osnovno čime se sindikat bavio jesu problemi poput „naplata višemjesečnih neisplaćenih plata, toplog obroka i prevoza, obezbjeđenje socijalnog i penzionog osiguranja, stambena problematika“ (*Radnicima teže no ikad*, 2000, str. 23). Međutim, sindikat je bio aktivan i po pitanju privatizacijskih procesa, odnosno smatrajući da je predviđeni plan Vlade RS za privatizaciju „Čajavca“ koji bi podrazumijevao rasparčavanje sistema tako što bi ZDP postala nezavisni zasebni subjekti privatizacije, te su stoga u Koordinacionom odboru Saveza sindikata „Čajavca“ pripremili svoj prijedlog privatizacijskog procesa koji podrazumijeva proglašavanje „Čajavca“ kao strateškog preduzeća, a u „pregovorima sadašnjeg i budućeg vlasnika/ koga predstavlja sindikat/ ugovoriti vlasničku strukturu i izraditi program socijalne stabilnosti za radnike“ (*Radnicima teže no ikad*, 2000: 23). Takođe, čajavečki sindikat je u tom periodu razvio saradnju i sa sindikalnim organizacijama drugih banjalučkih preduzeća (Incel, Jelšingrad, Univerzal, Autoprevoz i Bosna), formirajući Koordinaciju Sindikata preduzeća koja je sačinila svoje zahtjeve prema Vladi RS kada je u pitanju proces privatizacije (Slika 5.4).

Slika 5.4. Zajednička deklaracija banjalučkih preduzeća o privatizaciji. Čajavec, jubilarni, vanredni broj (2000), str. 23.

Drugi front djelovanja radnika i sindikata bila je direktna konfrontacija sa onima koji su na pozicijama moći unutar „Rudi Čajaveca“, ali i van njega kao dio nove vlasničke strukture. Unutar takvih odnosa između vlasnika kapitala, novog/starog rukovodstva i radnika, sindikati su tek nakon iscrpljivanja *mekih* metoda poput dijaloga i pregovaranja, pribjegavali štrajku i obustavama rada kao mehanizmima osiguravanja bolje pregovaračke pozicije i moći. Jedan od bivših sindikalnih vođa iz post-socijalističkog perioda opisuje načine na koje je sindikat, nakon neuspješnih pregovora, vršio demonstraciju moći sindikata i radnika obustavama rada na mašinama:

Kad ja razgovaram sa direktorom, bilo je takvih slučajeva, i ja ne mogu sa njim da razrješim neke onda ja igram na tu kartu da neće to proći kako on misli, da čemo mi zaustaviti mašine i tako dalje i napravili smo jedan eksperiment gdje je sindikat rek'o samo "ugasi mašine" i stalo se u čudu svi su radnici pogasili mašine i niko... i onda su oni poslodavci "pa znaš li ti zašto gasi" "pa ne znam, rek'o mi sindikat i ja to gasim" i to je njima bio signal jedan da se radi o jednom vrlo opasnom sindikatu za njihovo vrijeme i za tu vojnu industriju... (Ispitanik 3_Čajavec)

Pored kratkotrajnih obustava rada, sindikat je u borbi za interes radnika koristio i štrajk kao još jedan od mehanizama, uključujući i štrajk glađu kao metodu koja je u restauriranom kapitalizmu postala jedna od zastupljenijih, a kojom su najprije ugrožavali sopstveno zdravlje, s vrlo upitnim rezultatima u smislu rješavanja problema. Međutim, prema navodima sagovornika, u tom prvom poslijeratnom periodu kada su se privatizacijski procesi tek raspakivali, štrajk glađu je imao odjeka kod vlasnika kapitala, odnosno tada Vlade RS koja im je davala „*po dvesta 'iljada maraka u to vreme da se taj štrajk okonča*“ (Ispitanik 3_Čajavec). Ovdje moramo imati u vidu da je smirivanje radničkog bunda bilo istovremeno i kupovanje socijalnog mira u periodu poslijeratnih transformacijskih procesa i uspostavljanja novog društveno-političko-ekonomskog sistema na ostacima nekadašnje socijalističke države. Stoga i ne iznenađuju reakcije entitetskih vlasti kao vlasnika kapitala na organizovani radnički bunt kroz sindikalne akcije, a koje su podrazumijevale smirivanje situacije korištenjem različitih mehanizama. Jedan od mehanizama smirivanja situacije od strane Vlade RS kao tadašnjeg vlasnika bilo je i ispunjavanje sindikalnih zahtjeva za smjenama direktora i nadležnih ministara. Tadašnje sindikalno rukovodstvo je bilo svjesno pregovaračke pozicije i moći koju imaju:

Misljam ono, udarali smo mi ono što bi se reklo pravo u glavu, smijenili smo neko... recimo ministar (obrisano radi anonimnosti) je pao zbog Čajevca, generalnog direktora smo mi smijenili nije bilo priče uopšte. Znači nije se... Smijenili smo

direktora vojne industrije znači isto, znači nema priče. Tako da je sindikat čajevački bio gdje je god krenuo on nije stao, znači postizao je rezultate. (Ispitanik 3 Čajavec)

Pored pomenutih aktivnosti sindikata, iz medijskih izvještaja vidljivo je postojanje brojnih protesta i štrajkova koje su radnici i sindikat organizovali kako bi iskazali svoje nezadovoljstvo prvenstveno lošom situacijom u kojoj su se nalazili radnici (neisplaćene plate i materijalno siromaštvo), kao i načinima sprovođenja stečajnih i privatizacijskih postupaka, uništavanjem sistema „Čajavec“ i kasnije preduzeća nastalih iz njega, zloupotrebama službenog položaja od strane pojedinih direktora, te u konačnici odnosom Vlade RS prema „Čajavec“ i samim radnicima. Jedan od primjera slučajeva radničkog bunta kako protiv direktora i zloupotreba službenog položaja, te zbog sve slabijeg materijalnog stanja radnika, bila je serija štrajkova radnika „Čajavec – Mašinski proizvod“ (PMP) tokom 2003. i 2004. godine. Početkom 2003. godine radnici ovog čajavečkog preduzeća stupili su u generalni štrajk zahtijevajući kontrolu poslovanja u zadnjih 10 godina od strane revizije, te finansijske i tržišne inspekcije, smjenu članova Upravnog odbora i tadašnjeg direktora Dušana Baroša, te isplatu zaostalih plata i doprinosa, kao i obustavu slanja radnika na čekanje (Dokmanović, 2003). Povodom toga organizovan je i protestni miting radnika „Ovako dalje ne može“ prilikom kojeg je tadašnji predsjednik ROS „Čajavec“ naveo da je sindikat postao „sindikat nezaposlenih, a ne zaposlenih radnika“ zbog situacije u kojoj istovremeno radnici „dolaze na posao, a ne primaju platu“ a dio radnika koji se vode kao zaposleni „sjede kod kuće“, te dio radnika koji su „nekada bili zaposleni, ali su istjerani iz preduzeća“ (B.G.D., 2003).

Radnici PMP su kontinuirano upozoravali na zloupotrebe položaja od strane tadašnjeg direktora preduzeća, Dušana Baroša, koji je istovremeno bio direktor i privatne firme „BL Signs ltd.“ i koja je bila smještena u prostorijama PMP-a. Zahvaljujući radničkim naporima i štrajkovima, te isticanju malverzacija kojima se isti bavio, Baroš je podnio ostavku nakon pritiska, a policija je poslije višegodišnje istrage podnijela izvještaj nadležnom tužilaštvu o „pronevjeri novca“ koju je imenovani izvršio. U izvještaju je navedeno da je Baroš „bez odobrenja Upravnog odbora u oktobru 2000. godine dao nalog za prenos 88.260 KM sa računa "Čajaveca" na devizni račun predzueća „BL Signs“ Banjaluka“ čime je oštetio PMP za dati iznos (Karić, 2007). Naredni štrajk bio je štrajk glađu 137 radnika koji su bili članovi sindikata ROS „Čajavec“ (dok su radnici članovi drugog sindikata bili na svojim radnim mjestima), sa zahtjevom za isplatu tri plate, smjenom upravnog odbora i direktora Jove Davidovića, po njima nezakonitog (Gojković, 2004a). Vlada RS je tada odreagovala tako što je doznačila 250.000 KM za isplate plata i završetak procesa privatizacije u PMP, te je istovremeno ispunila i zahtjev

za smjenom direktora. Koliko su i sami radnici u tom procesu borbe za ostvarivanje minimalnih zahtjeva bili podijeljeni govor i činjenica da je štrajkački odbor zahtijevao da se plate od tih doznačenih sredstava isplate samo za one radnike koji su štrajkovali glađu, ali ne i za one koji svoje radne kolege nisu podržali i koji su dolazili na posao (Gojković, 2004b). Na osnovu medijskih izvještaja primjetno je da je sindikalna aktivnost, naročito ROS „Čajavec“ bila intenzivna tokom 2000-tih, te da su radnici nastojali da budu aktivni akteri u procesima privatizacije i stečajnih postupaka u kojima se odlučivalo o njihovim životima.

Štrajkovima i smjenama pojedinih aktera sa mesta odlučivanja (direktorskih, ministarskih), radnici su uspijevali barem na kratko da postignu svoje zahtjeve. Međutim, i spoljni i unutrašnji faktori su uticali na to da njihov položaj u dugoročnom smislu nije bio poboljšan. Pod spoljašnjim faktorima, pored uslovjenosti BiH perifernim položajem, mislimo na ukupnu privrednu situaciju u poslijeratnoj BiH i RS - ratom devastiranu industriju, zavisnu privredu od globalnog tržišta, osiromašeno stanovništvo, povećanu nezaposlenost i nesigurnost, institucije vlasti u izgradnji i pod uticajem nastavka ratnih politika, međunarodno podržane projekte obnove i izgradnje koji nisu dozvoljavali razvoj namjenske industrije u tom periodu u RS (što je direktno uticalo i na vojni pogon „Rudi Čajaveca“ koji je morao da ili izvrši prenamjenu proizvodnje ili da je u potpunosti ugasi (što se na kraju i desilo kroz proces privatizacije uključujući i stečajne postupke i likvidacije)). Unutrašnji faktori, pored strategija i taktika pacifikacije o kojima će biti riječi kasnije, značili su proizvodnju u nesigurnim uslovima s upitnom naplatom potraživanja (a samim tim i nemogućnošću isplata plata radnicima), pod rukovodstvom koje je najčešće vodilo brigu o ličnim interesima i bogaćenju nasuprot interesima radnika i održavanja fabrike, *nesposobne i bahate direktore ratne profitere* (kako ih često nazivaju naši sagovornici), politički klijentelizam, odnosno sprega rukovodstva sa vlastima, starenje radnika i odlasci u penziju (gubljenje kritične mase za bilo kakve ozbiljnije akcije), te stečajni i likvidacioni postupci u određenim preuzećima.

Treći mehanizam borbe za ostvarivanje barem dijela radničkih prava bile su pojedinačne i kolektivne tužbe kako protiv rukovodstva pojedinačnih preduzeća unutar „Rudi Čajaveca“, tako i protiv aktera nadležnih u to vrijeme za sprovođenje privatizacijskih procesa (poput Direkcije za privatizaciju RS). Pojedinačne tužbe su bile uglavnom usmjeravane ka rukovodstvu preduzeća i preduzeću kao pravnom licu, a povodom zarađenih a neisplaćenih plata radnika.

Nešto spontano je bilo među nama i tako se razgovaralo, ali ništa organizovano nismo... Neki, ono kao, pa... Tužili se za zaostale plate, 15, 18, kako kome plata neisplaćenih, al' nisu ni to tad plate bile velike, to su sve tipa do 200 maraka.

Plata iznosila VK majstora sa 37-8 godina staža 215 maraka. (Ispitanik 4_Čajavec)

Borba putem sudskega mehanizma je za večino radnika bila osuđena na propast usljud činjenice da su u momentu pokretanja tužbi večina tih preduzeća već bila u stečajnom postupku, što znači da je naplata potraživanja zavisila od ukupne stečajne mase ostvarene prodajom preduzeća ukoliko se uopšte izvrši, te od mogućnosti naplate u konačnici. Radnici su, često po nagovoru stečajnih upravnika, odustajali od tužbi, u nadi da će kroz stečajni postupak doći do svojih potraživanja plata:

mi smo čak bili napisali tužbe protiv firme da nam se isplate plate, kao... Međutim, ovaj, kad je došao stečajni upravnik rekla nam je da bi bilo najpametnije da povučemo tužbe i da će ona učiniti sve da mi dobijemo te otpremnine koje će biti poštene da tako kažem prema, prema nek...nekom, po nekim razredima i šta ja znam. I mi smo onda i povukli te tužbe. Znate? Jer te tužbe su komplikovane stvari. Ne može firma raditi, ne može se poslovati, računi se... sudovi to onda blokiraju, pa onda ne može, pa ide nekakve... i sad da ne bi bilo tih takvih problema, mi smo to povukli uglavnom tužbe i onda smo čekali i dobili određene iznose tih otpremnina... (Ispitanik 15_Čajavec)

Preko sindikata Razvojna organizacija sindikata (ROS) „Čajavec“ (ROS „Čajavec“) radnici su predali kolektivnu tužbu protiv Direkcije za privatizaciju RS tražeći odštetu radnicima u prvobitnom iznosu od 3 i po miliona maraka za dvije hiljade radnika i radnica, a zatim su povećali iznos na 250 miliona računajući ovaj put i na sve bivše radnike i radnice „Rudi Čajaveca“ (oko 10 hiljada radnika i radnica) uključujući i one koji su protjerani ili otišli u toku rata zbog politika etničkog čišćenja. Sindikat ROS „Čajavec“ je od samog početka poslijeratne privatizacije insistirao na tome da se privatizacija treba sprovesti na drugačiji način i u skladu s njihovim prijedlogom reorganizacije i revitalizacije „Čajavec“ sistema, te da je ono što je urađeno od 1998. godine pa nadalje bilo *urušavanje i pljačka*, za šta su već 2001. godine pokrenuli tužbu protiv Vlade RS za nezakonito sprovedenu privatizaciju sa odštetnim zahtjevom od 250 miliona tadašnjih konvertibilnih maraka (Klincov, 2009a; Katana, 2014). Sindikat ROS „Čajavec“ u principu nije bio protiv privatizacije kao koncepta, jer su mišljenja da je to bilo neophodno radi revitalizacije samog poslovanja i proizvodnje. Stoga su se prvenstveno zalagali za reviziju do tada urađene privatizacije, te su bili protiv najavljenog spajanja 5 preostalih preduzeća iz vojnog dijela „Čajaveca“ (Profesionalna elektromehanika, Mjerno detektorski uređaji, Prostorna tehnika, Specijalni uređaji, i Telekomunikacije i elektronika) smatrajući da se radi o „fuziji pet direktora i o legalizaciji kriminalne privatizacije

od strane Vlade RS“ (Maunaga, 2006a). U tom postupku, kao i u prethodnim stečajnim, radnici izlaze kao gubitnici. Odnosno, riječima Bratislava Napotnika, tadašnjeg predsjednika ROS „Čajavec“:

Otpušteni radnici neće biti zbrinuti, jer ne postoji socijalni program. U Vladi ističu da su postojeći kapaciteti ovih pet preduzeća 1.650 radnika, a da će tu raditi samo 200 ljudi. Oni će biti zaposleni dok ima potrebe da se nešto okreći ili počisti. Inicijatorima fuzije potrebni su samo lokacija i objekti. (Maunaga, 2006a)

Međutim, tužba je ušla u jedan dugotrajni kafkijanski proces (koji ni do današnjeg dana nije završen) prebacivanja sa osnovnog na okružni sud i ponovo vraćena na osnovni zbog neispoštovanih procedura, da bi odjednom sva predmetna dokumentacija „nestala“:

I to je tako tavorilo, tavorilo par godina (...) I sad ne znam iz kojih razloga, sad dalje ne bih sad tu ulazio, uglavnom sud je krenuo to i napravili su tu zadnju parnicu da sindikat dostavi strukturu i dokaze za tih 240 miliona. I vrijeme je neograničeno, pa kad mi završimo taj pos'o da se mi javimo. Pri tome vi više nemate radnika u fabrikama, pri tome više sindikat uopšte ne funkcioniše. Funkcioniše samo uprava. Radnika nema nigde, nit' se ubire članarina, nit' mi imamo žiro račun - imamo ga, al' koji je ugašen, znaš i sve to... (Ispitanik 3_Čajavec)

Posljedice dugotrajnih procesa kojima se, uprkos štrajkovima i tužbama kao oblicima radničke i sindikalne borbe, dovele su do osjećaja razočaranosti i rezigniranosti radnika i radnica jer njihove borbe nisu riješile njihov status i probleme s kojima su se suočavali nakon završetka rata i tokom privatizacija, stečaja i likvidacija preduzeća. Radnici su na tužbe gledali kao da je to „*neki Sizifov posao tog sindikata*“ (Ispitanik 15_Čajavec). Nesnalaženje u sistemu koji više nije po mjeri radnika, uz kontinuiranu proizvodnju nesigurnosti u ishode bilo kakve borbe (naročito nesigurnost da će se i kroz pravosudne organe dobiti neka vrsta zadovoljštine), za rezultat je imao potpuno povlačenje radnika iz bilo kakvih vidova borbe, te prelazak na druge strategije preživljavanja i čekanja. Kako navodi jedan od bivših sindikalnih vođa:

Nema te nigdje. Nema nigdje, ništa. Nema nas, kao sindikat imać, al' ništa, ništa tu nema. Ne pita te niko. (...) jednostavno dotaklo se dno jedno koje po meni, ja se nisam tu snašao, iskreno da vam kažem, nit' ja to mogu i dan danas da shvatim (...) Radnici su slabo tu šta mogli. Mi smo pokušavali nešto, međutim to su bilo zamajavanje na sve moguće načine (Ispitanik 8_Čajavec)

Razočaranje radnika i radnica ishodom dugotrajne borbe zasnovano je dobrom dijelom i na vezanosti radnika i radnica za njihova preduzeća u „Rudi Čajavecu“, osjećaju da su ipak oni ti

koji su izgradili ta preduzeća svojim radom u socijalizmu kao *radnici samoupravljači*. Stoga im je bilo značajno teže prihvatiti novu realnost u kojoj su ta preduzeća propadala (djelovanjem ranije navedenih faktora), te se njihova upornost u tom neprihvatanju *poraza i nadi* za bilo kakvom razrješenju situacije u njihovu korist ogledala i u dolascima na posao uprkos neisplaćenim platama i potpunoj nesigurnosti da li će ikada i biti isplaćene. Odnosno, kako to navodi jedan od bivših radnika pogona Galvanizacija, kada bi nakon pauze za doručak u tom periodu poslijeratnih transformacija i laganog odumiranja fabrike radnici razgovarali o problemu uništavanja fabrike, na kraju bi se „*šalili jedno vrijeme kakvi smo mi to bukvalno blentavi kada bi nam rekli svako jutro po pet maraka da ostavljamo na kapiji da uđemo, mi bi i dalje dolazili i donosili*“ (Ispitanik 4_Čajavec).

Sindikat za radnike ili za odmor i zimnicu?

Percepcija sindikata u toku transformacijskih procesa, a najviše u post-socijalističkom i poslijeratnom prilagođavanju novim uslovima unutar kapitalističke ekonomije, u velikoj mjeri zavisila je i od naslijeđenih obrazaca i načina rada iz perioda socijalizma (*vidjeti poglavlje 3. Hronologija (dis)kontinuiteta*). Kao što smo ranije navodili, u prvoj polovini 80-ih aktuelne su bile mjere ekonomske stabilizacije, te su unutar „Rudi Čajaveca“, kao i u drugim preduzećima bile često organizovane tematske konferencije fokusirane na mjere štednje, stabilizaciju i povećanje produktivnosti. Uz česte izvještaje o opadanju produktivnosti i prihoda OOUR-a unutar SOUR „Rudi Čajavec“, te konsekventnog pada ličnih dohodatak radnika iz fabričkih novina iz tog perioda saznajemo, i to najčešće iz iskaza samih radnika, o uticaju inflacije na upotrebljivost ličnog dohotka i pad životnog standarda radnika, tako i o unutrašnjim razlozima za opadajuću produktivnost i prihode, mjerama vezanim za podizanje istih, kao i o mjerama sindikata za podršku i pomoć radnicima.

O teškom životu već u prvoj polovini 80-ih sami radnici i radnice govore navodeći sopstvene primjere i načine na koje se snalaze da bi preživjeli uz nizak lični dohodak i sve skuplji život. Naila Malinović, polukvalifikovana (PKV) radnica zaposlena u OOUR „TV kolor i sastavni elementi“ i majka četvorogodišnje djevojčice, navodi da joj praktično polovina ličnog dohotka ode na plaćanje kirije za stan i vrtić za dijete, te da bi njoj i kćerki bilo teško preživjeti da nema mogućnosti poput kase uzajamne pomoći, podrške sindikata kroz jednokratnu pomoć i činjenice da jede u fabričkom restoranu društvene ishrane (Kalajdžić, 1983, str. 6). Kvalifikovani radnik u OOUR EO, Hajrudin Hotilovac takođe ističe loš životni standard:

Goli sam proletar. Od jednog dinara pravim dva. Nekad supa, nekad meso. Nisam zadovoljan platom zbog skupoće. U odnosu na moje drugove u istom OOUR-u realan je LD. Inače, odričem se svega – kina, knjiga, kafe, novina. Dođem u situaciju kad ne mogu ni cigarete da kupim. Invalid sam treće kategorije zbog profesionalnog oboljenja. Nemam nikakvih privilegija. Radim puno radno vrijeme i kad sam bolestan. Na bolovanje ne smijem ići. Tada bi obitelj bila u težoj situaciji.

(Kalajdžić, 1983, str. 6)

U takvim odnosima, sindikalno djelovanje u pravcu podrške radnicima koji su imali niži lični dohodak i lošiji životni standard, se pokazalo kao ključno. U tom smislu, socijalna funkcija sindikata, po kojoj je i ostao prepoznatljiv i u kasnijim decenijama, bila je primarna. Međutim, pored socijalne funkcije, sindikalne organizacije unutar SOUR „Rudi Čajavec“ su takođe služile i kao podrška poslovodstvu za povećanje produktivnosti i održanje radnog elana, te kao organizatori rasprava o reorganizacijama unutar OOUR, RO i SOUR. Članci u fabričkim novinama, te intervjuji sa sindikalnim rukovodstvima, ali i radnicima i radnicama unutar različitih OOUR, ukazuju na ovu više značnost uloge i rada sindikata, te tokom godina sve veći fokus na socijalnoj funkciji sindikata, kao i na zaštiti prava radnika kroz radničko organizovanje i štrajkove (Slika 5.5).

Slika 5.5. List SOUR Rudi Čajavec, br. 283 (oktobar 1986), str. 12

Sindikat je imao ulogu da podrži i osigura sprovođenje odluka Radničkog savjeta, ali i da podstiče realizaciju donesenih ekonomskih politika kako unutar SOUR-a, tako i onih koje je donosilo Savezno izvršno vijeće po pitanju stabilizacije. Savez sindikata na nivou SOUR-a je vodio više računa o tome, dok je uloga pojedinačnih sindikata na nivou OOUR-a bila da se „bave suštinskim pitanjima, čije kvalitetnije razrješenje će donijeti boljem privređivanju i življenju“, odnosno socijalnim pitanjima (Zaoštiti odgovornost, 1986, str. 2). Socijalna pitanja su se uglavnom svodila na „pomaganje najugroženijim radnicima“ kroz jednokratne isplate pomoći, rješavanja stambenog pitanja, te nabavku zimnice i ogrjeva, i u konačnici

organizovanje godišnjeg odmora. U intervjuu za januarsko izdanje List SOUR Rudi Čajavec 1987. godine, Vlado Babić, tadašnji predsjednik sindikata RO Profesionalna elektronika (PE), se osvrće na postignuća sindikata u proteklom periodu, izdvajajući kao najznačajnija pokretanje i provođenje reorganizacije RO PE, kako bi mogli da „brže rješavamo razvojne i programske zadatke“, te rad Komisije za radne i životne uslove (ističući nabavku zimnice za preko 2000 radnika kao značajnu aktivnost), i Komisije za odmor i sport koja je pokrenula pitanje mogućnosti kupovine radničkog odmarališta (M.Š., 1987, str. 7).

Uprkos pomenutim aktivnostima sindikata, tokom godina su primjetni problemi u samoj organizaciji sindikata koji su se očitovali prvo bitno na slabom odzivu za učešće sindikalnih aktivista u političkoj školi, a zatim i u problemima organizovanja izborno-izvještajnih konferencija sindikata na nivou SOUR-a. Fragmente problematike sindikalnog organizovanja, i to u kontekstu njegovog mesta i uloge u „društvenom dogovaranju i samoupravnom sporazumijevanju“, nalazimo u riječima Damira Fabića, dotadašnjeg predsjednika Predsjedništva Saveza sindikata RO PE pred nadolazeći Sedmi kongres Saveza sindikata u Sarajevu, koji govori o slabostima sindikalnog organizovanja:

Te slabosti naročito su izražene u pojedinim OOUR-ima koji gledaju samo svoje interese ne vodeći pri tome računa o interesima drugih OOUR-a, a na kraju i same radne organizacije. Upravo taj odnos pojedinih OOUR-a koči sprovođenje započetih aktivnosti na reorganizaciji RO PE, a koje su od strateškog značaja za naš budući razvoj. (...) Sindikat po mome mišljenju mora djelovati jedinstveno protiv ovakve prakse (...) (Protiv sebičnih interesa, 1986, str. 8)

Iz ovih riječi evidentno je nezadovoljstvo i unutar same strukture sindikata zbog postojeće razjedinjenosti sindikalnih organizacija i aktivista na nivou, u ovom slučaju radne organizacije, ali i samog SOUR-a u cjelini.

Problemi unutar sindikalne strukture SOUR-a ponovo su naglašeni u fabričkim novinama u maju 1988. godine kada su delegati izostali u dva navrata sa izvještajno-izborne konferencije i to u tolikom broju (49 radnika) da je zbog izostanka natpolovične većine onemogućeno da se ista i održi. Prema kritičkom pisanju fabričkih novina, samo delegatsko nedjelovanje odraz je reakcije „kao izraz nepovjerenja u snagu i uticaj Sindikata na društvene procese u Čajavecu“, a uslijed „nesposobnosti i nesnalaženja sindikalnih rukovodstava u SOUR-u (...) koje nije uspjelo akciono da se nametne i obezbijedi potreban autoritet“ (N.D., 1988, str. 4). Takođe, delegati iz različitih RO su iskazali svoje primjedbe, a jedna od ključnih primjedbi bila je ona Nasera Sinanovića iz RO PE da je sindikat izgubio povjerenje u redovima radnika, te da se „mora više okrenuti suštinskim pitanjima a manje se iscrpljivati nabavkom

zimnice i organizacijom odmora“ (Deretić, 1988, str. 4). Primjedbe i prijedlozi delegata su nastavljene u pravcu neophodnosti da se sindikat bavi zaštitom životnog standarda radnika kroz zalaganje za razvoj prijedloga najnižeg ličnog dohotka koji se isplaćuje na nivou SOUR-a, ali i svjesnosti da je Sindikat izgubio svoju ulogu u procesima odlučivanja o poslovnoj politici u preduzeću (ibid.).

Međutim, već 1989. godine sindikat nastoji da vrati svoju ulogu u odlučivanju o poslovanju i funkcionisanju SOUR-a kroz organizovanje rasprava o reorganizaciji i transformaciji u skladu sa Zakonom o preduzećima, te o poteškoćama u isplatama ličnih dohodaka radnicima. Svoju ulogu u radničkom organizovanju sindikat SOUR-a dalje potvrđuje već u oktobru 1989. godine kada podržava sazivanje posebne skupštine opštinske organizacije Saveza sindikata u Banjoj Luci, a na kojoj se ističu problemi kako oni koji se direktno odnose na radničku klasu, tako i oni opšti koji su značajni za društvo i privredu u cijelini. Pri tome se najveći fokus stavlja na problematiku sve većeg opterećenja privrede i izdvajanja za učesnike van privrede (administraciju i druge, neprivredne djelatnosti), neredovnih isplata ličnih dohodaka radnika u privredi, nekontrolisanog rasta cijena, opadajućeg životnog standarda i drugih pitanja značajnih za privrodu i radničku klasu (Deretić, 1989a, str. 4). Kao konačnu prijetnju upućenu „odgovornim“ (misleći na političke strukture u SR BiH i SFRJ) za nerješavanje navedenih problema, sindikat ističe mogućnost štrajka i „izlaska radnika na ulice“.

U periodu kada su radničke borbe i privatizacijski procesi u „Rudi Čajavecu“ doživljavale svoj vrhunac (1997-2001), borbenost sindikata podrazumijevala je da postoji povjerenje radnika u sindikat i vjera u svrshodnost sindikalnog djelovanja, što je zavisilo od načina organizacije sindikata i sindikalnog rukovodstva unutar „Rudi Čajaveca“. Za razumijevanje ambivalentnih i često suprotstavljenih mišljenja intervuisanih radnika i radnica „Rudi Čajaveca“ o sindikatu i njegovom djelovanju i moći, neophodno je stoga uzeti u obzir i istorijski kontekst unutar kojeg su sindikalne organizacije u „Rudi Čajavecu“ nastajale i djelovale (vidjeti: *Poglavlje 3 - Hronologija (dis)kontinuiteta*), te prethodno navedena unutar-sindikalna trvenja i zaokrete u fokusu. U istorijskom kontekstu unutar kojeg je sindikat u periodu socijalizma bio dodatna društveno-politička organizacija, odnosno takozvani *peti točak*, on praktično i nije morao da se bavi zaštitom prava radnika, odnosno *nije naučen da se bori* jer *nije imao potrebe* s obzirom da je, barem deklarativno, funkcionalisao u sistemu pod radničkim (samo)upravljanjem. Sam bivši sindikalni aktivista u „Rudi Čajavecu“ rad sindikata u periodu socijalizma opisuje kao neborbeno djelovanje jer su smatrali da je klasna borba tada bila izvršena:

nije bilo potrebe za buntom ikakvim. (...). Imali smo dobre plate. (...). Moj posao je bio da, ukol'ko pojavi se radnik neki sa svojim problemom sazovem odbor, donesemo stav, idemo direktoru sa tim i to rješavamo. Ili, ako je problem sa direktorom, idem na Radnički savjet, pa se rješava. Znate? Znači bile su instance neke kojima se moglo to rješavat'. Bilo je da organizujemo zimnicu, da dobiju povoljno zimnicu, pa za osmi mart recimo damama kupimo knjigu, kupimo poklon, uvijek... to je sve išlo... (Ispitanik 8_Čajavec)

Percepcija samih radnika o radničkom savjetu i sindikatu u periodu socijalizma, a sa vremenske distance od trideset godina, bila je da su „*iskarikirani do te mjere, da su postali prazne ljuštare kojima su tehnokrate, ili političari koji su postavljeni tu, mlatili kako su htjeli*“ (Ispitanik 10_Čajavec). Već u ovoj izjavi primjetno je nepovjerenje u moć sindikata da bilo šta uradi po pitanju zaštite interesa radnika, pored onih neborbenih aktivnosti sindikata u pružanju podrške radnicima kroz različite društvene aktivnosti i akcije solidarnosti kao što su „*odmori za radnike, neki povoljniji možda na rate, nabavka zimnice, slanje radnika na oporavak u neke u banje*“ (Ispitanik 15_Čajavec). Govoreći upravo o tom gubitku povjerenja u sindikate, jedan od bivših radnika iz administracije navodi:

...sindikat je po mom nekom gledanju se pretvorio u nabavku polutka krmećih i šta ja znam svega i organizovanju osmog marta, paketića, deda mraza i tako. Nisam ja neki veći uticaj sindikata i u ona sretnija vremena osjetio. Možda je to bilo prije mene dok je Tito bio živ. Kasnije su se oni pretvorili u tu neku, bar sam je ja tako doživljavao, organizaciju koja dođe, klima direktoru glavom. (...) Neki njihov uticaj na poslu, na vodenje firme, na ovom, onom? Ma kakvi. (Ispitanik 6_Čajavec)

Uloga sindikata kao organizacije za nabavku zimnice i namirnica se pokazala kao izuzetno korisna u ratnom periodu i prvim poslijeratnim godinama kada radnici ili nisu imali nikakve prihode, ili su bili izuzetno niski, kada su se borili da prežive zajedno sa svojim porodicama, odnosno riječima radnika „*više nam je to vrijedilo nego da daju u novcima, ovaj... tad je u to vrijeme to bilo nešto puno kao*“ (Ispitanik 4_Čajavec).

Premda je percepcija radnika o sindikatu kao organizaciji za zimnicu i odmor bila uslovljena i istorijskim kontekstom u kojem se sindikat razvijao i djelovao, u uslovima restauriranog kapitalizma, pojedini sindikalni aktivisti, radnici i radnice su shvatili neophodnost promjene paradigme sindikalnog djelovanja. U prvim poslijeratnim godinama intenziviranjem procesa privatizacije „Rudi Čajaveca“ uz paralelno smanjenje proizvodnih aktivnosti i naplate potraživanja, a samim tim i smanjenim nivoom sredstava za isplate plata radnicima i radnicama,

ukazala se potreba za borbenijim vidom sindikalnog organizovanja i djelovanja prilagođenog novom društvenom poretku. Jedan od sindikalnih vođa iz tog perioda naglašava svijest o neophodnosti razvoja *novog tipa sindikata* po uzoru na sindikate u kapitalističkim zemljama centra:

Sindikat tek treba da se razvije. Nije isti sindikat Njemačke i ovo. Ono što smo mi imali oni neće imat' nikad, ta radnička prava. Neće imat' nikad. Al' naši nikako da se oslobole toga da to što smo imali da to više nema i da treba da se razmišlja kako na mozgom da onaj dio kolača osvojiš. (Ispitanik 3_Čajavec)

Strukturalni faktori u velikom dijelu uticali su i na to da je sam sindikat vremenom izgubio svoju jačinu. Iako u tim prvim poslijeratnim godinama organizovanja *po novom modelu ili paradigm* sindikat jeste nastojao da se izbori za radnička prava, jedan od dodatnih uzroka gubitka moći ili percipirane moći sindikata jeste i gubitak finansijske osnove za podršku bilo kakvima akcijama. Gubitak finansijskih sredstava bio je direktna posljedica toga da nije bilo priliva sredstava u budžet sindikata koji se izdvaja iz plata radnika i radnica uslijed neisplaćenih plata. Na taj način je sindikat izgubio pregovaračku i političku moć u procesima privatizacije jer nije bio u mogućnosti da finansijski podrži radnike i radnice tokom štrajka. Odnosno, prema riječima jednog od sindikalnih vođa:

Pa izgubili su moć u pregovaranju iz prostog razloga što nemaju svojih sredstava. Ajmo bit' realni. Sindikat da bi mog'o da funkcioniše mora znači, ako ćemo mi ucijenit' nekoga štrajk je taj koji može da ucijeni gazdu. (Ispitanik 8_Čajavec)

Jedan od bivših radnika „Rudi Čajaveca“ koji je radio u periodu njegovog sporog rasformiranja i gašenja (2001-2003), a koji nije radio u periodu socijalizma, percipira sindikat kao nemoćan u tržišnim uslovima koji diktiraju nivo zaposlenja i primanja. Odnosno „*Sindikat brani radnika, ali šta ćeš ti kad je smanjen obim posla. Ne može on zaustaviti 150 ljudi ovoj firmi ako ima posla za 60*“ (Ispitanik 13_Čajavec). Na sličan način, jedan od radnika koji je bio na rukovodećim pozicijama u jednom od Čajavecovih pogona smatra da se sindikat nije adekvatno prilagodio trenutnoj situaciji u tom periodu, odnosno da nisu shvatali kompleksnost uslovljenosti rada fabrika tržišnim uslovima u globalizovanom svijetu.

Jel jednostavno, sindikat je samo gledao ovaj prava, a nikako i obaveze, i da sagleda realno stanje. Oni su samo htjeli plate... Ne gledaju jel se to može isplatit', ne može, pod kojim uslovima... (...) na taj način sindikat je samo ubrz'o ovaj propadanje, propadanje firme. (Ispitanik 1_Čajavec)

Prema svemu navedenom, kombinacija faktora je igrala ulogu u izgradnji percepcije radnika i radnica o moći i dejstvenosti sindikata u tržišnim uslovima. Upravo djelovanjem faktora poput

interne nerazvijenosti uslijed načina na koji je sindikat funkcionalisao u periodu socijalizma, strukturalnih uslovljenosti zbog opšte nesigurnosti, smanjenja proizvodnje i učešća u tržišnoj utakmici, kao i drugih ranije pomenutih, sindikat i radničko organizovanje i bilo koji vid borbe bili su podložni uticajima različitih strategija i taktika pacifikacije koje su primjenjivane u periodu transformacije.

Strategije i taktike pacifikacije radničke borbe

Kao i u posljednjoj deceniji socijalizma (vidjeti *Poglavlje 3*), strategije i taktike pacifikacije radničkog bunta su na različite načine primjenjivane i u post-socijalističkoj transformaciji. Slabljene pozicije moći radništva „Rudi Čajaveca“ jednim dijelom uslovljeno je strukturalnim faktorima i prilagođavanjima uslovima restauriranog kapitalizma na evropskoj periferiji, kao i posljedicama ratnih dešavanja. Međutim, strukturalne uslovljenosti su često služile kao pokriće političkim i ekonomskim elitama kako bi pacifikovale bilo koji vid radničkog otpora promjenama, odnosno vlasničkoj transformaciji i fleksibilizaciji rada. Referirajući na problem razjedinjenosti radničke klase i nemogućnosti radnika i radnica „Rudi Čajaveca“ (ali i drugih preduzeća kako u Banjoj Luci tako i širom BiH) da pokrenu neku masovniju akciju protiv privatizacijskih procesa i uništavanja fabrika, jedan od bivših radnika i sindikalnih vođa navodi rat kao jedan od ključnih momenata razjedinjavanja:

ja opet kažem, razjedinjeni smo, razbacani, rat nas je uništio definitivno. Razbuc'o nas je na sve strane i onda poslije to teško bilo složit' bez para. Nemaš sredstava, borba je za goli život, i da ti sada krećeš revoluciju praviti opet. Iz rata ljudi zadovoljni samo što su živi, a da opet idu revoluciju da prave nije im do toga...

(Ispitanik 8_Čajavec)

Iz iskaza sagovornika i sagovornica koji su bili sindikalni aktivisti za vrijeme poslijeratnog postepenog gašenja, te sprovođenja privatizacijskih procesa u „Rudi Čajavecu“, uključujući i stečaje i likvidacije, primjetno je nezadovoljstvo činjenicom da je sindikalna borba dodatno oslabljena kako razjedinjenosću radničke klase po više osnova (i uslijed različitih faktora mimo rata), oslabljenom finansijskom moći sindikata i samim tim nemogućnošću organizovanja ozbiljnijih akcija širih razmjera, te djelovanjem različitih taktika pacifikacije kojima su se koristile tadašnje upravljačke i političke strukture. Na napore sindikalnih aktivista da naprave novi koncept sindikalnog djelovanja koji bi uvezao više sindikalnih organizacija, za početak banjalučke industrije (Rudi Čajavec, Jelšingrad, Incel), kroz princip *razvojnih organizacija sindikata (ROS)*, zakonski propisi i sudska praksa uslovljena političkim potezima

stranaka na vlasti upravo u periodu privatizacije odgovorila je prvo uvođenjem dugotrajnog procesa registracije (tri mjeseca uz konstantno vraćanje dokumentacije na dopune i izmjene), a zatim i uslovljavanjem registracije takvim promjenama naziva koje su onemogućile šire strateško povezivanje *razvojnih organizacija sindikata*, te je nastao samo zaseban sindikat radnika i radnica „Rudi Čajaveca“ pod nazivom ROS „Čajavec“.

Takođe, upravljačke strukture, kao i političke elite su se služile i širenjem politika straha, odnosno proizvodnjom straha od ostanka bez posla, to jest od otkaza: „*nastaju velike, velika trvenja u fabrikama razumijete, imate višak radnika... i to je bila karta na koju su uglavnom svi direktori igrali*“ (Ispitanik 3_Čajavec). Koristeći strukturalne probleme tranzicijske ekonomije, povećanu nezaposlenost uslijed sve veće deindustrijalizacije, te potrebu radnika i radnica za određenom sigurnosti nakon ratnih dešavanja, političke i ekonomski elite su zloupotrebljavale činjenicu da je tada „*strahovao svak' za svoje radno mjesto*“ (Ispitanik 11_Čajavec). Upravljujući strahom radnika od gubitka posla i prihoda, direktori su pacifikovali radničke štrajkove. Jedan od primjera je štrajk u jednom od preduzeća „Rudi Čajaveca“ pri vojnoj industriji – „Štampane veze“ kada su radnici prvobitno organizovali štrajk zbog loše situacije u preduzeću i neisplaćenih plata. Kako navodi bivši sindikalni vođa iz tog perioda:

(...) radnici njih 120 na mojoj strani, a s druge strane je direktor. Sam. I u momentu kad on kaže, kad bi nas umjesto 120 bilo 80 mi bi mogli pozitivno poslovat', redovno plate i tako dalje. I samo vi vidite kako radnici prelaze na drugu, to je k'o na filmu, prelaze na drugu stranu, a 'vamo je na mojoj strani sve manje. I ja u jednom momentu, ovaj, završavam tu svoj govor rečenicom da kažem 'evo vidite, to što vam on obećava, rek'o vi ste svi prešli tamo računajući da ćete biti u tih 80, rek'o, al' nećete bit' jel ni ti' 80 poslije toga će trebat da vas bude 60, pa 40 dok na kraju to ne dođe pod bravu, a moja procjena da će se Štampane veze zatvorit za tri mjeseca, i ja vas sad napuštam pa evo vi pređite kod direktora i nemojte me više zvat'. I ja sam okrenuo se i otišao. Za tri mjeseca ta fabrika otišla pod ključ. Radnici su došli pred sindikat, ja sam rek'o sad vam je džabe, nek' to bude nauk za druge. Međutim to je jednostavno znači bilo jače od radnika, svak' se grčevito borio za sebe i... znači ta filozofija njihova da sa manjim brojem radnika da mogu da opstanu je u suštini ljudala kompletну tu radničku klasu.

(Ispitanik 3_Čajavec)

Još jedan od načina pacifikacije radničkog bunda bilo je razjedinjavanje radništva uspostavljanjem ili nastavljanjem ranijih klijentelističkih odnosa pojedinih radnika ili

sindikalnih aktivista sa upravljačkim strukturama preduzeća. Pored toga, političke i upravljačke strukture su koristile metode poput prijetnji, ucjena, te potkupljivanja sindikalnih aktivista i aktivistkinja kao sredstva pacifikacije radničkog i sindikalnog bunta. Prisjećajući se perioda radničkog bunta kada je sindikat ROS „Čajavec“ izveo radnike *na ulicu* sindikalna aktivistkinja (Ispitanik 9 _Čajavec) navodi da su tada „*direktori sindikalce kupovali*“. Kako ona navodi, taktika pacifikacije je bila i iskorištavanje slabosti sindikalaca i sindikalnih vođa:

Za sitno prodajemo dušu. Mislim da je tu bilo, nažalost, i oni su znali iskoristit nekad muku nekoga. Tada je taj predsjednik imao problem, žena, zdravstveni, mislim... i oni daju nešto sitno pomoć i eto... (Ispitanik 9 _Čajavec)

I jedan od bivših sindikalnih vođa se prisjeća tih taktika koje su primjenjivane i na njemu i njegovojoj porodici u periodu kada je sindikalna organizacija i njene akcije protiv privatizacije i njenih posljedica bila agresivnija:

ispocetka dok je sindikat moćan on ne da da se to... ali to se glođe po malo, pomalo znate. I onda imate to da oni, poslodavci već vide ko su ključni ljudi, počinju vas kupovati, razumijete. Pošto mene nije niko mog'o kupiti meni su krenuli da mi prijete. Pa su zvali ženu, pa... (Ispitanik 3 _Čajavec)

Međutim, nisu sve sindikalne vođe bili nepotkupljive. Tako se štrajk koji su pokrenuli radnici jednog od banjalučkih giganata (Incel), a koji su podržali radnici i radnice „Rudi Čajaveca“ i drugih banjalučkih preduzeća (Jelšingrad, Univerzal) kroz koordinaciju sindikata praktično ugasio „*opet iz ljudskog faktora jer predsjednik sindikata je dobio neke pare od predsjednika saveza i povuk'o se, faktički uništio taj štrajk svoj i nas izigr'o*“ (Ispitanik 3 _Čajavec).

Napokon, dugo trajanje privatizacijskih, likvidacijskih i stečajnih postupaka u „Rudi Čajavecu“, odnosno sporo odumiranje i uništavanje preduzeća dio po dio, uticalo je na to da se radništvo, već iscrpljeno od ratnih dešavanja, povuklo iz borbe. U kombinaciji sa gore opisanim primjenjivanim taktikama pacifikacije radničkog i sindikalnog bunta, taj *longue durée* transformacije i tranzicije, postepeno smanjivanje broja radnika i radnica kroz otkaze i penzionisanje, značio je smanjenje baze i gubitak kolektivne borbe za ostvarivanje radničkih interesa. Odnosno, „*sve manje i manje je tog radničkog, te radničkog broja, što manje fabrika - što manje radnika manja je mogućnost za iskazivanje nezadovoljstva putem štrajka*“ (Ispitanik 12 _Čajavec). Razlog za smanjenje mogućnosti radničkog bunta sagovornici vide upravo u tom postepenom gašenju fabrika i rasparčavanju „Rudi Čajaveca“ na način da se to lagano odumiranje i ne primijeti u datom momentu:

Ali kažem ti, ja mislim da je to tako lijepo smišljeno prvo ćemo jedan dio, pa eto na primjer na kraju cijelu uzmi Banja Luku, prvo ćemo uništiti Čajevac i Incel,

drugi su zadovoljni, imaju svoje plate misleći da niko nikad dočekati neće. A to je tako smišljeno kad oni reknu da će svi ostati bez posla znači ne bi moglo... Nego ovako, dio po dio, polako, po dva radnika, jednog radnika... To što je on, neko od mojih kolega dobio otkaz nema veze, nek' ja radim, to je uglavnom tako bilo. Znaš? Nema odjednom sad deset ljudi, nego jedan, pa za mjesec dana opet jedan... (...) na primer u Čajevcu je bilo jako puno preduzeća, između ostalog samo vojnih 18. Al' onda se desilo da prvo su ukinuli tu mašinsku obradu. Tu su prvo radnici dobili... A onda ovi drugi kao "ma to se nas ne tiče, neka on..." pa to je tako parcijalno, polako, polako, pa onda su došli i oni na red. A trebalo je to... da su oni rekli da će svi ostati bez posla onda bi se radnici podigli. (Ispitanik 11_Čajavec)

Kombinacija strukturalnih faktora poput odumiranja proizvodnje zbog nemogućnosti da se preduzeće uključi i opstane u tržišnoj utakmici u globalnoj kapitalističkoj privredi, posljeđično smanjenjem potrebe za angažmanom većeg broja radnika (odnosno povećanjem nezaposlenosti), uz generacijsko starenje i zamor radnika nakon završetka ratnih dešavanja, bili su dobra podloga za opravdanje različitih strategija i taktika pacifikacije kojima su se političke i ekonomski elite služile u odnosu prema radnicima i radnicama „Rudi Čajaveca“ u transformacijskim i privatizacijskim procesima.

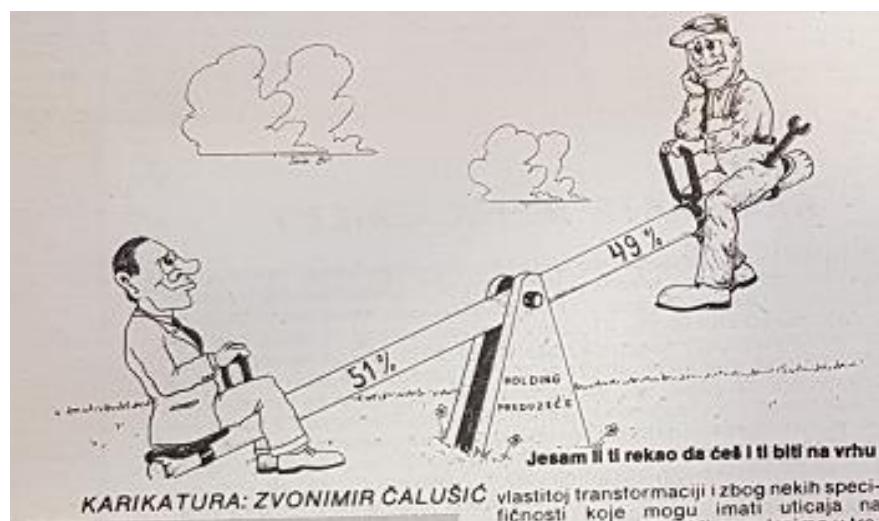
5.1.2 Dobra – loša – privatizacija

Pored informacija o štrajkovima i radničkom organizovanju uzrokovanim sve težim stanjem u privredi i društvu krajem osamdesetih i početkom devedesetih, iz fabričkih novina saznajemo detalje o transformaciji i privatizaciji unutar „Rudi Čajaveca“, odnosno naporima na prilagođavanju strukture SOUR-a zahtjevima koje je donio Zakon o preduzećima, te reorganizacijama OOUR-a i RO. Od posljednjih mjeseci 1988. godine u fabričkim novinama se diskurs pomjera od samoupravljanja ka prihvatanju transformacije i organizovanja „Rudi Čajaveca“ na bazi tržišnih odnosa, odnosno na „kapital-odnosu“ što je kasnije vidljivo i u iskazima samih intervjuisanih radnika. Tokom 1989. godine SOUR „Rudi Čajavec“ je proveo niz aktivnosti kako bi se izvršila reorganizacija u skladu sa Zakonom o preduzećima, te je nakon sproveđenja javnih rasprava među 10.000 radnika o Elaboratu o organizovanju u skladu sa pomenutim zakonom, i sprovedenog referendumu u organizaciji Radničkog savjeta, usvojen novi Samoupravni sporazum o promjenama u organizovanju radnih organizacija i Složene organizacije udruženog rada „Rudi Čajavec“ („Čajavec“ složeno preduzeće, 1989, naslovna; Štefanović, 1989, str. 6-7). Već u februaru 1990. godine fabričke novine objavljaju tekstu Ismeta

Blentića kojim se ističe da su stigla *nova vremena i promjene*, te se potencira pokretanje pitanja vlasništva. Kako autor teksta navodi, radnici su u zabludi da su vlasnici preduzeća, „a u stvari smo u suvlasništvu sa stanovništvom (oni koji štede u banci) u zemlji i vlasnicima ino kredita“ (Blentić, 1990, str. 7). Pitanje vlasništva, odnosno privatizacije, otvara i M.K. u svom tekstu o tržišnom organizovanju Profesionalne elektronike i puta ka reorganizaciji u holding iz novembra 1990. godine. Veći dio teksta bavi se pretvorbom PE u „efikasan privredni subjekt, moderno organizovan“, ali čijom će se reorganizacijom morati voditi računa o zbrinjavanju viška radnika (procijenjeno na preko 1.000 zaposlenih), te u konačnici o mogućnostima „da se sa dijelom preduzeća ide u mješovite oblike vlasništva“ (M.K., 1990, str. 6-7). Međutim, završnica teksta je ono što daje značajan uvid u novi diskurs o radnim i proizvodnim odnosima, a to je potenciranje privatizacije i (radničkog) dioničarstva (u skladu sa ranije pominjanom *Markovićevom privatizacijom*):

Kao da se bojimo pojma – privatizacija. Da li iz nesnalaženja, idejnih predrasuda, ili straha od gubitka vlasti? Koncept SIV-a jasno ukazuje da bez privatizacije nema stvarne reforme. Zašto se to pitanje odlaže „za kasnije“? Zar ne bi bilo mudrije krenuti u reprivatizaciju tamo gdje za to postoje uslovi? Kroz dioničarstvo, radničke dionice i one ponuđene na tržištu? Koga i zašto plaše ovakva rješenja? (M.K., 1990, str. 6-7)

Upravo je početkom 1991. godine priča o radničkom dioničarstvu, ali i o vlasništvu nad kapitalom „Rudi Čajaveca“ kao budućeg Holding preduzeća, aktuelizovana. U raspravama o Elaboratu o organizaciji Složenog preduzeća „Rudi Čajavec“ povezivanjem putem kapitala, istaknuta je dilema ko bi u suštini trebao da bude vlasnik 51 posto kapitala koji će se prenijeti na Holding, ako je 49 posto predviđeno da bude radnički udio (dionice) i na koji način će se

Slika 5.6. List SOUR Rudi Čajavec, broj 315 (mart 1991), str. 5

tih 51 posto praktično privatizovati ili ne kroz prestrukturiranje (Slika 5.6 ilustruje ovu raspravu). Kao dodatni aspekt isticana je i povezanost Profesionalne elektronike, kao dijela namjenske industrije, sa Saveznim sekretarijatom narodne odbrane (SSNO) koji bi sigurno tražio svoj udio u tom kapitalu (M.K., 1991a, str. 1, 5). U oktobru 1991. završena je transformacija „Rudi Čajaveca“ u Holding sa 24 dionička društva i 6 društava s ograničenom odgovornošću u svom sastavu. Prvi krug upisa internih dionica je takođe u tom periodu završen i otvoren je drugi krug. Prema izvještaju fabričkih novina, u prvom krugu je „upisano“, odnosno prodano na desetogodišnju otplatu, 39 posto kapitala Holdinga „Rudi Čajavec“ i to najviše interesovanja i najbrže se proces odvijao u Profesionalnoj elektronici (M.K., 1991b, str. 3).

Paralelno sa svim procesima transformacije i privatizacije u „Rudi Čajavec“ s kraja 80-ih i u prvim godinama 90-ih, iz fabričkih novina moguće je dobiti uvid i o drugoj strani medalje, odnosno uticaju svih tih procesa na radnike. Pad ličnih dohodata i životnog standarda je bio u fokusu većine brojeva fabričkih novina u tom periodu. Istovremeno, novine su prenosile i stavove samih radnika iz različitih pogona i dijelova složenog preduzeća o reformskim procesima i kako se procesi odražavaju kako na svakodnevnu radnu organizaciju, tako i na sam život radnika. Sve do 1988. godine, stavovi radnika su uglavnom ispoljavani kroz rječnik samoupravljanja, a kritika, ako je i bilo, bila je upućena uglavnom na poboljšanje rada samoupravnih organa i društveno-političkih organizacija. Nakon toga, diskurs u izjavama radnika se mijenja u skladu sa opštim trendom u društvu i radnici sve više koriste rječnik tržišne ekonomije, odnosno prihvatali su realnost transformacijskih procesa koji su se odvijali u tom momentu kako u društvu u cjelini, tako i u samom „Rudi Čajavec“. Izjave radnika u novembarskom broju 1990. godine (broj 313, str. 7) najbolje ilustruju ove promjene:

Radi se agilnije, manje šeta, manje zakašnjava, a sve su manja i okupljanja po grupicama u kojima se o svemu pričalo, a najmanje o poslu. No prave promjene vidim u tome da svako radi svoj posao – Maksimalno što može jer još uvijek ne daje svako sve od sebe i pored straha da ne izgubi posao. (...) Kad ne budem razmišljao može li mi LD doteći od mjeseca do mjeseca, znaću da su promjene uistinu zahvatile moju fabriku. (Rajko Tešanović, KV mašinobravar u Elektromehanici)

Živeći na minimalcu već četiri mjeseca, svako od nas se pita hoćemo li tako do kraja godine moći izdržati. (...) Mislim da nismo iskoristili šansu koju pruža Program reforme, – da odvojimo radnika od neradnika, potrebnog od nepotrebno, „zdravo od bolesnog“. (Bogdan Sladojević, proizvodnja TV i SE)

Lično mislim da uz obnavljanje opreme FŠV ima perspektivu, ali nam se moraju dogoditi sljedeće promjene: na prvom mjestu je maksimalno osamostaljenje fabrike, okretanje tržištu i vezivanje za više vrsta proizvodnje. (...) Drugo, – nužno je napustiti stari način razmišljanja da će neko drugi za nas platiti naše troškove, naše pogreške, da će se neko drugi riješiti naše probleme. (Mirsada Krzić, rukovodilac hemijske laboratorije u FŠV-PE)

Međutim, kada govore o privatizaciji, intervjuisani radnici i radnice u post-socijalizmu se uglavnom pozivaju na privatizacijske procese nakon ratnih dešavanja, kada su se ti procesi dešavali po određenim privatizacijskim planovima, uslovljeno već zadatom etnonacionalnom strukturom države, prilikom čega je za njih *država* značila entitet Republika Srpska i entitetske vlasti. Niti jedan od naših sagovornika nije se referisao na promjene zakonskih akata kojima se izvršila apropijacija i pretvorba društvenog vlasništva u državno, odnosno entitetsko. U njihovim iskazima, sjećanja na rat u kontekstu priče o privatizaciji i radu bila su isključivo vezana za sjećanja na rad u teškim uslovima i preživljavanje. O prvoj privatizaciji, odnosno takozvanoj *Markovićevoj privatizaciji*, radnici su imali ambivalentno mišljenje - s jedne strane sjećali su se da su tu bile *neke akcije koje su radnici dobijali* kao udio u vlasništvu fabrike, a s druge strane su smatrali da je čitav taj proces bio naglo prekinut zbog ratnih dešavanja i da sama *Markovićeva privatizacija* nije ni imala značajan efekat:

Taj Markovićev, taj Markovićev sistem nama se učinio kao dobar, kao dobar, kao da ćemo mi biti neki dioničari, a slušali smo malo o tim dioničarskim društvima u Evropi, pa je... meni se lično, ja sam lično se nadao da bi nešto moglo biti od toga, međutim nažalost mi smo vrlo brzo došli u situaciju (AP: da, rat) toga... tako da nije to uspjelo da nekakve rezultate, da nekakve rezultate mi vidimo od toga. (...) Znači bilo je to u knjigama, sve je to bilo sprovedeno, sve je to bilo u redu. Mi smo imali kao neke, neki, ovaj... Međutim, krenuo je rat i to je, to se sve zaboravilo, mislim to je sve palo u vodu da tako kažem. Sviše je malo vremena bilo da bi se mogli ikakvi rezultati vidjeti. (Ispitanik 15_Čajavec)

Govoreći o toj prvoj privatizaciji i povlačeći paralelu sa privatizacijskim procesima nakon ratnih dešavanja, radnici su isticali poveznicu tadašnjeg rukovodstva (uglavnom generalnog menadžmenta) „Rudi Čajaveca“ sa političkim elitama, kao osnovnim akterima na pozicijama moći koji su imali dovoljno insajderskih informacija, ali i moći da upravljaju i utiču na privatizacijske procese. U određenim slučajevima unutar „Rudi Čajaveca“ (OOUR-i) bilo je situacija kada su sami rukovodioci OOUR-a ubjeđivali radnike da ukrupne akcije u toku

Markovićeve privatizacije, na način da radnici prepišu svoje akcije na jedno lice - rukovodioca, čime bi se garantovalo da će ti radnici biti zastupani kao jedno.

A to moje lično iskustvo je bilo da je, da smo mi svi radnici, u to vrijeme komercijalni direktor il' čak i vanjske trgovine bio Galić Momir, ovaj, on je izašao sa prijedl... izvršena je neka podjela akcija, procjena akcija i podjela i svakom od nas je pripao ne znam sada, sad vam ja stvarno ne mogu reći ni koliki broj ni kolika vrijednost, al' imali smo od vrijednosti preduzeća toliko i toliko. I onda je on predložio, a nije samo on nego su i drugi u svojim organizacionim dijelovima znači, ne znam u montaži, u primarnoj proizvodnji, u proizvodnom inžinjeringu, u tehnologiji, u kontroli i tako dalje da vam ne navodim sve elemente proizvodnje, ovaj, su postupili isto. Znači kao ukrupnjali akcije, pa su nastupili na ime jednog. I mi iz cijele komercijale smo, ovaj, ovlastili Galića da nas zastupa, naše interese i tako dalje. I to je sve što ja znam o svojim akcijama. Nit' sam više kad ni čuo za njih, ni šta je bilo sa njima, ni kud su otišle, ni čije su vlasništvo, postoje li ili ne postoje, moguće da postoje još uvijek, možda čete mi vi dati taj odgovor (smijeh). (...) Pogotovu što je rat. Rat je doveo, konkretno mene, u situaciju da meni nije bilo ni na kraj pameti da razmišljam o akcijama i Momi Galiću. Ne znam, šta me briga, rat, gledam kako da sačuvam živu glavu i porodicu i tako dalje. (Ispitanik 10_Čajavec)

U narativima naših sagovornika o privatizaciji i načinu njenog sprovođenja u „Rudi Čajavecu“, ali i uopšte, primjetno je internalizovanje javnog diskursa o privatizaciji kao nužnom procesu prilagođavanja tržišnoj kapitalističkoj privredi (odnosno načinu proizvodnje). Radnici i radnice „Rudi Čajaveca“ su prihvatili transformaciju vlasništva kao dio promjena koje su počele već tokom 80-ih godina dvadesetog vijeka. Međutim, većina naših sagovornika je, pored prihvatanja same privatizacije kao nužnog procesa, isticala način na koji je ista bila organizovana kao izrazito negativan. Jedan od bivših radnika jednog od pogona, koji je prošao skoro sve faze vertikalne pokretljivosti (od konstruktora do rukovodećih pozicija), navodi:

Ja vidim da mi nismo imali privatizaciju koja je bila normalna. Al' u uslovima, mi smo počeli privatizovat' firme u uslovima koje su već propale. Znači, privatizacija je trebala da krene osamdesetpete, šeste, sedme dok su još ta preduzeća bila vitalna, dok su imali čitavu svoju infrastrukturu, dok su imali tržište i tako dalje. (Ispitanik 1_Čajavec)

Percepcija privatizacijskog procesa kao *nенормалног* nužno za sobom povlači pitanje šta je za radnike *normalnost*, odnosno pod kojim uslovima bi prihvatili taj proces kao

normalan. Odgovor na to nalazi se u iskazima radnika i radnica koji su navodili njihovu percepciju na koji način je privatizacija trebala da bude izvršena, odnosno da su poželjni novi stari vlasnici kapitala preduzeća sami radnici jer „*Da su vlasnici radnici to bi se drukčije poslovalo, gazdovalo, a ovako je... ne znam...*“ (Ispitanik 4_Čajavec). Međutim, kako radnici nisu postali de facto i vlasnici, kod radnika je stvoren osjećaj izigranosti, odnosno da su „*Radnici zaplatili cenu, a proces uopšte nije vođen na način kako je treb'o*“ (Ispitanik 12_Čajavec).

Radnici su se osjećali izigranim i prevarenim na više nivoa, odnosno sam proces privatizacije većina naših sagovornika karakteriše kao *otimanje njihovog vlasništva* od strane različitih aktera – od države, preko političkih i ekonomskih elita (novih vlasnika kapitala), pa do rukovodilaca u „Rudi Čajavec“. Ovdje primijetimo internalizaciju diskursa o *radnicima kao vlasnicima* koja je bila dio javnog diskursa (i dijelom prakse) u periodu socijalizma i ukorijenila se u radnicima unutar konteksta radničkog samoupravljanja:

Ja moram da kažem da, država je otela radnicima fabrike. Naime, mi koji smo radili u fabrikama, mi smo razvijali fabrike i sisteme, dizali smo kredite i to smo otplaćivali od prihoda koje smo sticali. Prema tome mi smo na uštrb većih plata, morali bi da plaćamo anuitete po kreditima, i radnici su bili vlasnici toga. I privatizacija je trebala da se uradi samo na bazi minulog rada. Svi koji su zaposleni oni su vlasnici. I to stopostotni vlasnici. Ti koji su radili u fabrikama i koji su bili u tom trenutku u fabrikama. Znači trebalo je svi koji su prošli kroz fabrike da oni budu ti suvlasnici tih fabrika. Ta privatizacija de facto je urađena i da je oteto, država je otela radnicima fabrike. De facto, trebalo vrlo jednostavno da se izvrši privatizacija. Da se... fabrike ostanu u vlasništvu radnika, a ne... Ja moram da kažem, to što su radnici dobili nekakve kao akcije, u suštini nisu dobili ništa, jer su izigrani pogotovo formiranjem određenih fondova i tako dalje, najviše su samo učarili oni koji su formirali te fondove i koji su tamo bili u tim fondovima. (Ispitanik 2_Čajavec)

Kako je već od 1997. godine privatizacija ponovo postala aktuelna tema, sindikalni aktivisti su imali seminar o sindikalnom pokretu danas (prilagođavanje novim okolnostima i tržišnoj ekonomiji), ali i o predstojećoj privatizaciji društvenog odnosno državnog kapitala (Bilten Čajavec, 1997b, str. 7). Iste godine u decembru, donesen je zaključak Odbora direktora da privatizacija, *kao neminovan proces uključivanja u tržišnu privredu*, mora ići preko Matičnog državnog preduzeća „Čajavec“, s tim da će se posebno izraditi plan privatizacije sa naznačenim metodom, s čime će biti upoznata i Agencija za privatizaciju RS i Vlada RS (Bilten

Čajavec, 1997c). Prvi koraci u privatizaciji „Čajavec Holdinga“ počeli su njegovim rascjepkavanjem od 1998. godine na 32 preduzeća, koja su kasnije ili u potpunosti privatizovana (poput Čajavec – Sistemi upravljanja) ili su otišla u stečaj i zatim kupljena kroz postupke stečajnih licitacija i prodaja. Prema izvještavanju medija od 2003. godine pa do 2010. godine, ključni problem u prvoj fazi privatizacije i rasparčavanju „Čajaveca“ na zasebna preduzeća, bio je u tome što se privatizacija i kasniji stečaji nije vršila na osnovu adekvatno utvrđenog diobnog bilansa. Diobni bilans, koji je bio neophodan kako bi svaka kasnija kupovina imovine određenog čajavečkog preduzeća bila zakonita i kako bi novi vlasnici mogli da upišu na sebe kupljenu imovinu, utvrđen je tek 2009. godine (*Dogovor o podjeli imovine „Čajaveca“*, 2009). Konačni cilj bio je da bi se „imovina upisala u zemljišne knjige, a potom pristupilo izradi posebnih privatizacionih programa za pet strateških preduzeća iz sastava vojne industrije „Čajaveca“ koja do tada nisu privatizovana (ibid.). Međutim, prema mišljenju predsjednika sindikata, time je „omogućeno vlasnicima i korisnicima tih prostora, koji su na sumnjiv način došli do toga u privatizaciji, da imovinu uknjiže“ (Katana, 2014).

Intervjuisani radnici i radnice „Rudi Čajaveca“ za privatizaciju koriste riječi poput *krađa, otimačina, zločin* za koji *neko* treba da odgovara. Iz njihovih iskaza može se zaključiti da je prvenstvena krivica na različitim strukturama vlasti, predstavnicima različitih političkih partija koje su se smjenjivale u periodu poslijeratne privatizacije na pozicijama moći i odlučivanja u privatizacijskim procesima, te u konačnici i na rukovodstvima koja su, takođe, bila jednim dijelom postavljana od tih istih predstavnika političkih partija na vlasti.

Krenula je ta privatizacija... Bilo je prvo, sad, kol'ko pamćenje me služi bila je neka privatizacija SDS-ova ono tombola, pa... uglavnom, na kraju se došlo do ove privatizacije i ključno, to je znači ta vaučerizacija gdje je to sve podeljeno znači na način da je 10% dato za penzioni fond, 5% za restituciju, 55% je znači išlo u vaučerizaciju, tako da ovaj je to bio neki model. Naravno, hohštapleri su tu vidjeli šansu u nečem drugom, da... formirana su ta društva koja su počela da privlače ljudе, da kupe te vaučere i... ovaj, pokazalo se da ti fondovi nisu, ovaj, fondovi razvoja nego fondovi, po meni, krađe i otimanja kapitala tuđeg. (Ispitanik 3_Čajavec)

U posljednjem dostupnom izdanju čajavečkih novina, vidljivo je da je priča o privatizaciji bolna tema kojom se najavljuje praktično nestanak „Čajaveca“ kao sistema. U situaciji kada „proizvodnja je na minimumu, plate kasne mjesecima, štrajkovi su skoro uobičajena pojava“ privatizacija se nudi kao rješenje koje će da riješi sve probleme (Novi pečat, 2000, str. 20). Međutim, kako navodi tadašnji generalni direktor „Čajavec“ Holdinga, Nikola Drča, sama

početna ideja u koju su čajavečani i rukovodstvo vjerovali da je privatizacija neophodna da bi se „postigla veća efikasnost privrede i stvorili uslovi za razvoj, došlo se do toga da to više liči na rasprodaju nego na privatizaciju“ i da „„Čajavec“ nakon privatizacije kao sistem više ne postoji“ (ibid.).

Iako naši sagovornici privatizaciju samu po sebi ne shvataju kao nužno negativan proces, u njihovim iskazima o privatizaciji „Rudi Čajaveca“ primijetan je diskurs od *pljačkaškoj privatizaciji*, odnosno ograničenim interesima novih vlasnika kapitala u sprezi sa političkim elitama koji ne vode računa o očuvanju radnih mesta, osiguranju mogućnosti za radnike da nastave da rade. Odnosno, kako to navodi jedan od radnika „*osnovni da kažem motitih ljudi je bio 'da ja sad ugrabim preduzeće, ono ima svoju infrastrukturu, ima velike hale, ima dosta okolo prostora i zemlje' (...) Šta će bit' generalno sa razvojem privrede, sa radnicima to...evo, nek' država brine o tom*“ (Ispitanik 1_Čajavec). Upravo ta specifičnost lokacije industrijskog kompleksa „Rudi Čajavec“ diktirala je i kasniju pretvorbu i upotrebu prostora nakon izvršenog privatizacijskog procesa. To je, prema mišljenju većine naših sagovornika, i ključni razlog za sprovođenje privatizacije na način koji je, prema njima, bio *krađa i nezakonita privatizacija*. Odnosno, privatizacija kompleksa „Rudi Čajavec“ u centru Banje Luke je izvršena na način da je Čajavec „*prodan kao prostor, a ne kao nekakva proizvodnja*“ (Ispitanik 7_Čajavec).

Ovakve stavove radnika podržavaju i medijski tekstovi koji, kritikujući sprovedene stečajne i privatizacijske postupke dodaju navode o *stečajnoj i privatizacijskoj mafiji* (u kojoj je neraskidivi i uvezan lanac pojedinih političara, sudija, tužilaca, direktora i policajaca), a koja je, potpomognuta manjkavim zakonskim rješenjima, u potpunosti obezvrijedila državnu imovinu kako bi stekla svoju korist trgovanjem po značajno nižim cijenama od procijenjenih (Maunaga, 2007b). I više od decenije nakon toga, priča o tajkunskoj privatizaciji i uvezanosti političara, direktora, stečajnih upravnika i novih vlasnika čajavečkih preduzeća, naročito onih koji su bili na lokaciji praktično u centru Banje Luke, ne jenjava. Tako je 2019. godine objavljen tekst koji se bavi problematikom nezakonite izgradnje u nekadašnjem čajavečkom krugu, odnosno prenamjenom i preuređenjem čajavečkih pogona i prostora u tržne centre, magacine i hotel, uprkos činjenici da nije bio usvojen novi regulacioni plan Banje Luke čime je svaka gradnja unutar čajavečkog kruga bila nezakonita (Tešanović, 2019). Pozadina ovog teksta jeste slučaj „Čajavec – Elektromehanike“ i aktivnosti njenog novog vlasnika Sloboprom d.o.o. iz Lončara na izgradnji tržnog centra i hotela. Kako se navodi u tekstu, u pitanju je „„još jedna priča o pljačkaškoj privatizaciji, u samom centru Banjaluke, na nekoliko desetina hiljada kvadratnih metara“ čiji je cilj bio „gurnuti privredni subjekat u stečaj, obezvrijediti ga kako bi

ga "biznismeni" bliski vlasti mogli kupiti ispod svake cijene, a onda graditi stambene i poslovne objekte" (Tešanović, 2019).

Slične stavove su iskazivali i sami radnici, a sindikat ROS „Čajavec“ je zbog sumnje u nezakonitu privatizaciju i pokrenuo tužbu već 2001. godine protiv Vlade RS pri banjalučkom Osnovnom sudu, o čemu je ranije već bilo riječi. Prema riječima Bratislava Napotnika, nekadašnjeg predsjednika ROS „Čajavec“: „Urušavanje i pljačka ovog sistema počela je devedesetih godina, a u tome su učestvovali kako tadašnja vlast, tako i rukovodstvo i radnici (...) Niko nije nevin u tome. Svi smo odgovorni svojim nedjelovanjem, ili posmatranjem situacije. Na kraju nas je sve to stiglo“ (Katana, 2014). Tužba u konačnici nikada nije procesuirana do kraja, a još 2006. godine zatražena je i podrška Ombudsmena RS zbog sporog procesuiranja tužbe pred sudom (Maunaga, 2006c). Tužba nije bila jedina aktivnost sindikata tokom 2000-tih. Sindikat je takođe inicirao pokretanje revizije privatizacije, te je Komisija za reviziju privatizacije RS utvrdila da su sumnje sindikata u neregularnosti tokom privatizacije i stečajnih postupaka preduzeća u okviru „Čajaveca“ bile osnovane i „utvrdila je da ima mnogo nezakonitosti u prodaji nekretnina“ (Milunović, 2008b). Izvještaj ove Komisije, za 92 predmeta privatizacije (ne samo za „Čajavec“) navodi da je „u različitim postupcima privatizacije uočljivo je učešće desetak fizičkih lica, pri čemu su neki od njih kupci i u više od deset predmeta, a ista imena se redovno pojavljuju u već utvrđenim nepravilnostima koja su se dešavala na licitacijama“ (*NS RS o reviziji privatizacije 28. marta*, 2008). Sličan je zaključak donijela i Komisija Vlade RS za utvrđivanje prijedloga diobnog bilansa preduzeća „Čajavec“ u čijem se izvještaju navodi da „imovina preduzeća "Čajavec holding" nezakonito je prodata i svakim danom firma se nalazi u sve većoj eroziji, a zloupotrebljavaju je organizovane grupe i pojedinci“ (Milunović, 2008c). Međutim, iako su uočene mnogobrojne nepravilnosti, poništenje prodaje „Čajaveca“ i čajavečkih preduzeća nikada nije izvršeno.

Govoreći o različitim interesnim grupama koje su u tom procesu odigrale svoju ulogu i imale i vršile svoj uticaj zahvaljujući različitim pozicijama moći, većina sagovornika (uz par izuzetaka) referišu na (nove) političke elite, odnosno predstavnike vlasti u različitim periodima, kao i na ekonomski elite, tj. nove vlasnike kapitala, tajkune i *ratne profitere*, i na rukovodstvo različitim preduzeća u sklopu „Rudi Čajaveca“ od kojih su mnogi bili *podobni*. Sprega ove tri interesne grupe je bila presudna za sprovođenje privatizacije „Rudi Čajaveca“, odnosno pojedinačnih fabrika i pogona unutar tog kompleksa. Prvo, političke elite su, zahvaljujući svojoj poziciji moći za donošenje različitih pravnih propisa i strateških dokumenata, na opštem nivou omogućavale sprovođenje privatizacije, a zatim, u konkretnom slučaju „Rudi Čajaveca“

kroz proglašavanje određenih dijelova ovog industrijskog kompleksa za nestrateško ili strateško, omogućavale su prodaju, stečaj ili likvidaciju tih dijelova.

Pa, ja mislim da su oni to sve pokrivali kojekakvim odlukama, zakonom, ovo ono...

kao sad kad bi nešto vi istraživali, oni bi sve rekli da je sve urađeno po zakonu, po običaju koji do sada... uglavnom, odluka, komisije odluka, vradi odluka... to sve pokriveno kao... (Ispitanik 4_Čajavec)

Imajući u vidu da su se političke partije na vlasti smjenjivale, radnici i radnice ipak te smjene političkih elita na vlasti nisu doživljavale kao značajnu razliku u smislu privatizacijskih procesa. Odnosno, kako to navodi jedan od sagovornika: „*svi koji su bili na vlasti su rekli "mi vršimo reviziju privatizacije vas", ovi dođu "mi ćemo vas" i onda se pohvataju svi u nekakvim svojim blatu i niko neće ni na kog i... Nijedna revizija privatizacije koja je najavljuvana nije dala nikakve rezultate*“ (Ispitanik 1_Čajavec). Iz iskaza jedne od sindikalnih aktivistkinja u „Rudi Čajavecu“ o odnosu vladajućih struktura prema ovom industrijskom kompleksu, te njegovim radnicima i radnicama u kojem navodi kako praktično nisu postojale razlike između predstavnika različitih političkih partija na vlasti u periodu kada se intenzivno radilo na privatizaciji, te kada je jedan dio kompleksa bio pred stečajem ili likvidacijom:

(...) Jer kod nas je u fabrici radio Dragan Čavić, ovde. I Draganova žena. Znači, i Dragan je bio, znači dugo je na poziciji bio. I na kraju jedan od direktora Tvornice Duhana. Pa je dolazio i Mladen Ivanić sa onom svojom svitom. S njim smo u ne znam kol'ko navrata razgovarali. Znači sve strukture. Ja lično sam razgovarala sa predsjednikom Dodikom. I kad je SNSD bio opozicija. I to je bilo u neku ruku najkorektnije. I on uvijek govori, ma šta ko mislio o njemu, on je meni rekao "trenutno ne mogu puno pomoći, al' pratićemo situaciju", razumijete?

(Ispitanik 9_Čajavec)

Iz ovog iskaza primjetna je ogorčenost ispitanice zbog *izdaje* od strane osobe koja je i sama bivši radnik „Rudi Čajaveca“ (Dragan Čavić, u periodu od 1997-2008. godine bio je član Srpske demokratske stranke - SDS, a od 2009. godine istupa iz SDS-a i formira novu političku partiju, te je trenutno član Narodnog demokratskog pokreta - NDP), a koja je trebala da ima više senzibiliteta prema svom bivšem radnom kolektivu. Takođe, primjetno je i ublažavanje kritika na račun tadašnje opozicije (a sadašnje pozicije) pod izgovorom da, iako su na poziciji moći, *ne mogu puno pomoći*.

Sprega (a često i jednakost) političkih elita sa novonastalim ekonomskim elitama (tajkunima, ratnim profiterima), za bivše radnike i radnice „Rudi Čajaveca“ je bila jedna od ključnih za propast ovog industrijskog kompleksa i pojedinačnih preduzeća u njegovom

sastavu. Odnosno, kako to navodi jedan od inžinjera koji je radio u vojnem pogonu: „*u ratu su neki došli lako do para. Te pare su morali oprati. Kroz privatizaciju imali su prilike da operu pare, je l' tako? Opet dođemo do prevare*“ (Ispitanik 5 _Čajavec). Aludirajući na politički klijentelizam starih/novih rukovodilaca jedan od ispitanika navodi da „*na rukovodeća mjesta su samo mogli doći ljudi koji su htjeli da učestvuju u tom procesu. Znači nisu svi bili, ali su sklonjeni pa su došli drugi*“ (Ispitanik 11 _Čajavec). Imajući u vidu da je vojni pogon „Rudi Čajaveca“ bio vezan za vojsku Jugoslavije (SFRJ, a kasnije i SRJ), prema navodima radnika postojala su milionska dugovanja SSNO koja su se prebacivala u tranšama prema „Rudi Čajavecu“, a koje su zatim u periodu nesigurnosti i privatizacijskih procesa rukovodioci, zloupotrebljavajući svoj položaj, koristili za različite svrhe uključujući i lično bogaćenje.

E te su tranše znači gospoda direktori kupili i neko pravio sebi kuću, neko prebaciv'o kojekuda, dio se toga, ovaj, je nestao i na kraju sjećam se kad je (generalni direktor, op.a. obrisano radi anonimnosti) predav'o (obrisano radi anonimnosti), ja sam još tada bio predsjednik sindikata, predav'o mjesto generalnog direktora, ta dugovanja su na 12 miliona bila. To znači da su 28 miliona u nepune dve godine nestale. Potrošeno. Nešto je verovatno iskorišteno da se daju plate i... al' to je bio velik novac u to vreme. I ja recimo lično mislim, to je ovako moje mišljenje, da se Čajevac rasp'o zbog toga što su bili svi alavi da dođu do tih četres' miliona. I da je svak' tu gled'o svoj interes, i niko više nije gled'o interes da ta fabrika radi, nego kako doći do para i nestat'. Ne mora značit' da je to glavni razlog, ali to je sigurno motivisalo mnoge da počnu da rade kontra fabrike i... (Ispitanik 3 _Čajavec)

S druge strane, među pojedinim sagovornicima primjetno je i pravdanje tadašnjeg rukovodstva preduzeća činjenicom da je opšti kontekst bio nepovoljan, odnosno da su bili uslovljeni činjenicom da su tržišta izgubljena što zbog perioda pauze zbog ratnih dešavanja, što zbog nemogućnosti da se ide u korak sa novim tehnologijama. Urušavanje sistema, gubitak pozicije na nekadašnjem zajedničkom tržištu u okviru vojne industrije i isporučivanja proizvoda za potrebe SSNO i Jugoslovenske narodne armije (JNA), zatim gubitak pozicije na stranom tržištu, odnosno neprilagođavanje novim tržišnim uslovima globalnog kapitalizma su bili spoljašnji faktori na koje, prema iskazima pojedinih radnika, čak ni poslovodstvo nije moglo da utiče.

Znate kako, ja ne mogu i ne želim da krivim poslovodstvo u to vreme. Fabrike nisu radile. Oni, oni ja ne znam kakav su izlaz drugi imali. Sistem se urušio, fabrike

koje su uglavnom radile za Slovence tu gdje sam ja radio sve se urušilo. Ja ne znam šta su oni mogli tu uradit'. (Ispitanik 6 _Čajavec)

Pored sistemskih i strukturalnih uslovljenosti unutar globalnog kapitalizma koje su imale svoj uticaj na sporo odumiranje „Rudi Čajaveca“, prvo vojnog pogona, a zatim i civilnog, ne treba zanemariti ni unutrašnje faktore, uključujući i krađu opreme, alata i mašina, koja se nalazila u pogonima i fabrikama. Nasuprot tome, mogu se uočiti nelogičnosti i kontrasti u tom istom sistemu u kojem je preuzet novi diskurs prema kojem industrijski gigant sa svojom opremom nije mogao da funkcioniše jer je smatran *tehnološki zastarjelim* dok je istovremeno ta ista oprema, ukradena i korištena u drugim preduzećima koja su kasnija izrasla u uspješne fabrike i tada nije smatrana *zastarjelom*.

A bili smo vrhunski. Imali smo najbolju alatnicu na svijetu. Tu se mogao napraviti alat koji zamislite. Ovde, mašine, prese, livnicu, to je sve moglo danas da radi. Ovdje, gdje je ovaj servis, tu je bila livnica. Mogli ste da lijete. A onaj mikroliv što su ukrali 50 kamiona, to vam je isto jelo da rečeno, pa onda nisu mogli izvest, pa sakrili negdje u Trnu šleper ili šta je bilo, pa eno u Hrvatskoj radi negdje kod Siska. Al' nisu znali radit' Hrvati nego su i naše ljude onda odveli tamo da rade. I to je dan danas radi. A pokradeno. Evo ovdje je to bilo. (Ispitanik 9 _Čajavec)

Pljačka industrijskog kompleksa se dešavala na više frontova: prvo na nivou zakonodavnih i izvršnih vlasti koje su donosile različite zakonske i propratne akte kojima se omogućavao prenos vlasništva u privatne ruke, a zatim i na nivou samih radnika (i drugih, neimenovanih aktera) koji su se u ratnom periodu *snalazili* tako što su otuđivali ili prisvajali dio imovine fabrike dok je jedan dio njihovih radnih kolega bio na ratištu. Kako to navodi jedan od ispitanika, kad se vratio iz rata zatekao je fabriku „*koja nije bila ugrožena u smislu nekih ratnih dejstava, to je bilo razgrabljeno, to je bilo devastirano*“, „*Sve su pokrali. Krali kol'ko su mogli. Iznosili, a dok smo mi bili na ratištu ne znam ko je to uopšte kralj. To je bio, pa dobro, ratni haos*“ (Ispitanik 6 _Čajavec); a nakon toga tokom privatizacijskih procesa prodajom fabrike sada već *stranim* investitorima (Slovencima) izvršeno je potpuno uništenje te fabrike, odnosno

Oni su pretvarali tu fabriku u sasvim nešto drugo. To više nije bila fabrika koja se bavi proizvodnjom za šta je namijenjena. Mi smo imali posaleks, to je bila neka mašina, ogromna kompjuterska mašina koja je sama bušila ploče one štampane. To je bilo, to je plaćeno strava para. To je odmah razmontirano, negdje odneseno, to... Tako da, to nije ništa valjalo. Po meni, ništa nije... Ma šta po meni, pa vidi se da nema više ničega. Jel moglo drugačije, ne znam. Al' nisam siguran u poštenje ljudi koji su sve to radili, iskreno da vam kažem. (Ispitanik 6 _Čajavec)

5.1.3 Posljedice privatizacije i transformacije

Posljedice privatizacije i transformacije, zajedno sa posljedicama ratnih dešavanja, za radnike i radnice „Rudi Čajaveca“, značile su suočavanje sa neimaštinom, nesigurnim i često dvostrukim radom (u fabrikama koje su lagano odumirale i paralelno "na crno"), čekanjem i neizvjesnošću da li će dočekati odlazak u penziju na radnom mjestu *u fabrici koju su gradili*, te u konačnici ostankom bez posla ili penzionisanjem uz niske penzije i često nepovezanim radnim stažom. Gledajući kako se njihov status mijenja iz *samoupravljača i graditelja fabrike* u radnika u potpunoj nesigurnosti da li će svojim radom uspjeti da obezbijedi sebi i minimum egzistencije, radnici i radnice su prolazili kroz različite emotivne momente: od nevjericе, razočaranosti, bijesa, pa do potpune ogorčenosti sistemom i načinom na koji su se ti isti radnici (a mnogi od njih i *ratnici*) tretirali od strane novonastalih političkih i ekonomskih elita.

Ispitanica koja je radila i za vojni program u „Rudi Čajavec“ tokom ratnih dešavanja prisjeća se kako joj je (i ne samo njoj nego i drugim radnicima i radnicama koji su u ratu radili za vojni program) ranije stečeni status borca i s njim povezani dio penzije oduzet 2010-2011. godine retroaktivno odlukom tadašnjih vlasti da uštede dio sredstava iz budžeta Republike Srpske donošenjem *Zakona o pravima boraca, vojnih invalida i porodica poginulih boraca odbrambeno-otadžbinskog rata Republike Srpske*⁹.

(...) pošto smo mi, naša fabrika jest' radila autodijelove, ali smo radili i dio vojnog programa. I ja sam bila zadužena za taj program. To u toku rata vi ne razmišljate. Mislim, samo radite, radite, da ne razmišljate o tome. I mi smo dobili, imali smo vojnu poštu, status borca, sve. (...) I otišla u penziju sa tim statusom borca, da bi retroaktivno nama gospodin Igor Radojičić kad je nestalo para to oduzeo. I ja sam sa 670 maraka spala na 320 i morala retroaktivno, znači ništa nije krivotvoreno, retroaktivno meni je fond PIO počeo oduzimat' jednu trećinu penzije. I uzeli su mi 6 i po hiljada maraka. Ja sam se poslije, jer nisam imala para da angažujem advokata, ja sam se izborila da vratim 6, al' nisam uspjela, bez advokata ne možete, i sudije su takve... Jel meni je čovjek koji je vrlo korektan šef u PIU [prim.aut. Fond za penzijsko-invalidsko osiguranje], rekao "gospodo, ako sudija bude normalan vi ćete to dobit', to je nezakonito".

⁹ Donošenjem Zakonom o pravima boraca, vojnih invalida i porodica poginulih boraca Odbrambeno-otadžbinskog rata Republike Srpske („Službeni glasnik Republike Srpske“ br. 134/11) razdvojena su prava na borački dodatak od iznosa penzije koju osoba ostvaruje čime se iznos koji se isplaćuje za penziju smanjio za iznos boračkog dodatka koje je lice primalo do tada kao sastavni dio penzije. Takođe, tim Zakonom je uvedeno ograničenje prava na borački dodatak prema kojem se isti ostvaruje sa navršenih 60 godina starosti, što do donošenja Zakona nije bio slučaj, odnosno pravo na mjesecni borački dodatak su imali svi kategorisani borci nezavisno od starosne dobi.

Znači dobijate jedan za drugim udarac. (...) negdje oko 30 hiljada maraka meni je ostalo duga u ovoj fabrići, zarađenih plata koje nismo dobijali. (Ispitanik 9 Čajavec)

Ispitanica u svojoj ogorčenosti načinom na koji je njen status promijenjen od strane političkih elita donošenjem novog zakonskog okvira povezuje direktno sa ličnošću tadašnjeg predsjednika Narodne skupštine Republike Srpske, Igora Radojičića, dok istovremeno uopšte ne adresira predлагаča tog zakona (Vladu RS) niti poslanike u NS RS koji su izglasali takav zakon. U iskazima drugih radnika i radnica takođe je često prisutan momenat pripisivanja krivice za određeni negativni efekat privatizacije i transformacije pojedincima (starim i novim političkim ili ekonomskim elitama) koji su bili na određenim pozicijama u datom periodu.

Radnici i radnice su taj dug i bolan proces sporog odumiranja i gašenja njihovih preduzeća i pogona *emotivno doživljavali*. S jedne strane, grčevito su pokušavali da ostanu u preduzeću nadajući se *boljim vremenima* i eventualnoj penziji. S druge strane, bili su prisiljeni da, uslijed neisplaćenih plata zbog propadanja preduzeća i stečajnih postupaka traže dodatne izvore zarade kroz rad na crno iako su se formalno vodili kao zaposleni u preduzećima „Rudi Čajaveca“. Tako su se radnici i radnice „Rudi Čajaveca“ našli u jednom procjepu između *njihovog preduzeća i opstanka*. U tom kontekstu, radništvo „Rudi Čajaveca“ se podijelilo praktično na one koji su se *snalazili* tako što su ili odlazili iz preduzeća (dajući otkaze) *u privatne vode* uz neriješeno pitanje povezivanja radnog staža i dobijanja do tada zarađenih, a neisplaćenih plata, i na one koji su *ostali vezani* za preduzeće čekajući rješavanje njihovog statusa i isplatu zarađenih plata. Jedan od bivših radnika kao okvir za referenciranje i poređenje statusa radnika nakon rata (kao prelomne tačke nakon koje je faktički privatizacija i transformacija postala realnost) koristi period *prije rata*, odnosno period socijalizma kao referentnu tačku u vremenu u kojem je radnik „*stvarno uživao sva prava*“ (Ispitanik 7 Čajavec):

U Čajevcu je bila velika, u vojnom pogonu, mašinska proizvodnja. To su mašinci koji rade na mašinama, prave dijelove, metalci. Plate su se dijelile prije početka tekućih računa u živom novcu. I znalo se, taj i taj dan u mjesecu, ovi ljudi koji se bave tim, poenteri takozvani, donose plate i dijele radnicima po pojedinim pogonima. Nekada kad se desi da zakasni malo plata, znalo se desiti da pojedina odelenja ugase na mašine. Šta je? Kaže nema plate. Da bi poslije rata došli u situaciju da platu ljudi ne primaju mjesecima i niko i ne postavlja pitanje maltene zašto nema plate. Sjećam se, to je ovako, možda malo smiješna... jedno jutro ulaze u fabriku, jedan od radnika u radioni [prim.aut. kaže] nama kad

počnu naplaćivati ulaz, mi ćemo ići', veli, posuđivat' pare da idemo radit'.

(Ispitanik 7_Čajavec)

Postepeno gašenje pogona, dijelova, pa na kraju i čitavih preduzeća unutar „Rudi Čajavec“ kompleksa, bio je dugotrajan i spor proces tokom kojeg su radnici i radnice prošli različite faze rada - od rada za platu od 55 maraka koja „*nije bila nešto ono da si mog'o preživit' od nje. Nisi mog'o dadžbine podmirit'*“ (Ispitanik 4_Čajavec), preko odlazaka *na čekanje* („*nema posla - 'ajd na čekanje*“ (Ispitanik 15_Čajavec)), zatim *na biro*, pa do odlaska u penziju od koje takođe ne mogu da pokriju osnovne troškove života. Jedan od bivših radnika vojnog pogona koji je radio kao tehnolog u procesu montaže sklopova, opisuje taj proces postepenog gašenja preduzeća, od gubitka tržišta uslijed raspada SFRJ i ratnih dešavanja, pa u konačnici do stečajnog postupka i penzionisanja:

Nije to ništa bilo sad, ne možemo više proizvoditi, nema na računu para, gotovo jel. Nego je to postepeno išlo. I onda smo mi, kad je došao stečajni upravnik, gotovo je... Ona je, gospođa je jedna je bila i ona je tu došla sa zadatkom, advokatica, i ona je to što je imala tih nekih sredstava, nečega, to je rasprodala, prodala, radnicima dala, oslobođila da tako kažem taj naš prostor da se može prodat. Ovaj, i kad se to prodalo, ja ne znam koliko ni kako ni šta, kako je to sve išlo... isto dosta natezanja, pošto to nisu bile ni te zemljišne knjige sređene, a već sam vam rekao da je tu bilo dvadesetak fabrika. (...) Uglavnom, mi smo dobili neku otpremninu, sad ja se više ne mogu sjetit' nisam dobio onoliko kol'ko, al' nisam ni radio prema tome (smijeh) ja nisam te pare ni zaradio već... zato što sam, nisam imao taj sređen status, bio sam radnik, al' nisam mog'o radit'. Pa sam dobio neke pare koje su... na kraju bio zadovoljan. Eto da sam išta dobio da tako kažem. I onda smo otišli na biro svi. Na zavod za zapošljavanje kako se kaže. Ja sam poslije toga otiš'o u penziju i onda svak', svak' od radnika svoj neki status (smijeh). Pošto smo mi i starili svi, vrlo je malo bilo mlađih radnika, uglavnom sad je to skoro sve već penzionisano ili čeka penziju. (Ispitanik 15_Čajavec)

Da je atraktivna lokacija kompleksa „Čajaveca“ bila ključni faktor u stečajnim i privatizacijskim postupcima, pokazuju i izvještaji medija o izvršenim prenamjenama prostora i poslovanja čajavečkih preduzeća kupljenih kroz stečajne postupke ili kroz otkup akcija na berzanskom tržištu. Takođe, iz medijskih izvještaja o epilogu tih postupaka po preduzeća i radnike može se zaključiti da novi vlasnici nisu ni imali namjeru da održe proizvodnju i radnike u tim preduzećima. Dva slučaja za primjer su „Čajavec – Alatnica“ i „Čajavec –

Elektromehanika“. Iako nisu na isti način dobili novog vlasnika, u oba preduzeća je proizvodnja nakon određenog perioda ugašena, prostor preuređen i prenamijenjen, a preostala imovina rasprodata.

„Čajavec – Alatnica“ je, kao i većina preduzeća iz „Čajavec Holdinga“, odvajanjem iz sistema prolazila kroz period teškog poslovanja i gubitaka u tržišnoj utakmici, uz nesigurnost održavanja proizvodnje i plaćanja svih obaveza prema radnicima. Za razliku od drugih čajavečkih preduzeća, tokom stečajnog postupka koji je pokrenut preduzeće nije ugašeno niti rasprodato, već je razvijen plan revitalizacije koji je odbor povjerilaca prihvatio (Klincov, 2005a). Time je omogućeno da se dio radnika vrati na posao (njih 44 od 75 koliko ih je bilo zaposleno u preduzeću u momentu pokretanja stečaja), te da se dio duga prema povjeriocima isplati iz prodaje poslovnog prostora u vrijednosti od 766.000 KM, a radnicima bi potraživanja za zaostale plate bile konvertovane u akcije preduzeća (*ibid.*). Konverzija, odnosno prenos vlasništva kapitala na zaposlene u preduzeću (ESOP), inicirana je u konačnici 2007. godine, a cilj je bio, prema riječima tadašnjeg direktora „Čajavec - Alatnice“ Jovana Karanovića, „preuzimanje upravljačkog paketa akcija od strane radnika“ kao jedinih istinski „zainteresovanih za nastavak rada te fabrike“ u odnosu na druge koji žele samo „ulazak u posjed zgrade i zemljišta preduzeća“ (Klincov, 2007). Naredna informacija koja je dostupna u medijima jeste kupovina većinskog dijela akcija preduzeća od strane beogradske firme „N Sport“ d.o.o. Preuzimanjem 61,6 odsto akcija u septembru 2008. i samo mjesec dana kasnije dodatnim otkupom i osiguranjem vlasništva nad 85,4 odsto akcija „N Sport“, preduzeće koje se inače bavi veleprodajom i distribucijom sportske opreme, postaje praktično većinski vlasnik „Čajavec-Alatnice“. Nakon ovog preuzimanja većinskog udjela u vlasništvu kapitala „Alatnica“, radnici su (pokazaće se kasnije s punim pravom) strahovali od toga da će uskoro ostati bez posla i da će novi većinski vlasnik u potpunosti ugasiti proizvodnju iako je prvobitno razuvjeravao radnike u opravdanost takvih sumnji (Klincov, 2008). U konačnici, izvršena je prenamjena poslovanja i prostor koji je ranije bio namijenjen za proizvodnju pretvoren je u magacin. Bivši direktor „Čajavec-Alatnica“, Jovan Karanović, smatra da je to od samog početka i bio plan, te da su novi vlasnici „na sve načine gledali kako da što bezbolnije ugase djelatnost“ i da nisu tokom tog perioda ulagali dodatno u proizvodnju (Klincov, 2009b).

„Čajavec – Elektromehanika“, preduzeće u kojem je u tom periodu RS imala 31 odsto vlasništva nad kapitalom, u 2004. godini bilježi sindikalnu aktivnost i organizovanje radničkih protesta zbog neisplaćenih plata, neuvezanog radnog staža i neuplaćenog zdravstvenog osiguranja za oko 600 radnika (Šipka, 2004). Već od 2005. godine počinje medijsko izvještavanje o stečajnom postupku u „Elektromehanici“ koji je pokrenut 17. februara te

godine. Od ukupno 540 radnika koliko ih je do pokretanja stečajnog postupka bilo zaposleno u „Elektromehanici“, odlukom stečajnog tima 380 radnika je otpušteno i od tada nastoje da dobiju informaciju od nadležnih (stečajni upravnik, Vlada RS, Fond PIO i Biro za zapošljavanje) o tome kada će im biti uvezan radni staž kako bi neki mogli da ostvare pravo na penziju i kada će im biti isplaćene zaostale plate (Klincov, 2005b). Prema dostupnim informacijama iz medijskih tekstova, sam stečajni postupak je tekaо sporo, a radnici su nastojali da kroz skupštinu povjerilaca obezbijede maksimalnu realizaciju naplate potraživanja po osnovu neisplaćenih plata. Jedan od radnika koji je otpušten tokom stečajnog postupka iznosi mišljenje da sam postupak nije regularan jer su u stečajnom timu članovi i rukovodioci koji su doveli preduzeće u takvo stanje (Sekulić, 2005). S druge strane, većina radnika koji su ostali da rade uprkos stečaju, podržali su stečajno-likvidacioni plan reorganizacije preduzeća kako bi se na taj način „efikasnije ostvarila naplata potraživanja“ (ibid.). Knjigovodstvena vrijednost „Čajavec-Elektromehanike“ bila je 50 miliona KM, a nakon otvaranja stečajnog postupka utvrđena vrijednost preduzeća bila je nešto iznad 21 miliona KM, da bi u prvoj licitaciji 2006. godine bila prodata svlasniku Delta trejd d.o.o. Mladenu Novakoviću za 4,8 miliona KM (Maunaga, 2007a). Međutim, kako Novaković nije uplatio licitirana sredstva, ponovo je pokrenuta procedura licitiranja. Zanimljivo je da je za sve to vrijeme Novaković iznajmljivao prostor u „Čajavec-Elektromehanici“, ali da, prema izjavama radnika i povjerilaca, zakup prostora *nije redovno plaćao*. Tek nakon neuspješnih licitacija, „Čajavec-Elektromehanika“ prodata je na tenderu za 3,5 miliona KM Slobodanu Čurčiću (Sloboprom Lončari) koji je kupio i dio drugih čajavečkih preduzeća (Milunović, 2008a). I za prvu i za drugu kupovinu „Elektromehanike“ radnici su strahovali da kupci neće ispoštovati obavezu nastavka proizvodnje i zadržavanja svih trenutno zaposlenih (prvobitno 160, a u drugoj kupovini 125 radnika) u postavljenom roku od dvije godine i da će oni biti „otpušteni vjerujući da je njihovo preduzeće kupljeno samo zbog nekretnina u centru grada“ (Maunaga, 2006b; Maunaga, 2007a). Scenario kojeg su se radnici pribavalili se u konačnici i desio. Čim je istekao rok do kojeg je novi vlasnik (Sloboprom d.o.o. Lončari) trebao da očuva proizvodnju i zadrži radnike, isti je u aprilu 2009. godine ugasio proizvodnju, radnici su ostali bez posla, a prostor fabrike je prenamijenjen i preuređen kasnije u tržni centar (Emporium) i hotel (Jelena).

U konačnici, posljedice privatizacije i transformacije za intervjuisane bivše radnike i radnice „Rudi Čajaveca“ su bile mnogostrukе i višežnačne. Emotivni doživljaj tih procesa bio je ispunjen osjećajima tuge zbog izgubljenog mjesta rada koje je za njih predstavljalo centar životnih zbivanja i koje su zajednički gradili s drugim radnicima i radnicama kao sa *drugom porodicom*. Istovremeno, baš zbog toga bili su ogorčeni načinom na koji je to mjesto, to

preduzeće polako nestajalo da bi na kraju bilo prodato i zaboravljen, pretvoreno u mjesto potrošačke kulture, a nekada je bilo simbol proizvodnje. Takođe, sagovornici nisu krili svoje duboko razočarenje odnosima i načinom funkcionisanja unutar *novog sistema* (prim.aut. restauriranog kapitalizma), u kojem su kao radnici od 50 i više godina starosti tretirani kao nedovoljno poželjni *na tržištu rada*, te su praktično primoravani da se snalaze angažujući se na dodatnim poslovima *zidanja, krečenja, vodoinstalacija* i slično kako bi preživjeli. Na kraju, bivši radnici i radnice „Rudi Čajaveca“ osjećali su se *poraženim i poniženim* jer su u tim procesima dovedeni na egzistencijalni minimum, te su njihove godine *ulaganja i ugradnje* sebe i svog rada u izgradnju „Rudi Čajaveca“ kao jednog od simbola banjalučke privrede zaboravljene i zanemarene od strane institucija vlasti u post-socijalističkom sistemu.

5.1.4 Razjedinjenost i fragmentacija radničke klase

Kraj osamdesetih i početak devedesetih, pored reformi ka tržišnoj ekonomiji, bio je i period jačanja nacionalističkih pokreta naspram „bratstva i jedinstva“. Radnička klasa „Rudi Čajaveca“ reagovala je na jačanje nacionalizma i dešavanja koja su prijetila raspadu SFRJ. Prvobitna reakcija bila je apel za očuvanje „jake, samoupravne, avnojevske, socijalističke“ Jugoslavije, izražena tokom skupa podrške rudarima Trepče na Kosovu 1989. godine, a potom i na protestnim zborovima početkom 1990. godine protiv dešavanja na Kosovu koja su, prema mišljenju radnika, značila „razbijanje jedinstva jugoslovenskih naroda i narodnosti“ (*Energično protiv rušitelja Jugoslavije*, 1990, str. 4). Tekst koji je pročitao jedan od radnika i sindikalni aktivista u „Rudi Čajavecu“, Naser Sinanović, na protestnom zboru 1. februara 1990. godine završava pozivanjem radničke klase Jugoslavije i članstva Saveza sindikata Jugoslavije „da se oštro suprotstave političkim podjelama najnižeg ranga na račun naroda i ne dozvole preovladavanje nacionalnog nad klasnim interesima svog članstva“ (ibid.). Sličan apel, radnici „Rudi Čajaveca“ uputili su 5. decembra 1989. godine Skupštini SFRJ, Predsjedništvu SFRJ, Predsjedništvu CK SJK i 10. Kongresu SK BiH, navodeći da političko-ekonomska kriza u državi dolazi do tačke kulminacije, te da su zabrinuti „što nam se na prvo mjesto, umjesto razrješenja društvene krize i sprovodenja reforme, uporno serviraju nacionalne razmirice i nudi raspad Jugoslavije“ (*Radni ljudi SOUR „Rudi Čajavec“*, 1989, str. 1, 3).

Međutim, već 1991. godine iz fabričkih novina vidljiva je promjena i uvlačenje samih radnika „Rudi Čajaveca“ u ratna dešavanja u Hrvatskoj, gdje se navodi da je više od 1.200 radnika obuhvaćeno mobilizacijom, te da fabrički krug sada karakteriše „formiranje križnog štaba, pojačane mjere obezbjeđenja, ažuriranje planova za ratne prilike, poluprazne proizvodne hale, sahrane poginulih radnika, obilasci ranjenih“ (N.D., 1991, str. 4). U istom broju navodi

se i da je jedan dio rezervista odbio da se odazove pozivu na mobilizaciju, te da su brojne posljedice ratne stihije i na „mješovite“ brakove. U ovim posljednjim brojevima prije izbijanja rata u BiH, nigdje nije decidno iskazana podrška nacionalističkim politikama koje su bile aktuelne, ali se u samim tekstovima nazire sve veće odmicanje od ranijeg diskursa „bratstva i jedinstva“. Ratna dešavanja u BiH ostavila su značajne posljedice i na razjedinjenje radničke klase, što je vidljivo i u poslijeratnom pisanju čajavečkog internog informativnog lista koji je pokrenut 1996. godine (Bilten Čajavec). Tako već u prvom broju od 24. decembra 1996. godine posvećenom obilježavanju 46 godina postojanja „Rudi Čajaveca“, istaknuto je kako je u proteklom ratu „učestvovalo više od 1800 radnika „Čajaveca“, a svoje živote je položilo 93 radnika“ (Bilten Čajavec, 1996, str. 2), a u prenesenom govoru Slobodana Kuštinovića, generalnog direktora, povodom otvaranja spomen sobe za poginule radnike, istaknuto je kako su ovi radnici (sada već identifikovani kao Srbi) dali svoj život i borili se *za otadžbinu*:

I kada je prije šest godina srpskom narodu na prostoru Bosne i Hercegovine i prostoru Hrvatske zaprijećeno ponovnim genocidom i istrebljenjem, zov otadžbine i patriotizam bili su jači od straha od smrti. Valjalo je ponovo oružjem i krvlju braniti djecu, groblja, državu, slobodu. (Bilten Čajavec, 1996, str. 3)

Zajedno sa ranije navedenim strategijama i taktikama pacifikacije radničke klase, u post-socijalizmu je upravo etnonacionalno rasparčavanje odigralo značajnu ulogu u demobilizaciji radničkog bunda, označavajući eru „ujedinjenosti u etnonacionalnoj pripadnosti“ naspram „ujedinjenosti u klasnoj borbi“.

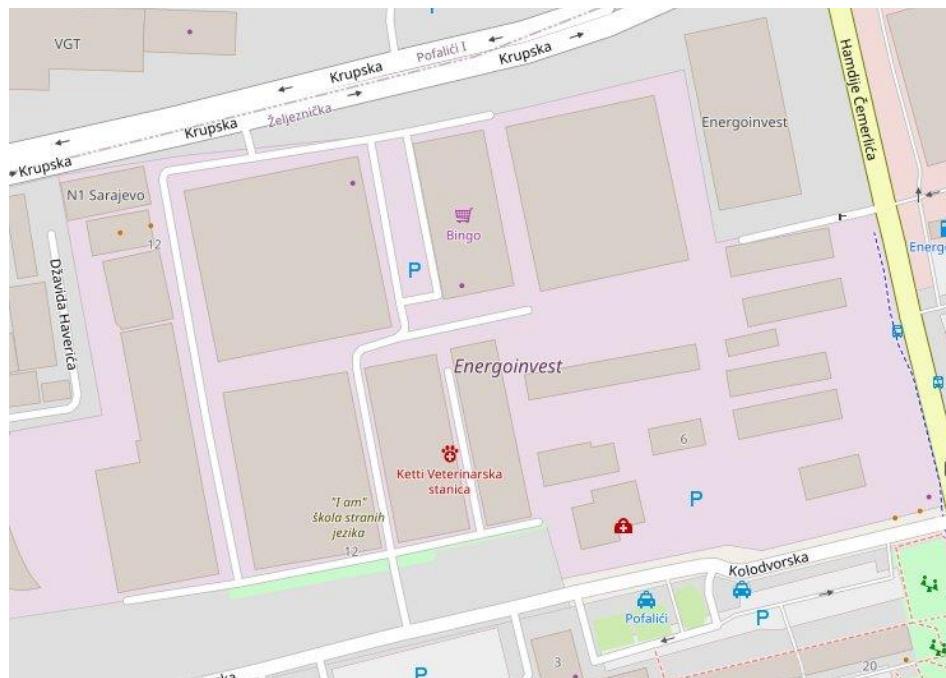
5.2 Slučaj Energoinvest

Odlukom Vlade Republike Bosne i Hercegovine 19. aprila 1951. godine osnovano je preduzeće Energoprojekt, a od 01. januara 1959. preimenovano u Energoinvest. Osnovna djelatnost preduzeća prvobitno je bila projektovanje termoenergetskih i hidroenergetskih objekata, te objekata razvoda, transformacije i prenosa električne energije. Energoinvest se decenijama razvijao i rastao, uz formiranje novih pogona i fabrika, te spajanje sa drugim preduzećima. Na 35. godišnjicu postojanja (1986. godine) Energoinvest bilježi sljedeće rezultate: preko 51 hiljada radnika, 55 radnih organizacija i 122 OOUR širom SFRJ, s aktivnim poslovima u 47 zemalja svijeta i 27 predstavništava u svijetu (Grupković, 1986, str. 3-4). Kao i drugi privredni sistemi u SFRJ i BiH, i Energoinvest je prolazio reorganizaciju i transformaciju od 1989. do 1991. godine. Već 1989. godine, u svjetlu privrednih reformi, Energoinvest organizuje ozbiljne rasprave kako na nivou poslovodstva, tako i radničkog savjeta, te akcionalnih konferencija Saveza komunista, a po pitanju reorganizacije i preustroja preduzeća u skladu sa reformskim procesima u privredi. Kroz niz reorganizacionih procesa unutar sistema, te strateškim pristupom, Energoinvest se u konačnici transformiše iz SOUR, prvobitno u Složeno preduzeće, a zatim 25. jula 1991. godine u Energoinvest Holding dioničko društvo.

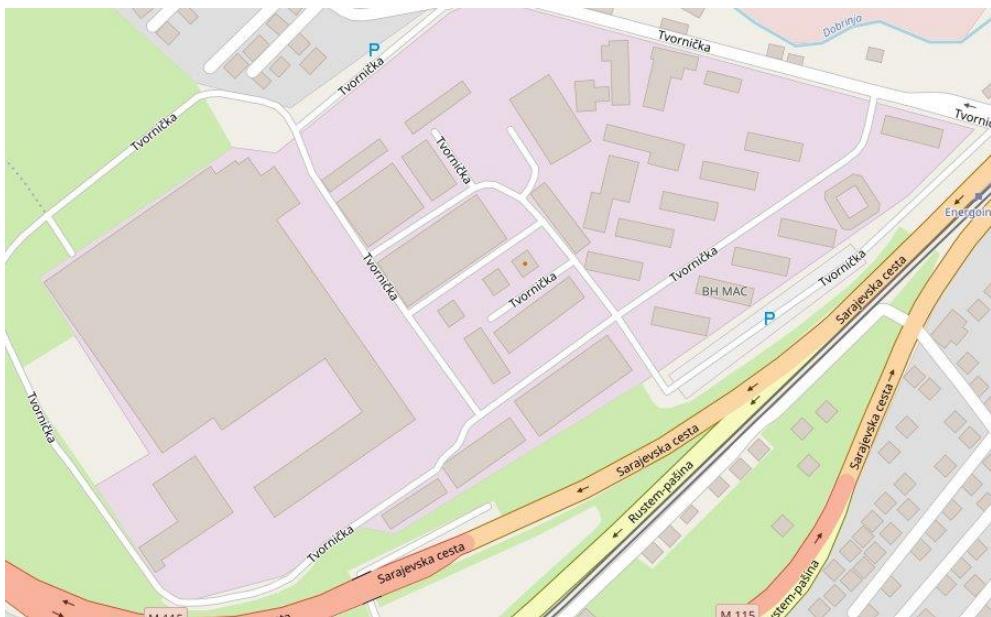
Početkom rata u Bosni i Hercegovini, dolazi do svojevrsnog *zarobljavanja* Energoinvesta i njegovih sastavnih preduzeća i njihovog *prisvajanja* od strane ratnih vlada na zaraćenim teritorijama. Tako je, na primjer, 1993. godine direktor „Energoinvest“ Holding d.d. (odnosno dijela holdinga koji se nalazio na teritoriji Republike Srpske) donio rješenje kojim se „organizuje jedinstveno preduzeće „Energoinvest“ holding dd Automatika Sarajevo“ i to kao pravni nasljednik „preduzeća „Energoinvest“ holding dd Sarajevo odnosno SOUR „Energoinvest“ Sarajevo“ i to tako što objedinjuje 9 Energoinvestovih preduzeća: (1) Energetska elektronika – ENEL, (2) Industrijske tehnologije – INTEH, (3) Sistemi daljinskog upravljanja – SDU, (4) Energoinvestove telekomunikacione tehnike - ETT, (5) Kibernetika, (6) Elektronika, (7) Tvornica procesne automatike – TPA, (8) Energoinstrumenti, i (9) IRIS Computer (*Rješenje o organizovanju jedinstvenog preduzeća „Energoinvest“ Holding dd Automatika Sarajevo, 1993*). Energoinvest Automatika je samo jedan od primjera etnonacionalnog i ratnog apropriranja vlasništva nad preduzećem u zavisnosti od teritorije na kojoj se u datom trenutku ono nalazilo tokom i nakon rata.

Ratna podjela Energoinvesta je praktično i potvrđena nakon završetka rata i Energoinvest je nastavio da postoji i u Federaciji BiH (kao *plavi* i prema javnom i medijskom

diskursu i *pravi* Energoinvest) i u Republici Srpskoj (kao *crveni* Energoinvest, odnosno preduzeća koja su bila dio predratnog Energoinvesta, a našla su se na teritoriji RS poput Energoinvest Automatika, Rasklopna oprema (RAOP) i sl.). Energoinvest sa sjedištem u Sarajevu je kolokvijalno nazvan *plavi* jer je zadržao plavu boju logotipa i znaka, a dijelovi Energoinvesta koji su se nalazili na teritoriji RS kolokvijalno su nazvani *crveni* (i to prvenstveno Energoinvest Automatika) jer su zadržali u upotrebi crvenu boju logotipa i znaka. Energoinvest u FBiH je prvobitno rasparčan po sličnom principu kao i „Rudi Čajavec“. Podijeljen je na pojedinačna preduzeća (nekadašnji OOUR-i) i jedno centralno preduzeće koje i danas postoji kao „Energoinvest“ d.d. Sarajevo koje se bavi inžinjeringom, a smatra se praktično nasljednikom SOUR Energoinvest. „Energoinvest“ d.d. Sarajevo je i dalje u većinskom vlasništvu Vlade FBiH koja ima udio u 67% u ukupnom vlasničkom kapitalu preduzeća, dok je ostatak podijeljen između zatvorenih investicionih fondova (ZIF), odnosno 7 ZIF-ova zajedno drži oko 21% vlasničkog udjela u nejednakim omjerima, a preostalih 12% je u rukama pojedinačnih, manjih dioničara. Druga preduzeća (bivši OOUR-i) u Sarajevu i širom FBiH su prošla kroz različite procese – od privatizacije do stečaja i likvidacije. Energoinvestova preduzeća koja su nastavila da rade na teritoriji RS, vlasničkom transformacijom uglavnom prelaze skoro pa u potpunosti u privatne ruke (ili sa značajno smanjenim udjelom vlasničkog kapitala Vlade RS), i većina je privatizovana u potpunosti, ili u stečaju ili već likvidirana.

Slika 5.7. Energoinvest-direkcija (gornji desni ugao) i „Vaso Miskin Crni“. Izvor: © [OpenStreetMap](#) contributors

Slika 5.8. Energoinvest TAT, SUE i druge fabrike. Izvor: © [OpenStreetMap](#) contributors

Prikupljena građa

Većina intervjuisanih (bivših) radnika i radnica Energoinvesta provela je najmanje petnaest radnih godina u tom industrijskom gigantu. Takođe, većina sagovornika i sagovornica su radili u Energoinvestu, odnosno njegovim sastavnim preduzećima, i u post-socijalizmu, zbog čega u njihovim iskazima uvijek postoji poređenje između *nekad* i *sad*, odnosno između doživljaja rada i radničkog organizovanja u socijalizmu naspram post-socijalizma. U iskazima intervjuisanih radnika i radnica Energoinvesta primjetno je njihovo osvrtanje na period socijalizma kao referentne tačke za *normalnost* u odnosu na *nesigurnost* u kojoj su se radnici i radnice našli u post-socijalizmu. Istovremeno, u njihovim iskazima ne nedostaje određene doze kritike naspram radničkog organizovanja u vidu sindikata, kako u periodu socijalizma, tako i u post-socijalizmu. Vlasnička transformacija Energoinvesta može se dodatno kontekstualizovati i pregledom medijskih tekstova objavljivanih u fabričkim/SOUR novinama tokom osamdesetih i početkom devedesetih godina XX vijeka. List radnih ljudi SOUR-a Energoinvest bio je osnovno informativno glasilo za sve zaposlene u SOUR-u, a objavljivao je tekstove i informacije o značajnijim dešavanjima u SOUR-u, te društveno-političkim organizacijama, kao i o trendovima razvoja i poslovanja. Stoga su informacije iz tekstova koje su pisali radnici SOUR-a, a za ovaj List, značajne kao odraz vremena promjena i odnosa radnika i rukovodstva prema promjenama koje su se dešavale tokom osamdesetih kako unutar Energoinvesta, tako i u SFRJ i na širem, globalnom nivou. Pored fabričkih novina, kao osnovnom izvoru informacija o dešavanjima u Energoinvestu u periodu socijalizma i neposredno pred rat, značajan izvor

informacija o dešavanjima u i oko Energoinvesta u periodu post-socijalističke tranzicije i transformacije, pa do danas, su tekstovi objavljeni u dnevnim i sedmičnim novinama, te na različitim internet portalima. Mediji su najaktivnije pisali o „Energoinvestu“ u periodu od 2000. do 2014. godine kada je bila aktuelna tematika mogućnosti daljeg razvoja poslovanja Energoinvesta, najavama privatizacije 67% vlasničkog udjela Vlade FBiH, stranačkom postavljanju i smjeni direktora, te uplitanja politike i političkih partija u rad i razvoj Energoinvesta. Najveći dio prikupljenih medijskih tekstova odnosi se na Energoinvest d.d. sa sjedištem u Sarajevu (*plavi* Energoinvest). Tekstovi su objavljivani u dnevnim listovima Oslobođenje, Dnevni Avaz, Nezavisne novine, te sedmičnjaku Dani, kao i na različitim internet portalima. Pisanje medija o „Energoinvestu“ uglavnom se tematski odnosilo na poslovanje preduzeća, ulogu politike i političkih partija u imenovanjima direktora, zloupotrebe položaja stranački postavljenih direktora, poređenje Energoinvesta *prije rata/u socijalizmu* i Energoinvesta danas, privatizaciju (najavljujući, ali i sprovedeno rasparčavanje Energoinvesta), odnos Vlade FBiH prema Energoinvestu i u konačnici ulogu *međunarodne zajednice* u privatizacijskim procesima i rasparčavanju Energoinvesta. Od 2018. godine reaktuelizovano je izvještavanje medija o Energoinvestu, ali ovaj put više po pitanju zakupa i kupovine zgrade direkcije Energoinvesta na Pofalićima¹⁰ (Slika 5.7) od strane Vlade FBiH koja je sada i smještena u toj zgradi.

5.2.1 Privatizacija: između politike, interesa, krađe i neznanja

Tržište i prilagođavanje tržišnim uslovima krajem 80-ih postala je česta tema kako među rukovodstvom Energoinvesta, tako i među radnicima, a što je reflektovano i u samom Energoinvest listu koji je izvještavao sa seminara za rukovodioce posvećenih razumijevanju *stvarnih principa tržišnog poslovanja*. Kako navodi Ljubomir Šibalija, direktor Energoinvestovog Centra za obrazovanje i razvoj kadrova, cilj seminara je obučavanje kadrova „za povećanje efikasnosti poslovanja u tržišnim uslovima privređivanja“, a što je praktično realizacija „principa naše privredne reforme, Zakona o preduzećima i principa efikasnog uključivanja u međunarodnu podjelu rada, odnosno tržišno privređivanje velikog broja subjekata u Energoinvestu“ (Vučijak, 1989d, str. 2). Iz novinarskih članaka Energoinvest lista, i izvještaja sa sjednica rukovodećih organa Energoinvesta, te akcionalih konferencija Saveza komunista, vidljiva je promjena diskursa od socijalističke, dogovorne ekonomije i ZUR-a ka tržišnoj ekonomiji baziranoj na Zakonu o preduzećima jer ipak je bilo neophodno *promijeniti*

¹⁰ Naselje u Sarajevu.

način razmišljanja radnika obzirom da su konačne odluke o reformi bile na radničkim savjetima (vidjeti npr. Vučijak, Kostić i Kljajić, 1989, str. 3-5).

Takvoj promjeni *načina razmišljanja radnika* doprinijele su i zajedničke aktivnosti Saveza komunista i Saveza sindikata Energoinvesta na utvrđivanju principa *pomirenja nepomirljivog*, odnosno nastojanja da se radnike ubijedi kako realizacija privredne reforme i fokus na razdvajanju poslovnog upravljanja od samoupravljanja neće istovremeno štetiti očuvanju samoupravljanja kao takvog, već će ga unaprijediti. Tako je na zajedničkoj sjednici Predsjedništva Akcione konferencije Saveza komunista (AK SK) i Konferencije sindikata Energoinvesta, usaglašen zajednički stav kojim se zalažu za „eliminaciju samoupravnog odlučivanja u domenu poslovnog upravljanja, za dominaciju samoupravnog odlučivanja na segmentu koji suštinski i dugoročno opredjeljuje ciljeve i sudbinu kolektiva“ što je, u konačnici definisano kao opredjeljenje za *borbu za pravo mjesto samoupravljanja* „ali samo snagom argumenata zasnovanih na konceptu tržišnog privređivanja“ (Šarić, 1989b, str. 4). Zajednički stavovi ove dvije organizacije u potpunosti reflektuju promjenu paradigme i orientaciju ka tržištu, odbacujući dotadašnji model radničkog odlučivanja o poslovnom upravljanju i raspodjeli dohotka, u korist *stručnog* i *tržišno utemeljenog* navodeći kako „prosta argumentacija u donošenju odluka kao što je «tako baza želi» ne smije imati težinu valjanog argumenta u narednom periodu“ (*Stavovi Akcione konferencije...*, 1989, str. 8).

Pričajući o svom viđenju privatizacijskih i transformacijskih procesa kako Energoinvesta u cjelini, tako i pojedinačnih sastavnih preduzeća, intervjuisani radnici i radnice referišu se na ratna dešavanja kao prelomnu tačku. Odnosno, prema riječima jednog od sagovornika „privatizacija je počela prije rata i onda nam se desio rat. A s ratom se desila propast svega u Bosni i Hercegovini, pa tako i Energoinvesta“ (Ispitanik 4_Energoinvest). Iako je većina sagovornika i sagovornica svjesna da su transformacijski procesi u suštini počeli već krajem osamdesetih, u njihovim iskazima postoji jasno razdvajanje *pravog Energoinvesta*, odnosno prijeratnog, i *ovog novog, drugog Energoinvesta*, odnosno onoga što je preostalo od ovog industrijskog sistema nakon tri decenije promjena u vlasničkoj strukturi i organizaciji preduzeća, uključujući i podijeljenost na *plavi* (u FBiH) i *crveni* (u RS). Referirajući se na momenat kada je u toku ratnih dešavanja donesen Zakon o pretvorbi društvene svojine (Službeni list Republike Bosne i Hercegovine 33/94) čime je i Energoinvest, sa sjedištem u Sarajevu, praktično prešao u vlasništvo tadašnje Republike Bosne i Hercegovine, odnosno nakon Dejtonskog mirovnog sporazuma Federacije Bosne i Hercegovine, bivša radnica navodi taj prelomni momenat promjene vlasništva prilikom čega radnici još nisu bili svjesni značenja te transformacije:

Da vam pravo kažem devedeset posto radnika u tom momentu, uključujući i mene, nije znalo šta to znači. Jer, znate kako to, u svim firmama je to bilo "ovo je NAŠE". I sad ti najedanput kad kažeš nekom "ovo je naše" on te pogleda blijedo, pogotovo iz upravljačke strukture, kaže "ne ne, nije, ovo je Vladino". Mislim, ja sam još uvijek bila premlada da shvatim te stvari. Šta sad znači "ovo je Vladino"? Kako to do juče bilo moje, a sad je najedanput Vladino? Jednostavno aktom su oni to odlučili. Kad se rat završio, odnosno kad je potpisana Dejtonski sporazum, tad se znalo šta je teritorija Federacije, a šta je eReS-a. Otpriklje fifty-fifty je ostalo u eReSu. To je postao neki drugi Energoinvest. (Ispitanik 2_Energoinvest)

Nakon završetka rata, Energoinvest koji je ostao na teritoriji FBiH, odnosno dijelovi Energoinvesta koji su ostali na teritoriji RS, su prolazili slične, paralelne, procese privatizacije. Ti procesi su se uglavnom ogledali u rasparčavanju na pojedinačna preduzeća, a imalu su različite epiloge: od likvidacije i stečaja do prodaje privatnim licima. Razgovarajući o njihovoj percepciji privatizacijskih procesa unutar i oko Energoinvesta kao cjeline, primjetne su određene razlike u doživljaju privatizacije bivših radnica i radnika Energoinvesta koji su bili zaposleni u sjedištu i onih koji su bili zaposleni u sastavnim preduzećima Energoinvesta, ranijim RO i OOUR-ima (poput Dalekovoda, „Vaso Miskin Crni“ i slično). Naime, dio radnika i radnica koji su bili u zaposleni u sjedištu Energoinvesta i dalje ne doživljavaju Energoinvest kao privatizovano preduzeće, odnosno smatraju da je time što i dalje 67 procenata vlasničkog udjela pripada Vladi FBiH da samim time privatizacija još uvijek nije izvršena. S druge strane, oni koji su bili zaposleni u drugim preduzećima Energoinvesta, privatizaciju posmatraju kao neminovan proces, ali izvršen na *pogrešan način*, odnosno da su oni koji su bili na povlaštenim položajima (rukovodstvo, te pripadnici i funkcioneri političkih partija) praktično iskoristili privatizaciju za svoje interese. Odnosno, kako to navodi jedna od bivših radnica u administraciji u sjedištu Energoinvesta, koja smatra da tokom njenog perioda rada Energoinvest nije bio privatizovan, ali da su „*bile grupe ljudi koji su polagali pravo da je to njihovo. I tako su se i ponašali*“ (Ispitanik 5_Energoinvest). Pod grupama ljudi prevashodno se referiše na rukovodstvo, naročito na stranački postavljene rukovodioce unutar Energoinvesta. Isto tako, jedan od bivših radnika Energoinvesta koji je veći dio svojih radnih godina proveo u „Vaso Miskin Crni“, fabrici koja se bavila proizvodnjom teretnih vagona, dopunjava prethodni stav sa žaljenjem što tokom privatizacije, kao neminovnog procesa, nije osigurano i očuvanje proizvodnje, a sve uslijed interesa političkih partija i s njima povezanog rukovodstva:

Ali javljanjem onih nekih fondova, PIF-ova, to je opet ja kažem to je opet rukovodstvo preuzele neki đavo, a ovi, ovaj... konkretno, na primjer, ja kažem, evo taj Vaso Miskin, možda je najbolje o njemu pričat' zato što on jezgro bio radničke klase. Onaj, oni koji su bili pri tim partijama, formirali su fondove, uzimali one nekakve papire i tako dalje. A ovdje, umjesto da se, za moj pojam, da radničkoj klasi, odnosno da ljudima koji su ostali da rade da je to njihovo vlasništvo, ako ništa da im da otkupe na neki način, daleko bi se bolje organizovala privatizacija nego 'vako gdje su ljudi sad... Evo konkretno, sad ovdje nema proizvodnje. Nikakve! (Ispitanik 8_Energoinvest)

Koncept privatizacije koji se primjenjivao prilikom prvobitnog rasparčavanja Energoinvesta i odvajanja većeg broja kćerki-firmi (nekadašnjih OOUP-a) u samostalna preduzeća, te najavljuvane privatizacije i prodaje preostalog udjela Vlade FBiH (većinskog kapitala) u Energoinvestu često su kritikovane. Kritika se odnosi na kombinaciju uloge međunarodnih aktera poput Svjetske banke i MMF-a, koji su pakete pomoći uslovjavali i sa sprovođenjem privatizacije po modelu koji *međunarodna savjetodavna grupa* za privatizaciju predloži i *nesposobnošću ključnih aktera unutar Vlade FBiH* da u svemu tome zadrži interes opstanka Energoinvesta kao cjeline. Riječima jednog od *starih* radnika Energoinvesta problem je u tome što model privatizacije Energoinvesta koji je pripremljen 2000. godine, a koji je podrazumijevao da Energoinvest djeluje i dalje kao cjelina sa svojim kćerkama-firmama, je povučen:

Šta se dešava? Vlada Edhema Bičakčića, potpomognuta međunarodnom savjetodavnim grupom, ruši taj model privatizacije, razbija se ta cjelina i pojedine firme odlaze u malu privatizaciju. Šta je rezultat? Nijedna od tih firmi nije preživjela, ili su u stečaju, ili su već nestale, dok su one firme koje su se programski oslanjale na Energoinvest ostale. (Borić, 2009)

U tom periodu, kada je donesena odluka da se iz bilansa Energoinvesta „isknjiže sve firme, tako da je Energoinvest praktički spao na glavnu zgradu u Pofalićima - inžinjering, veze u svijetu i ime koje još nešto znači u svijetu elektroenergetskog biznisa“, Fejzo Trešnjo, sindikalni koordinator sad već bivših Energoinvestovih preduzeća navodi su time „*ostavljeni ni na nebu ni na zemlji*“ i da ih Vlada FBiH ni na koji način ne podržava, već ih dodatno upućuje na adresu Kantona Sarajevo koji isto tako *ne želi ništa poduzeti* (Kapetanović, 2001).

S druge strane, priča o Energoinvest-Automatika preduzeću koje se nakon rata nalazi na teritoriji RS primjer je kako su se radnici organizovali kako bi sačuvali, na bilo koji način, čak i bez proizvodnje, sopstveno preduzeće. Istovremeno, primjer je načina na koji su,

vremenom, različite politike u RS, te djelovanja interesnih grupa povezanih s političkim partijama, uspjele da preuzmu od radnika većinski dio vlasničkog udjela u kompaniji nakon više od 20 godina, s krajnjim ciljem pretvaranja nekadašnjeg proizvodnog prostora u građevinsko zemljište i stambeno-poslovne objekte. Jedan od radnika Energoinvest-Automatike navodi da nakon što su tokom vaučerske privatizacije radnici preuzeli vaučere i nastavili raditi u Automatici „*devedeset-devete oni su nas i natjerali da ide u privatizaciju, a u stvari, podijeljeno je BORS-u ovom onom, oni fondovi ono što su imali, ne znam, BORS 15 posto. Kako bi? 10 posto PIO. Onda bilo je nekih malih fondova po dva i po posto*“ (Ispitanik 3_Energoinvest). Radnici su se zatim organizovali i formirali tri privatne firme koje su otkupile 33 posto akcija koje su do tada bile u vlasništvu Vlade Republike Srpske. Međutim, nakon toga su dio po dio akcija preuzeli *drugi ljudi* koji sada imaju većinski dio vlasničkog paketa (51 posto) i koji „*imaju sigurno neke svoje šeme i mislim da ovo će se na kraju pretvorit' u neko građevinsko zemljište*“ (Ispitanik 3_Energoinvest).

Svako od Energoinvestovih nekadašnjih preduzeća je imalo zaseban proces vlasničke transformacije i privatizacije, pa je u tome primjer Automatike specifičan u odnosu na druge jer su tu radnici uspjeli na određen način da sačuvaju u prvim valovima privatizacije samo preduzeće (iako bez proizvodnje), dok su tek u posljednjim godinama doživjeli snažniji upliv različitih interesnih grupa. Kada govore o privatizaciji kao procesu, većina sagovornika i sagovornica je taj proces opisivala kao nužan proces u kontekstu promjena sistema i prilagođavanja kapitalističkom načinu djelovanja unutar globalizacijskih okvira. Istovremeno, sam način na koji se privatizacija sprovodila, a naročito vaučerska privatizacija, po njihovim riječima je bio *pogrešan* i to u smislu da se nije vodilo računa o očuvanju proizvodnje, proizvodnog procesa, kao ni očuvanju radnih mjesta. Kao razloge za, po njima *pogrešne* i *neuspjele* privatizacijske procese Energoinvesta i preduzeća koja su bila u njegovom sastavu, radnice i radnici, bez obzira na to da li se referišu na *plavi ili crveni* Energoinvest, uglavnom navode kombinaciju faktora: privatizacijsku pljačku i malverzacije, djelovanje interesnih grupa najčešće povezanih s rukovodstvom i političkim partijama na vlasti u datom momentu, *talove* i politiku interesa uskog kruga ljudi, te u konačnici i nesposobnost i neznanje direktora i glavnog menadžmenta preduzeća najčešće postavljenih po *partijskoj liniji*.

Opisujući procese pretvorbe vlasništva iz društvenog u državno tokom ratnog perioda, te u konačnici za pojedina preduzeća i privatno nakon rata, sagovornici i sagovornice najčešće smatraju te procese postupkom *krađe* vlasništva od radnika od strane *menadžmenta i vlasti* jer su *jednostavno aktom* u momentu kad su radnici bili ili u inostranstvu u predstavništvima Energoinvesta ili u ratu, „*nešto što je bilo do jučer radničko napravio državnim*“ (Ispitanik

2_Energoinvest). Osnovni problem jeste, po riječima sagovornice, bivše radnice *plavog* Energoinvesta bio taj „*da radnici nisu znali da se to dešava*“, odnosno da su po povratku na posao 1997. godine samo „*dobili obavještenje da je radnička struktura, odnosno vlasnička struktura promijenjena*“ i da u suštini radnici praktično nisu ni znali niti bili svjesni šta to znači (Ispitanik 2_Energoinvest). Referirajući se na činjenicu da je Energoinvest (glavni dio preduzeća) još uvijek u 67-procentnom vlasništvu Vlade FBiH, te da je u planu prodaja istog putem berzanskog poslovanja, ista radnica navodi da je, prema njenom mišljenju, suština prodaje na taj način da se iskoristi ono što Energoinvest posjeduje, a to nije u suštini prostor, već ime koje uz sebe nosi patente, imovinu širom svijeta i nenaplaćena potraživanja.

Energoinvest nije privatizovan samo iz tih razloga. Jer je ostalo jako puno nenaplaćenih stranih potraživanja koja su na ovom Energoinvestu i koja nisu još uvijek realizovana. Ogomorna imovina je na cijeloj teritoriji bivše Jugoslavije, a da ne pričam dalje. Pariz, Minhen, širom svijeta. (...) Tako da, to je razlog zašto Energoinvest nije privatizovan ni na jedan način. Bilo je ponuda da se uđe u partnerski odnos sa nekim kompanijama tipa ABB-a iz Italije i tako dalje, to su kompanije koje se bave sličnom djelatnošću kao Energoinvest, međutim to je, da kažem glat odbijeno. (Ispitanik 2_Energoinvest)

Kada je riječ o dijelovima Energoinvesta koji su ostali na teritoriji RS, intervjuisani sagovornici iz tih preduzeća posmatraju privatizacijske procese kao *muljanje i mešetarenje* s ciljem spuštanja vrijednosti preduzeća kako bi se kasnije iskoristilo zemljište na kojem se isto nalazi. Radnici svoj stav argumentuju nelogičnostima u slučaju, na primjer, Energoinvest-Rasklopna oprema (RAOP) fabrike koja je proizvodila trafostanice, pri čemu vlasti u RS iako su proglašili RAOP za fabriku od državnog interesa nisu koristile trafostanice RAOP-a već su uvozili i postavljali trafostanice Simensa. Govoreći o mogućim razlozima, prema njegovom mišljenju, za takav odnos vlasti u RS prema fabrici koja je bila proglašena fabrikom od državnog interesa, isti radnika navodi:

(...) onda kad je to sve pušteno da propadne onda je prodaj nekim iz Beograda, kome Babarogići, kome poslije ovaj prodaje ovom, poslije prodaj onom, više ne znam. Mislim da će tu na kraju nić' grad. Jer to je 110 duluma zemlje, to sad kad se poravna, čovjek kad pogleda kol'ko to ima kvadrata prostora za koje, niko sutra, ti imaš zgradu postojeću, srušiš je, praviš stambeni objekat, kol'ko kvadrata ta zgrada ima ti nisi obavezani da platiš opštini dažbine ništa za tu kvadraturu koju si već jednom... Na kraju krajeva tu ima infrastruktura, ima kanalizacija, ima voda, imaju svoje trafostanice, ima sve. I to je sad idealan plac

za srušit' i praviti zgrade. I bojim se da to možda od početka nije i bilo nečija ideja. Al' ko zna. Mi smo sitni da bi... Pogotovo radnici. (Ispitanik 3_Energoinvest)

Jedan dio sagovornika i sagovornica vidi procese transformacije i privatizacije Energoinvesta i njegovih preduzeća kao procese pod izuzetnim uticajem politika interesa uskog kruga ljudi, najčešće višeg menadžmenta i političkih partija. Sprega politike i rukovodstva *plavog* Energoinvesta, prema riječima bivših radnika i radnica Energoinvesta, ogledala se upravo u tome što ti „*koji su bili na rukovodećim radnim mjestima, (...) su došli zahvaljujući političkoj podobnosti*“ (Ispitanik 5_Energoinvest). Jedan od primjera jeste i Nedžad Branković¹¹, generalni direktor Energoinvesta u periodu 1998-2003. godine, koji je kao član Stranke demokratske akcije (SDA) kasnije bio i premijer FBiH. Odnosno, problem *plavog* Energoinvesta prema riječima bivših radnika i radnica jeste bio u tome što je rukovodstvo birano ne po njihovoj sposobnosti, već po tome da li pripadaju odgovarajućoj (koalicionoj) političkoj partiji.

Da vam objasnim kako funkcioniše Energoinvest. Budu izbori, svi mi znamo kakva je izlaznost kod nas i, ovaj, ko ovde bira koga na vlasti. (...). Izabere se neko na izborima, nebitno koja je to stranka, sad ne ulazim u to ko je na vlasti. Napravi se neka koalicija, formira se neka Vlada Federacije, ono što vam je Vlada Federacije vam je Energoinvest dole u malom. Znači onaj ko je premijer Federacije odlučuje ko će biti generalni direktor i svi njegovi pomoćnici. Znači Energoinvestom od rata do danas ne upravlju sposobni nego podobni. (Ispitanik 2_Energoinvest)

Upravo zbog te povezanosti rukovodstva Energoinvesta (i *plavog* i *crvenog*) sa političkim partijama na vlasti, odnosno dolaska *podobnih, a ne sposobnih* na direktorske pozicije, radnici i radnice smatraju da nije bilo dovoljno znanja, sposobnosti niti volje da se Energoinvest i njegova preduzeća održe i nastave sa radom u punom kapacitetu. Problematika stranačkog postavljanja direktora u određenom momentu, te ulogu politike u opstanku i/ili urušavanju Energoinvesta u medijskim tekstovima se kontekstualizuje i u odnosu na uticaj stranačkih direktora u procesima privatizacije. Ova problematika je naročito isticana u periodu kada su se donosile odluke o izboru direktora Energoinvest d.d. Sarajevo, te kada je doveden u pitanje nastavak mandata Džemaila Vlahovljaka, kao, kako se tada navodilo „*nestranačkog*

¹¹ Branković je sa mesta direktora Energoinvesta otišao na funkciju Ministra prometa i komunikacija u Vladi FBiH (2003-2007), a zatim je bio i premijer FBiH (2007-2009), a trenutno je na poziciji zamjenika ministra komunikacija i prometa u Vijeću ministara BiH (*Zamjenik Ministra Nedžad Branković*, n.d.).

lika“ na mjestu generalnog direktora. Glavna kritika medija bila je usmjerenja na isticanje razlike u poslovanju Energoinvesta u periodu 1998-2003. godine kada je na funkciji direktora bio Nedžad Branković, kao politički kadar Stranke demokratske akcije (SDA), i njegovog nasljednika na toj poziciji Džemila Vlahovljaka, navodno *nestranačkog* kadra koji je svoj radni vijek proveo u Energoinvestu. Prije samog izbora Vlahovljaka na poziciju direktora Energoinvesta, 2001. godine se problematizuje stranačko uplitanje u rukovodeću strukturu unutar Energoinvesta, navodeći kako „Energoinvest postaje stalna meta interesa kadrovske komisije u SDA, koja ne samo da uspijeva nametnuti svoje ljude u vrh kompanije nego, što je još pogubnije, sve vrijeme pokušava nametnuti potpuno pogrešnu logiku razvoja firme“ (Kapetanović, 2001).

Upravo ta *pogrešna logika razvoja* stranački biranih kadrova dovela je, prema pisanju medija, i do toga da je Energoinvest do dolaska Vlahovljaka poslova s gubicima, a većinu prihoda je ostvarivao umjesto od osnovne djelatnosti – projektovanja i izgradnje elektroenergetskih postrojenja – prihodi su ostvarivani „od iznajmljivanja poslovnih prostora koje je ova kompanija posjedovala u BiH i regiji“ (*Energoinvest: Hronologija beščašća*, 2012). Dolaskom Vlahovljaka, Energoinvest počinje ponovo da bilježi rast prihoda i dobiti i to iz osnovne djelatnosti.

Do kraja prvog mandata Vlahovljak je u potpunosti preporodio kompaniju na čijem je čelu bio, što je ujedno bio i dovoljan argument da ponovo na konkursu bude izabran za direktora Energoinvesta i u drugom mandatu. No, tada počinju i problemi za Vlahovljaka i Energoinvest. Budući da je sada kompanija poslovala s profitom, redovno isplaćivala plate zaposlenicima i plaćala sve svoje obaveze, u Stranci demokratske akcije ponovo se aktivirala ideja da bi na mjestu direktora Energoinvesta trebao biti „njihov čovjek“, jer, kako kažu, „to mjesto njima pripada“. (Energoinvest: Hronologija beščašća, 2012)

Problematika izbora direktora i smjene Vlahovljaka trajala je sve do ponovnog postavljanja stranačkog kadra (SDA) na mjesto direktora krajem 2011. godine. Tokom perioda u kojem je Vlahovljak vršio funkciju direktora Energoinvesta, povremeno su isticani problemi oko privatizacije i pokušaja preuzimanja vlasništva nad Energoinvestom od strane *ortačke grupe* koju je predvodio sam Vlahovljak. Naime, dvije su strane priče koje stoje iza ove problematike. Prva se odnosi na percepciju formiranja pomenute *ortačke grupe* kao zlonamjerne grupe koja želi da se isključivo okoristi kupovinom vlasničkog udjela u Energoinvestu. Tu stranu priče medijima je predstavio tadašnji potpredsjednik Vlade FBiH, Mirsad Kebo (SDA), koji je kantonalmu tužilaštvu uputio pismo da postoji „osnovana sumnja

u nezakonite radnje, zloupotrebu položaja i ovlaštenja u vezi sa ranjom privatizacijom koju je planirala tzv. ortačka grupa“ (*Teške optužbe protiv ortačke grupe*, 2008). Druga strana priče je pojašnjenje samog Vlahovljaka o ideji za formiranjem *ortačke grupe* prema kojoj on jeste inicijator formiranja te grupe koja se za početak sastoji od njega i 16 rukovodilaca iz Energoinvesta (njegovi zamjenici, pomoćnici, direktori sektora i direktori najznačajnijih Energoinvestovih kćerki-firmi u inostranstvu). Međutim, prema njegovim riječima, ideja je bila da se ide ka tome da „tih 17 ljudi kontrolira paket od 51 odsto vlasništva, a da se radnicima Energoinvesta ponudi da kupe ostatak od 16 odsto, čim bi zaokružili paket od 67 odsto vrijednosti“ pri čemu je navodno „560 radnika Energoinvesta izrazilo namjeru da pristupi toj ortačkoj grupi (Pećanin, 2006).

U konačnici se pomenuta kupovina 67 posto kapitala Vlade FBiH od strane *ortačke grupe* nije ni desila, a prodaja tih 67 posto *državnog* kapitala je još uvijek predmet godišnjih planova Agencije za privatizaciju FBiH. Medijsko izvještavanje je ovu problematiku uglavnom tumačilo kao konflikt između *stranačkih* i *nestranačkih* aktera, te unutrašnjim konfliktima unutar SDA o tome ko će biti naredni direktor Energoinvesta. Da su bili donekle u pravu pokazalo je vrijeme i dovođenje Enesa Čengića na mjesto direktora, smjenom Džemaila Vlahovljaka krajem 2011. godine na polovini njegovog trećeg mandata kao direktora Energoinvesta. Kao i za ranijeg stranačkog direktora, Brankovića, tako i za Čengića, u medijskim izvještajima se uglavnom navode negativni rezultati poslovanja Energoinvesta tokom njihovih mandata, te različite afere. Za Brankovića se najčešće vezuje afera oko odvajanja Energopetrola i prodaje potraživanja Energoinvesta (Aščić, 2019; Kapetanović, 2001), dok se za Čengića vezuje afera prodaje Energoinvestove imovine (15 benzinskih pumpi u Hrvatskoj) postupkom male privatizacije za koju novac nikada nije uplaćen na račun Energoinvesta (Omerović, 2017).

Jedna od poslijeratnih radnica *plavog* Energoinvesta, koja je radila u periodu od 2005. do 2015. godine, navodi kako su ljudi koji su bili vezani za političke partije koje su u određenim momentima bile na vlasti u FBiH, iskoristili svoj rad u Energoinvestu i interne informacije da bi otkupili dio dionica, a samim tim imali koristi od kasnije privatizacije.

(...) ima dosta ljudi koji su navodno u penziji, a imaju ugovor o djelu i dalje s Energinvestom, i dalje izvlači se novac iz Energinvesta. Znači, puno tu ima krpelja koji zasigurno izvlače novac, na bilo koji način. I ljudi se neće tek tako, ti baš ljudi, obično su to dioničari, neće se izvući iz tog Energinvesta zato što žele da znaju, da su u toku šta se dešava, šta se planira... Sve su to uglavnom ljudi iz nekih vladajućih stranaka bili i... pošto Energinvest kažem ima i druge

da kažem još nekretnine, onda se naravno želi znati šta, je l' da su ljudi u toku šta se planira sa daljim i normalno oni k'o dioničari direktno učestvuju u određenim vjerovatno pregovorima i šta ja znam. (...) mislim da su ljudi ciljano ostali u Energoinvestu ti i prisutni su stalno tu, na neki način. (Ispitanik 7_Energoinvest)

Politika *talova* u kombinaciji sa nesposobnošću politički podobnog rukovodstva Energoinvesta je, prema riječima radnika i radnica, rezultirala u prodaji dijela nekretnina koje su bile u vlasništvu Energoinvesta na način da „*preko noći ih nema, (...) kao da nikad nisu ni postojale*“ (Ispitanik 2_Energoinvest). Takođe, jedan od ishoda bilo je i gubljenje važnih projekata uslijed neodgovornog upravljanja finansijama. Naime, od 1998. godine, *plavi* Energoinvest je izvršio centralizaciju određenih sektora koji su do tada imali svoje zasebne bankovne račune, računovodstvo, administraciju i pravnu službu. Samim tim, sve što je određeni sektor, poput recimo inžinjeringu za dalekovode (IDV) dogovorio od poslova i naplatio avansa, prebacivano je na centralni račun kojim je raspolagao generalni direktor Energoinvesta i centralna služba finansija. I umjesto da sredstva od uplaćenih avansa utroše namjenski za neophodni materijal za realizaciju projekta (npr. žica, armatura, šljunak, pijesak itd.), generalni direktor i uprava Energoinvesta ta sredstva utroše za isplatu plata čime ugrožavaju realizaciju samog projekta koji vrijedi milione KM. Oni radnici i radnice koji su radili u Energoinvestu i prije ratnih dešavanja, navode da se kvalitet rukovodstva i kadrova „*prije rata i ovih novoprdošlih*“ ne može porebiti, odnosno da su prijeratni kadrovi u odnosu na poslijeratne „*nebo i zemlja! Ljudi školovani, od iskustva, od svega, ovi skučeni, ne znam, u nekom prostoru*“ (Ispitanik 5_Energoinvest). Osvrćući se upravo na taj momenat smjene rukovodioca i načina rukovođenja, odnosno poredeći socijalistički i post-socijalistički period, jedan od bivših radnika i pripadnika srednjeg menadžmenta Energoinvesta navodi:

Izgubljeno je, sistem rukovođenja. Sve moguće radna mjesta koja su bila između ono između radnika i direktora, kao što je poslovoda, kao što je šef službe, kao što je šta ja znam šef sektora ili nečega drugog, to je izgubljeno. I onda je to, ovaj, preuzimano od strane rukovodioca koji nisu vični. To su ljudi koji su postavljeni iz nekih, kažem eto onaj, razloga - neću reć' političkih nego je bio il' nepotizam, il' ovako neki đavo i ljudi se očito nisu snašli, a onda zajažljivost, naravno, onda je dolazilo do tih kojekakvih kriminalnih radnji nekad i znajući i ne znajući. (Ispitanik 8_Energoinvest)

I za *plavi* i za *crveni* Energoinvest zajednička karakteristika, prema iskazima sagovornika i sagovornica, jeste to da su (neuspješni) procesi privatizacije i transformacije usko

povezani sa djelovanjem političkih partija na vlasti u određenom periodu u FBiH i RS, te da je sudbinu opstanka ili gašenja proizvodnje u pojedinim preduzećima Energoinvesta određivalo to da li će kadrovi koji budu postavljeni na rukovodeće pozicije od strane tih istih političkih partija biti sposobni ili ne. Takođe, ono što većina sagovornika i sagovornica navodi jeste odsustvo bilo kakve strategije i istinske želje tih istih aktera za opstanak preduzeća i/ili Energoinvesta u cjelini.

5.2.2 Radničko (ne)djelovanje

Reformski i transformacijski procesi unutar Energoinvesta, u periodu od januara 1989. do decembra 1991. godine nisu prošli bez radničkih i sindikalnih akcija. Već u januaru 1989. godine, kada su reformski procesi i planovi za reorganizaciju SOUR-a u skladu sa principima privredne reforme na osnovu Zakona o preduzećima bili u toku, na akcionej konferenciji Saveza komunista primijetno je potpuno prihvatanje reformskih procesa kao nužnih i poželjnih za Energoinvest zbog njegovog poslovanja na svjetskom nivou, odnosno, između ostalog i „pozitivnim karakteristikama tržišnog poslovanja koje je Energoinvest uspješno ostvarivao do sada“ (Kljajić i Šarić, 1989, str. 3). Tržište i tržišno uslovljeno poslovanje prihvaćeno je kao realnost u kojoj je za Energoinvest neophodno da se prilagodi, odnosno prema riječima Hakije Turajlića, tadašnjeg direktora Energokomerca „tržište diktira programe, i nema sentimentalnosti, odnosno moramo gasiti one programe čiji proizvodi ne nalaze kupca“ dok istovremeno se mogu modernizovati drugi savremeni programi koje Energoinvest već ima (Kljajić i Šarić, 1989, str. 5).

Upravo u momentu kada je raspravljano o reformskim procesima u SOUR, radnici jednog od OOUR-a u okviru RO Dalekovodi organizovali su štrajkove, obustavljajući rad na mašinama zbog kašnjenja dijela plata. U Tvornici kablova i čelične užadi u Duvnu, 400 radnika je obustavilo proces rada i stupilo u dvodnevni štrajk zbog kašnjenja dijela plata, a na Radničkom savjetu organizovanom povodom toga radnici su tražili isplate u razlici dohotka za posljednja tri mjeseca 1988. godine i smjenu rukovodstva koje su optužili za rasipništvo i loše vođenje brige o radnicima i fabrici (Babić, 1989, str. 2). Na osnovu radničkih zahtjeva iznesenih na Radničkom savjetu rukovodstvo Tvornice je smijenjeno. U februaru 1989. godine pokrenut je petodnevni štrajk u Livnici u Sarajevu, OOUR-u iz RO Armature, gdje su štrajkači, pored zahtjeva vezanih za lične dohotke, zahtjevali i smjenu sindikalnog rukovodstva, te smjenu svih rukovodilaca osim direktora OOUR (Vučijak, 1989a, str. 2). Nakon toga, sam sindikat i savez komunista su kritikovali štrajkački odbor kao nelegitim i sastavljen uglavnom od radnika protiv kojih je vođen disciplinski postupak (i to za neke više puta), čime

se dovode u pitanje iskrene namjere tih štrajkača, zaključujući da je sindikat „uglavnom dobro radio, istina veću pažnju posvećujući gorućim pitanjima zaštite životnog standarda, a nešto manje direktnim kontaktima sa radnicima“ (Vučijak, 1989b, str. 2). Pored štrajkova, iskazivanje nepovjerenja rukovodstvu putem samoupravnih mehanizama bio je jedan od načina radničkog bunta. Radnički savjet RO Termoaparati (TAT), izglasao je nepovjerenje aktuelnom rukovodstvu, a najviše uzrokovano nezadovoljstvom radnika zbog neadekvatne visine isplaćenih ličnih dohodatak koji nisu bili dovoljni da pokriju troškove rastuće inflacije (Vučijak, 1989c, str. 2). Međutim, prema izvještavanju novinara Energoinvest lista o ovoj situaciji, nisu svi radnici bili za rješavanje problema putem smjene rukovodstva. U tekstu pod nazivom „Druga strana medalje“, objavljena su mišljenja nekolicine radnika koji smatraju da „nije problem u rukovodstvu“ već u „neuposlenosti kapaciteta“ što je, prema njihovom mišljenju, više vezano za tržište i za rad Energokomerca koji bi trebao da im „nađe posao“, kao i u „neradnicima“ u TAT-u (Kostić, 1989, str. 5).

Specifičan položaj radnika i radnica Energoinvesta u toku vlasničke transformacije, a zatim i privatizacije određenih preduzeća koja su svojevremeno bila u njegovom sastavu, predodredio je njihovo (ne)reagovanje tokom pomenutih procesa. Naime, sama vlasnička transformacija Energoinvesta desila se, kao što je ranije navedeno, tokom rata na prostoru BiH. Većina radnika u tom periodu bili su ili aktivni učesnici rata podijeljeni na dvije ili čak tri strane kao pripadnici Armije Bosne i Hercegovine / Vojske Republike Srpske / Hrvatskog vijeća odbrane, ili su ostali zatečeni na Energoinvestovim brojnim projektima i poslovima u inostranstvu, ili su bili pod radnom obavezom, dok su neki bili protjerani, zatvarani (u logore) ili ubijeni. Njihova pažnja u periodu kada se desila vlasnička transformacija iz društvenog u *državno* (pri čemu pod *državnim* radnici i radnice uglavnom se referiraju na RBiH, kasnije FBiH u slučaju *plavog* Energoinvesta, odnosno RS u slučaju *crvenog* Energoinvesta) bila je usmjerena ka tome „da se sačuva živa glava“, odnosno prezivi rat, te u tom slučaju „radnici nisu mogli reagovat' jer nisu znali“ (Ispitanik 2_Energoinvest). Nakon završetka rata, i praktičnim potvrđivanjem vlasničke transformacije izvršene tokom trajanja istog, Energoinvest, a i njegovi radnici i radnice ostali su *de facto* podijeljeni na etnonacionalne strane.

Ovim sistemskim promjenama, dotadašnje radništvo Energoinvesta podijeljeno je praktično po etnonacionalnoj liniji čime su šanse za njihovo zajedničko djelovanje u bilo kakvim budućim borbama za radnička prava svedene na minimum. Dodatno, iscrpljeni od borbe za preživljavanje tokom rata, radnici i radnice su nakon završetka rata izgubili volju za daljom borbom, prilagođavajući se lošijim uslovima rada u odnosu na period socijalizma,

prihvatajući realnost kapitalističkog načina rada, gubeći povjerenje u moć kolektivnog djelovanja i povlačeći se u individualizam, često se služeći rečenicom *dobro je samo nek' ne puca* kako bi opravdali odsustvo sopstvenog bunta. Kako navodi jedan od bivših radnika iz srednjeg sloja rukovodstva „*rat je nas tol'ko unazadio da smo sad i oni koji su ostali živi kontali kako će živit, imam ženu, imam dvoje djece, svašta nešta. I ja sam se bojao i organizirat' nešto i proturječit*“ (Ispitanik 8_Energoinvest).

To oduzimanje sopstvene dejstvenosti uslijed specifičnog položaja, odnosno borbe za preživljavanje i nakon završetka rata, obezbjeđivanje egzistencije u nesigurnim uslovima ponovne izgradnje ratom uništenih fabrika i privrede, došlo je do izražaja naročito u toku privatizacijskih procesa kada su političke i ekonomski elite koristile taj položaj kako bi pacifikovale radnički bunt. Odnosno, riječima jednog od radnika *crvenog* Energoinvesta dočaran je taj momenat:

Kako se bunit? Eno RAOP je štrajkov'o iz dana u dan. Ako si imalo pratila televiziju bilo ih je malo- malo oni. I šta su dobili? Izađe načelnik opštine, ispriča tri fine i od tog ništa. (...) I onda je bila, ajd' imao si redovnu platu, većina nas je izbjegla iz Sarajeva... Šta imaš egzistenciju obezbijedenu kakvu-takvu i nema.

(Ispitanik 3_Energoinvest)

Kao što se može vidjeti iz prethodnog iskaza, radnički bunt u određenom obimu jeste postojao, ali je različitim taktikama i djelovanjima političkih i ekonomskih aktera u tom procesu pacifikovan. Radnički bunt u slučaju *plavog* Energoinvesta bio je najizraženiji u djelovanju sindikata prilikom prvog pokušaja privatizacije Energoinvesta odmah nakon rata kada je menadžment pokušao da iskoristi svoj povlašteni položaj i pristup informacijama, te pozicijama moći (povezanost sa političkim partijama na vlasti), i da privatizuje Energoinvest između ostalog i obezbjeđivanjem prepisa vlasništva nad dionicama radnika kroz punomoći. Tada je sindikat odreagovao na način da je sa radnicima i radnicama pojašnjavao šta konkretno to znači i koje su posljedice prenosa vlasništva nad dionicama menadžmentu, te su se radnici povukli i time je spriječen prvi „*pokušaj prodaje, prvi lopovluk koji je trebao da se desi*“ (Ispitanik 2_Energoinvest).

Tokom godina nakon rata, sindikalno djelovanje i radnički bunt bili su usmjereni više ka očuvanju projekata i radnih mjesta, te kada su isplate plata počele da kasne i ka osiguranju redovnosti isplata zarađenih plata. Prisjećajući se kriznog perioda Energoinvesta kada su počeli da opadaju ugovoreni projekti u drugoj polovini 2000-tih, i kada su plate počele da kasne, a Energoinvest se suočavao sa prekomjernim brojem (novo)zaposlenih radnika i radnica, bivša

radnica *plavog* Energoinvesta pojašnjava djelovanje sindikata u tom periodu koje je bilo usmjereno ka tome da niko od radnika i radnica ne dobije otkaz:

Stvarno se sindikat trudio da onaj dođe informacija zašto se neke stvari dešavaju, ali uglavnom su izgovori bili upravo ti da smo se povukli sa nekih tržišta koja su bila značajna i svi smo znali da u tom broju ne možemo opstat'. (...) Pokušavalo se raznim sistematizacijama to nešta regulisati, ali definitivno ljudi nisu, koji su bili znači smjenjivali se od menadžera, niko nije mogao napravit' taj rez. A mislim da je sindikat, ne znam da li bi sindikat to dozvolio mislim da se bilo ko otpusti od ljudi. (Ispitanik 7_Energoinvest)

Upravo u tom periodu, kada je radnički bunt i sindikalno djelovanje pokazivalo određenu snagu i moć vršenja pritiska na rukovodstvo Energoinvesta, isto je počelo da primjenjuje taktike pacifikacije radničkog bunta kroz potkupljivanje sindikalnog rukovodstva, zastrašivanje radnika i indirektno uslovljavanje očuvanjem radnog mesta, podjelom radništva po principu *stari i novi* radnici i radnice, *administracija i proizvodnja* i slično. Govoreći o djelovanju rukovodstva Energoinvesta po pitanju pacifikovanja sindikata, bivša radnica IDV-a, navodi:

(...) ružno je reć' al' je tako, lagano su oni počeli da utiču na izbor toga ko će bit' predsjednik sindikata. (...) Čistim lobiranjem. Oni podržavaju nekog kandidata, radnici koji strepe za svoja mesta automatski počnu da podržavaju tog kandidata. Jer je sistem kažnjavanja, sistem ucjena, na snazi zadnjih 10 godina. Shvatili su da mogu i onda je to tako krenulo. I onda je u sindikat izabran podoban. Evo gdje vam je sindikat danas? Ne čujete ga uopšte, kao da nema sindikata. Nažalost, sindikat je stao na stranu ovog današnjeg menadžmenta. Znači, sve ima svoju cijenu što se sve može kupit'. Oni koji nisu mogli bit' kupljeni su otišli. Oni koji znaju kol'ko vrijede, ko su, šta su, šta znaju u životu da rade, ovaj, ti su napustili Energoinvest. (Ispitanik 2_Energoinvest)

Pored štrajkova i sindikalnih pritisaka na rukovodstvo kao mehanizama borbe za ostvarenje radničkih prava u periodu transformacije i privatizacije, radnici i radnice su se koristili i drugim, mekim mehanizmima borbe. U slučaju *crvenog* Energoinvesta i njegovog preduzeća Automatika, radnici i radnice su nastojali da svoj položaj osiguraju kroz radničko akcionarstvo, odnosno ulaganjem dodijeljenih vaučera tokom vaučerske privatizacije, za ostvarivanje vlasničkog udjela u *svom* preduzeću. Međutim, i u procesu privatizacije Automatike, ključnu ulogu odigrala je povezanost sa političkim partijama na vlasti. Odnosno, jedan od rukovodilaca je imao „veze i u politici“ i zahvaljujući njemu tokom privatizacije Automatike radnici su nakon tri izlaska na licitaciju „*kupili tih tricet posto državnog kapitala i*

to je tad bilo, bila prevaga“ (Ispitanik 3_Energoinvest), a nakon toga su vremenom radnici osigurali i 51 posto vlasništva kapitala preduzeća.

U proteklih deset godina, interes za Automatiku od različitih *investitora* u vidu novih pripadnika ekonomskih i političkih elita kako u Istočnom Sarajevu gdje se nalazi Automatika, tako i u RS, je rastao ne toliko zbog samog preduzeća već zbog nekretnina i lokacije na kojoj se nalazi, a koja je povezana sa širenjem stambeno-poslovnih objekata u Istočnom Sarajevu. Pomenuti akteri su iskoristili činjenicu da je veći broj *starih* radnika Automatike, a koji imaju akcije preduzeća, otišao u penziju ili su, kao inžinjeri, prešli na neka druga radna mjesta, te su prvo su otkupili akcije Boračke organizacije RS (BORS), a zatim i od dijela bivših radnika i radnica. Jedan od radnika-akcionara opisuje taj proces, navodeći da je njima, radnicima-akcionarima bio jedini cilj da zadrže radnike i radnice zaposlene tu da ostvare penziju:

I vjerovatno je to i razlog što nismo možda i više nešto uradili da se tu nešto pokrene, da kupimo neke akcije, znaš, moglo se to nekad po triest feninga kupit' akcije k'o s nokta. I od zaposlenih i od... Nego sve smo, ajmo tu smo mi i ajd' i sad šta... Svi ti neki ljudi koji su otišli davno od nas. Vrijeme je učinilo svoje. Čim se pojavio prvi koji daje marku za akciju, oni su to odma' dali... dok smo se mi snašli - gotovo, ovi već imaju 51 posto, mi imamo od sad od ovih zaposlenih ovdje nekih 39. (Ispitanik 3_Energoinvest)

Za razliku od specifičnog slučaja radničkog akcionarstva Automatike, radnici i radnice *plavog* Energoinvesta smatraju da oni nisu u tom periodu ni bili dovoljno informisani šta konkretno to znači, niti ih je radničko akcionarstvo zanimalo. Prema riječima jedne od bivših radnica mlađe generacije zaposlenih u Energoinvestu „*ljudi koji su bili na višim nivoima, nekim direktorskim pozicijama, možda su bili više zainteresovani jer su možda imali više informacija kol'ko je to u stvari, koja je vrijednost tih dionica i pitanje kol'ko ste mogli kupit' tih dionica za koji novac*“ (Ispitanik 7_Energoinvest). Radnici i radnice su, prema mišljenju jednog dijela sagovornika i sagovornica, bili uskraćeni za pristup informacijama o cijelom procesu i samim tim je njihovo djelovanje bilo ograničeno. S druge strane, dio radnika i radnica koji su radili kao inžinjeri u Energoinvestu je mišljenja da radničko akcionarstvo, kao i ranije radničko samoupravljanje, nema smisla naročito u kapitalizmu, jer ne postoji mogućnost usaglašavanja velikog broja različitih mišljenja. Odnosno, kako navodi bivša radnica, inžinjerka elektrotehnike u Energoinvestu:

Po meni je to glupost jer ne možete vi sad da budu vlasnici preduzeća, svak' ima svoje mišljenje, jedan ovako, drugi onako, to se ne može usaglasit'. Ovaj

kapitalizam nije zlato, ali je bar zna se - jedan čovjek odlučuje i tako će bit, e ako je on pogriješio propašće firma. (Ispitanik 9_Energoinvest)

Prema mišljenju dijela sagovornika i sagovornica, problem u radničkom akcionarstvu, ali isto tako i održavanju bilo kakvog radničkog bunta jeste u tome što je radništvo podložno pacifikovanju uslijed razdvajanja po različitim linijama - od etnonacionalne podjele, pa do podjela na proizvodnju i administraciju, manuelne radnike i inžinjere, pri čemu svi imaju svoje interese koji nužno ne moraju biti isti ili slični.

Za uništenje odnosno pad Energoinvesta, prema medijskim kritičarima, ali i prema riječima radnika Energoinvesta kao sagovornika medija, kriva je kombinacija politike međunarodnih finansijskih institucija kojom se insistiralo na gašenju velikih sistema i promociji malih i srednjih preduzeća, privatizaciji *po svaku cijenu* uključujući rasparčavanje Energoinvesta i stranačkih direktora koji su preduzeće vodili u gubitak. Odnosno, kako navodi jedan od kritičara „ono što nije razvalila Svjetska banka uništili su podobni stranački direktori“ (Dizdarević, 2016). U tim procesima sindikat i radnici su isticali problem takvog koncepta privatizacije, ali su i upozoravali na posljedice koje proces privatizacije i loši poslovni rezultati stranačkog rukovodstva imaju na radnike, ali i sam Energoinvest. U periodu kada je izvršena podjela Energoinvesta na direkciju (sadašnji Energoinvest d.d.) i pojedinačna preduzeća nekadašnje kćerke-firme (OOUR-e), reagovao je Sindikat metalaca BiH čija su članica i sindikalne organizacije Energoinvesta. Reakcija sindikata i njegovog predsjednika Ismeta Bajramovića bila je u vidu najave Vladi FBiH i međunarodnim akterima da će tražiti „krivičnu odgovornost za sve koji su doveli do ovakve situacije“, naglašavajući da je Agencija za privatizaciju FBiH „radila potpuno protuzakonito jer je pustila da u privatizaciju idu firme čiji pravni status nije riješen“ (Kapetanović, 2001). Međutim, u potonjim medijskim izvještajima nigdje se ne navodi da li su sindikati zaista i podnijeli krivične prijave.

Protesti i akcije sindikata Energoinvesta d.d. podijeljene su na dva fronta: prvi se odnosio na borbu za isplate plata u periodu kada je Energoinvestovo poslovanje bilo s gubicima kada je direktor bio Enes Čengić, a drugi se odnosio na pružanje podrške naporima da se Energoinvest održi i da se poslovni ugovori realizuju. U prvom slučaju, sindikat je reagovao prvobitno s upozorenjima upravi preduzeća da očekuju da se radnicima isplate zaostale plate, a zatim su insistirali na smjenama odgovornih „ali da to ne smije biti proces na kojem će se stati te da neko mora odgovarati“ za loše poslovanje i gubitke (Aščić, 2015). Dok radnici preko sindikata traže isplatu zaostalih plata i smjenu ili ostavku direktora Enesa Čengića, kao odgovor od Uprave Energoinvesta slijedi da „razumiju teško stanje u kojem se nalaze zaposlenici, te napominju da ulažu maksimalne napore da isplate zaostale obaveze prema zaposlenicima.

Očekuju od Sindikata da ima razumijevanja, te da bude podrška kako bi zajedno prevazišli tešku situaciju.“ (FENA, 2016). Nakon toga, Čengiću je istekao mandat, a na mjesto direktora dolazi Bisera Hadžialjević i sklapa se ugovor sa Elektroprivredom Tanzanije za čiju je realizaciju neophodna bankovna garancija. Međutim, zbog neodobravanja bankovne garancije, sindikat je 20.12.2017. godine održao protest ispred Razvojne banke FBiH.

Ovaj protest radnika je, kako su naveli, rezultat ignorantskog odnosa većinskog vlasnika Vlade Federacije BiH i odluke Razvojne banke, s direktorom Salkom Selmanom na čelu, da "Energoinvestu" ne odobri bankovnu garanciju za dobijeni posao u Tanzaniji, čija je vrijednost 53 miliona dolara i čija realizacija dolazi u pitanje. (...) Obećavali su nam rješenje ovog problema, međutim, ništa od toga se nije dogodilo i zbog toga smo se odlučili na ovaj korak. Ovo nije konačno i nećemo dopustiti mačehinski odnos većinskog vlasnika i da zbog toga ispaštaju radnici "Energoinvesta". (Održan protest radnika "Energoinvesta" / Razvojna banka dovela u pitanje naše postojanje, 2017)

Pored pomenutih aktivnosti sindikata Energoinvest d.d., nisu izostale ni reakcije sindikata preduzeća koja su nekada bila dio Energoinvestovog sistema, a koje su privatizacijskim procesima dovedene do stečaja i kasnije likvidacije. Jedan od primjera je Energoinvest - Tvornica dalekovodnih stubova (TDS) koja je privatizovana u potpunosti s početkom 2007. godine, odnosno 67% dionica je prodato putem tendera, a 33% putem javne ponude dionica (Revik d.o.o. Sarajevo, 2014). Međutim, privatizacijom nije istovremeno osigurano i dobro poslovanje, pa tako 105 radnika pod vođstvom sindikata već 2015. godine stupaju u štrajk „jer im nije isplaćeno 14 plata, a doprinosi za Fond PIO i zdravstvo nisu uplaćeni za 25 mjeseci“ (SRNA, 2015). Kako se štrajkom njihov problem nije riješio, nakon toga radnici fabrike (njih 74) podnose zahtjev za pokretanje stečajnog postupka „jer dugovanja prema radnicima iznose oko 2,7 miliona KM za neisplaćene plaće i doprinose“, a istovremeno prema izjavi predsjednika Sindikata TDS-a, Mirsada Makića „Uprava i vlasnici kompanije ni ne dolaze niti pokušavaju riješiti probleme kompanije već ih samo interesuje "kako rasparčati imovinu i zemljište na kojem je fabrika"“ (SRNA, 2016). Radnici su se u tom periodu samoorganizovali da „dolaze u fabriku i čuvaju imovinu“, te su „bili primorani da izvade cink iz kada nakon prijetnje da će fabrici biti isključena struja zbog dugovanja što bi izazvalo milionsku štetu, a samim vađenjem cinka iz kada ugašen je proces proizvodnje“ (ibid.). Uprkos nekoliko najava nakon pokretanja stečajnog postupka da će, prvo italijanski, a zatim turski investitori da kupe i održe fabriku aktivnom, prema dostupnim podacima stečajni postupak još uvijek nije okončan.

5.2.3 Percepcija sindikata i pacifikacije radničkih borbi

Krajem 80-ih, sindikat je bio kritički nastrojen prema štrajkovima kao mehanizmu ostvarivanja radničkih interesa. U jeku privrednih reformi, stav sindikalnog rukovodstva Energoinvesta bio je usmjeren ka reformi i samog sindikata. Kako navodi Jakob Finci, tadašnji predsjednik Predsjedništva Konferencije Saveza sindikata Energoinvesta, reforma sindikata bi trebala da *oslobodi* sindikalnu aktivnost kako bi se izlječile boljke ranije organizacije a koja je dovela do toga da je „prevladalo mišljenje da je Sindikat na margini, da se njegova riječ čuje, ali ne i uvažava. Da se bavi zimnicom... Ima tu istine, ali je suština u birokratskoj koncepciji „nadređenih“ sindikalnih foruma koji su u priličnoj mjeri diktirali planove rada“ (Šarić, 1989a, str. 4). Međutim, da je reforma u sindikatu SOUR-a bila potrebna, pokazuju i kritike iz sindikalnih organizacija RO i OOUR-a usmjerene ka Konferenciji Saveza sindikata SOUR Energoinvest. Naime, sindikalna organizacija Rasklopne opreme (RAOP) koja je okupljala preko 3 hiljade radnika, uputila je baš u tom periodu kritiku prema Konferenciji Saveza sindikata (KSS) SOUR jer ne postoji veza sa sindikalnim organizacijama RO i OOUR-a, te da KSS SOUR-a „nema cjelovitu analizu obustava rada u Energoinvestu, niti ima razrađen mehanizam akcije kada se obustava rada dogodi“, a istovremeno se ne zna za šta se onda troše sredstva od članarina koja idu ka KSS SOUR (Ko., 1989, str. 4).

Socijalna funkcija sindikata je u periodu privredne reforme i visoke inflacije, te urušavanja životnog standarda, igrala značajnu ulogu za radničku klasu. Pored ranije navedene uključenosti sindikalnog rukovodstva na nivou SOUR-a u reformisanje sistema u skladu sa Zakonom o preduzećima, iz koje je primjetno odvajanje sindikalnog rukovodstva od baze, sindikalne organizacije na nivou samih OOUR-a i RO (odnosno kasnije društvenih preduzeća u Složenom preduzeću Energoinvest) nastojale su da vezu sa bazom održe preko brige o socijalnim pitanjima i životnom standardu radnika. Kao akcije sindikata za pohvalu novinari Energoinvest lista ističu angažovanost sindikata na nabavci zimnice i ogrjeva za radnike. Navodeći primjer sindikata fabrike „Vaso Miskin – Crni“ (VMC), koji je „značajni dio svoje aktivnosti posvetio zaštiti standarda radnika“, novinar lista navodi kako je akcija sindikata *za svaku pohvalu* jer shvata „da se ne može dozvoliti ništa manje od – sitog, obučenog i ugrijanog čovjeka!“ (Zahiragić, 1989, str. 4). Međutim, upravo taj pad standarda radnika uslijed krize, te otvaranje ka tržišnoj utakmici, bio je indikator da će se određena preduzeća unutar Energoinvesta, poput VMC, naći na udaru zbog nemogućnosti da adekvatno odgovore zahtjevima tržišta. Radnici VMC su krajem 1989. godine pokrenuli četvorodnevni štrajk,

tražeći i od Skupštine BiH rješavanje njihovih problema, a koja su bila usmjerena ka povećanju ličnih dohodaka (unatoč Saveznom zakonu o zamrzavanju LD), razvojnim programima i rješavanju velikih izdataka za vanprivredne djelatnosti (Zahiragić, 1990, str. 2).

Problemi VMC i drugih preduzeća unutar Energoinvesta sa sličnim *nedostacima* u odnosu na zahtjeve tržišno orijentisanog poslovanja, trebali su se rješavati kroz transformaciju Energoinvesta prвobitno u Složeno preduzeće, a zatim u dioničko društvo. Tokom 1989. godine strateški se pristupilo reorganizaciji i transformaciji OOUR i RO kako bi se registrovale kao društvena preduzeća, te kao takva ušla u zajednički poslovni aranžman kao članice Složenog preduzeća Energoinvest 1990. godine. Potpisivanje Samoupravnog sporazuma o udruživanju u Složeno preduzeće Energoinvest od 27. decembra 1989. godine (s produženjem do 15. januara 1990. za ona društvena preduzeća koja još nisu završila proces registracije da mogu da pristupe Sporazumu) označilo je i kraj prve faze transformacije Energoinvesta u skladu sa Zakonom o preduzećima, te početak druge faze koja će kasnije biti okončana uspostavljanjem Energoinvesta kao dioničarskog društva i holdinga. Međutim, proces transformacije neminovno je sa sobom nosio i pitanje viška radnika i načina na koji će se ta problematika rješavati u narednom periodu. Prema riječima Božidara Matića, tadašnjeg predsjednika Poslovodnog odbora Energoinvesta, u tom momentu nisu postojali tačni podaci koji je stvarni broj viška radnika „ali da je otpuštanje posljednje što želimo i to bismo učinili samo tada kada otpuštanje radnika spašava organizaciju od propasti i stečaja“, navodeći istovremeno da je problem što „smo decenijama živjeli u sistemu gdje to nije bilo poznato i niko još nema ni potrebna znanja, ni iskustva ni logistiku koja u ovakvim poduhvatima mora da postoji“ (Kljajić, 1990, str. 5).

Međutim, problem viška radnika je ubrzo aktuelizovan, te su radnici u pojedinim preduzećima ako nisu išli već u penziju, dobijali rješenja o „čekanju“ koje često nije bilo vremenski ograničeno (na taj način ostavljajući radnike u procjepu i potpuno nesigurnom i neriješenom statusu). Među prвim preduzećima u okviru Energoinvesta koji su počeli s praksom rješavanja problema viška radnika slanjem *na čekanje* bilo je „Boksit“ koje je od 3.000 radnika za njih 310 iskoristilo ovo *rješenje*. Zanimljivo je da se za takvim rješenjem poseglo u momentu kada po svim osnovama preduzeće ostvaruje zacrtani plan, pa čak i prebačaj planova, te kada imaju odliv od 70 radnika godišnje i očekuju da će za određene profile morati vršiti zapošljavanje uprkos *višku* radnika (Ćilimković, 1990, str. 7). Da je otpuštanje radnika bila nepopularna mjera u preduzećima, dokaz je i izvještaj iz Tvornice niskonaponske opreme u Doboju, koja se suočavala sa viškom od 150 do 200 radnika (od

ukupnih 840), ali su nastojali da pronađu neko rješenje (koje nije specifikovano u članku) koje neće podrazumijevati otpuštanje tih radnika (*Višak od 150 do 200 radnika*, 1990, str. 12).

Transformacija uz aktivne mjere štednje nametnute od strane SIV-a, te oštiri uslovi u tržišnoj utakmici, nije samo donijela probleme u vidu viška radnika, već i u vidu redovnosti isplate ličnih dohodaka radnicima i nemogućnosti podizanja nivoa istih zbog ograničenja uvedenih od strane SIV-a. Kašnjenja u isplati ličnih dohodaka nerijetko su izazivala kod radnika bunt oličen u formi štrajka, što je bio slučaj i sa radnicima u društvenom preduzeću Rasklopna oprema (RAOP) koji su obustavili rad, a zatim je njihov bunt umirio sindikat koji se umiješao sa svojim prijedlozima za rješavanje problema. Izvještaj Energoinvest lista o tom događaju ukazuje na novi način funkcionisanja sindikata, od skoro pa pasivne uloge u radničkim buntovima i *nabavke zimnice* do aktivnog pacifikatora radničkog bunta pod okriljem parole o *novom sindikatu po mjeri novog vremena* koji brine za radničke interese tako što se uključuje u dijalog sa rukovodstvom, a štrajk kao mehanizam stavlja kao posljednje utočište. O *novoj ulozi* sindikata najbolje govore sljedeći redovi iz lista:

Ono što je u ovoj situaciji najznačajnije je to da se polako pomaljaju konture jednog novog sindikata koji neće prevashodno brinuti o nabavci prehrambenih artikala, ogreva i jednokratnim socijalnim davanjima kroz razne fondove. Jer, u vremenu kada je SK poprilično diskreditovanog i poljuljanog ugleda, čini se da je sazrelo vrijeme da se radništvo okreće onoj društveno-političkoj asocijaciji koja će tumačiti i provoditi i štititi izvorni radnički interes. (...) u svakom slučaju Sindikat će se ubuduće mnogo više »pitati« pa čak i zalaziti u »vode« poslovne politike ukoliko ocijeni da bi svojom aktivnošću i interesovanjem mogao da riješi određena pitanja i na taj način osigura nesmetan proizvodni proces i adekvatno nagrađivanje radnika. (Ko., 1990, str. 4)

Promjene u organizaciji sindikata, ali i na republičkom i saveznom nivou su bile u žizi interesovanja i Energoinvest lista, koji je objavljivao razgovore sa sindikalnim predstavnicima kako pojedinačnih preduzeća, tako i na nivou Složenog preduzeća. Iz pomenutih razgovora, primjetna je razlika u razmišljanju sindikalnih vođa o tome na koji način sindikat treba da bude organizovan (kao granski ili jedinstven) pri čemu je stav sindikalnog predstavnika RAOP-a da će podjela na granske sindikate ugroziti zajedništvo u borbi za ostvarenje radničkih interesa, dok predstavnik „Boksita“ smatra upravo suprotno, da će granski sindikati obezbijediti bolje djelovanje u interesu radnika jer su bolje povezani s bazom. Ove stavove na neki način ujedinjuje krovni savez sindikata u Energoinvestu, koji navodi kako se zalaže za jedinstven sindikat na nivou republike i SFRJ, ali unutar jedinstvenog sindikata za postojanje granskih

sindikata. U konačnici, 1990. i 1991. godinu su označili štrajkovi paralelno sa transformacijom Energoinvesta iz Složenog preduzeća u Holding i dioničko društvo. Štrajkovi, u nekim preduzećima organizovani radničkom samoinicijativom (poput Tvornice armatura), a u nekim od strane sindikata (poput RAOP-a), uglavnom su pokretani zbog problema s isplatama dohotka, načinima rješavanja problema viška radnika, te sve slabijeg poslovanja zahtijevajući smjene direktora i rukovodilaca.

Šta je interes radnika i radnica, te na koji način sindikat kao njihova interesna organizacija treba da ih zastupa u iskazima naših sagovornica i sagovornika je različito percipirano. Podijeljena su mišljenja radnica i radnika o tome da li je sindikat u socijalizmu vršio svoju funkciju zaštite prava radnika ili nije, odnosno da li je bio od koristi za njih, te u kojoj mjeri je sindikat u post-socijalizmu jak i sposoban za borbu za radničke interese. Kada govore o sindikatu u njihovim radnim organizacijama i unutar Energoinvesta u periodu socijalizma, sagovornici i sagovornice navode kao najznačajnije aktivnosti sindikata brigu o obezbjeđivanju zimnice, ogrjeva, te organizovanje ljetovanja i zimovanja, ili kako to navodi jedan bivši radnik Energoinvesta „*ako ništa brinuo mu se o čumuru, brinuo mu se o turšiji*“ (Ispitanik 8_Energoinvest). Razloge za takav fokus djelovanja sindikalnih organizacija u socijalizmu nalaze u činjenici da je sindikat bio još jedna u nizu organizacija radnika i radnica, pored radničkog savjeta i zbora radnika, te da su u odnosu na sindikat ove dvije organizacije ipak *odlučivale o svemu*.

Prije rata, kad je radnički savjet mog'o oborit' direktora čak, sindikat se bavio trivijalnim stvarima: zimovanjem, ljetovanjem, zimnicom. Znači nisu se bavili uopšte zaštitom radničkih prava jer nije bilo potrebe. Apsolutno nije bilo potrebe da se sindikat bavi s tim. Sindikat se bavio sporednim djelatnostima. Nakon rata, dok su se izorganizovali, dok su krenuli, dok 'vamo dok tamo, hajd' nešto se i dešavalо, jedno vrijeme je to fantastično funkcionisalo. Na koncu konca vidjeli ste velike proteste i velike štrajkove i sve to što se dešavalо. Ja sam učestvovala na mnogo njih. Ako ništa bar pravio se ovaj prvomajski protest, eto protestujemo da se radi kao osam sati. (Ispitanik 2_Energoinvest)

Uprkos tome što je sindikat po završetku rata nastojao da se reorganizuje i prilagodi novim uslovima rada i organizovanja u odnosu na period socijalizma gdje je radnik „*bio zaštićen k'o međed*“ (Ispitanik 2_Energoinvest), većina sagovornica i sagovornika smatraju da sindikat nije bio ništa više do „*karitativne udruge*“ (Ispitanik 5_Energoinvest) i da su radnici i radnice vremenom izgubili povjerenje u sindikat i *jednostavno izbjegavali tu taj način organizovanja* (Ispitanik 8_Energoinvest). Razloge za taj gubitak percipirane moći i

svrshodnosti sindikata u borbi za radnička prava u post-socijalizmu, radnici i radnice Energoinvesta nalaze u kombinaciji istorijskih i strukturalnih faktora. Prije svega, istorijski faktori se odnose na sam kontekst rada sindikalnih organizacija u periodu socijalizma, kada je sindikat, kao što je već ranije navedeno, predstavljao samo još jednu u nizu političkih i radničkih organizacija u tadašnjoj, kako je to percipirano, *radničkoj državi*. U tom kontekstu, njihov rad se svodio na sporedne aktivnosti jer *nije bilo ni potrebe da drugačije djeluje* jer je radnik u socijalizmu, prema percepciji sagovornica i sagovornika, bio zaštićen.

Pored toga, istorijski, ali i strukturalni faktor, bila je podjela sindikalnih organizacija samom podjelom Energoinvesta i njegovih sastavnih preduzeća, te na opštem nivou i samom podjelom države tokom i nakon rata. Jedan od bivših radnika fabrike „Vaso Miskin Crni“, govoreći o podjeli sindikata i podložnosti manipulacijama, navodi opštije primjere, poentirajući da je zbog te podjele radništvo Energoinvesta izgubilo vjeru u sindikat:

Sindikat je razbijen na puno manje dijelove. Na primjer vam dajem: Željeznice - bio je sindikat mašinovođa, sindikat konduktera, sindikat pružnih radnika, sindikat kafe kuvarica da ne kažem (mislim malo karikiram ja to). Al' je uglavnom on razbijen (...) Nije bilo saglasnosti, odnosno nije bilo saradnje između sindikata, nego kao mali dijelovi se pojavljivali i takvi mali dijelovi su lako bili izmanipulisani. A onda i u samom tom dijelu, tad manipulaciju je znao ko vodi, nisu bezveze bili, on će kazat' "ovoga ču stavit, ovaj veze nema, daću mu hiljadu maraka platu i doviđenja". A ovaj radnik što ne more trista zaradit' to je druga stvar. Mislim, opet karikiram malo, al' to su... Onda, ljudi su izgubili vjeru. (...) Izgubili su vjeru u to vođenje (Ispitanik 8_Energoinvest)

Gubitak vjere radnika i radnica u rukovodstvo sindikata u Energoinvestu izazvan je jednim dijelom i njihovom percepcijom da u samom sindikatu, u periodu post-socijalizma i naročito u posljednje dvije decenije, nisu bili aktivno uključeni *sposobni, inteligentni ljudi* koji bi, prema njihovom mišljenju, „*možda mogli bit' prijetnja rukovodstvu*“ (Ispitanik 7_Energoinvest).

Pored strukturalnih i istorijskih faktora, kao jedan od ključnih faktora za gubitak moći sindikata i sindikalnih predstavnika u borbi za radnička prava, sagovornici i sagovornice vide (politički) klijentelizam. Prema njihovom mišljenju, problem sindikata u post-socijalizmu jeste, s jedne strane, upliv političkih partija u rad sindikata kroz sindikalne predstavnike koji su istovremeno bili i članovi partija, te su se unutar sindikata bavili i realizacijom interesa političkih struktura (iz kojih su često postavljeni rukovodioci, direktori u Energoinvestu), a ne interesima samih radnika i radnica. Kako navodi jedan od bivših rukovodilaca u Energoinvestu, zahvaljujući povezanosti s političkim strukturama, sindikalac „*ne smije pisnut bolan, kako mu*

kaže stranka tako će on. Ako stranka kaže "pobunite se protiv nečega" oni će se pobuniti. Ako ne kažu...[neće, prim.aut.]" (Ispitanik 1_Energoinvest). S druge strane, individualizam i interes pojedinaca je dolazio do izražaja u sindikalnim organizacijama, pri čemu su ključni sindikalni aktivisti i vođe sindikata često bili potkupljivani od strane menadžmenta, najčešće metodama poput povećanja plate ili prebacivanja na bolje radno mjesto.

Podijeljenost sindikata, (politički) klijentelizam i razjedinjenost radništva po različitim osnovama su među ključnim faktorima koji su uticali na smanjeni intenzitet i obim radničkih borbi u Energoinvestu tokom transformacijskih procesa. Stoga su i strategije i taktike primjenjivane od strane političkih i ekonomskih elita kao interesnih strana u slučaju Energoinvesta imale uspjeha u pacifikaciji radničkog bunta. Pored pomenutih faktora, i sama ratna dešavanja i prilagođavanje novom sistemu i načinu funkcionisanja političkog i ekonomskog dijela tog sistema, uticala su na gubitak volje za borbom među radnicima i radnicama.

Pa ja mislim ovako, da se i u svijesti ljudi dosta toga promijenilo. Prvo bio rat, pa ono iš'o sistem "dobro je da je završeno", što bi narod stalno govorio "važno je da ne puca", pa onda ljudi koji su dobili posao "uh divno, radimo i možemo, možemo živjeti, imamo ne znam platu, topli obrok, prevoz, troškove prevoza", mislim to je sve bilo, je l'. I mislim da se tu narod malo uljuljkao i da nije imao potrebu tu nešto ni da se, ni želju ni potrebu da nešto mijenja. Mislim, to je rat dosta učinio što se sindikata tiče. Učinio rat, prema tome ja smatram da je to ljudski. Kaže svak ajde dobro je, ne puca, imamo, sad možemo i tako. Eto to je to. (Ispitanik 5_Energoinvest)

Taj gubitak volje za borbom iskorišten je od strane političkih i ekonomskih elita za manipulaciju nad radništvom i smirivanje (potencijalnog) otpora. Jedan od bivših radnika crvenog Energoinvesta navodi kako su tada aktuelne politike u Republici Srpskoj, a kojima se svaki vid otpora i borbe za radnička prava koji bi bio usmjeren ka upravi preduzeća koje je u većinskom vlasništvu Vlade RS izjednačavao sa ugrožavanjem postojanja Republike Srpske, odnosno igralo se na kartu kontinuiteta ratnih etno-nacionalnih politika, gušile potencijalni bunt radništva.

Znači politike su napravile takve varijante da, bunit' se protiv uprave preduzeća koje je državno, ili bunit' se protiv Vlade Republike Srpske je isto kao da rušite Republiku Srpsku. Što je neko uspio nažalost veoma loše da usadi u glave ljudi i onda ljudi jednostavno su izbjegavali ajd' da kažem takav vid borbe. (Ispitanik 4_Energoinvest)

Širenje politika straha—straha od ratnih dešavanja (*samo nek' ne puca*), straha od gubitka posla ili smanjenja plata—bile su još jedan od mehanizama uticaja političkih i ekonomskih struktura na radništvo. Realnost u kojoj su se radnici i radnice zatekli poslije ratnih dešavanja za njih je označavala pojačanu ekonomsku i društvenu nesigurnost, uključujući i nesigurnost radnih mjesa uslijed promjena uslova poslovanja, te smanjenja proizvodnje. Jedan od sagovornika navodi kako je zbog rata u kojem su radnici u svojoj punoj radnoj snazi (između 20 i 40 godina starosti) postali ratnici ta njihova snaga da budu *nosioci promjena* istrošena i da se time izgubilo *jezgro radničke klase* (Ispitanik 8_Energoinvest). Prema njegovom mišljenju, ta činjenica i *strah od gubitka posla* su bili iskorišteni od strane tadašnjih *partijski* postavljenih rukovodilaca koji su *htjeli da budu bog i batina* (Ispitanik 8_Energoinvest). Dakle, političke i ekonomске elite koje su upravljale Energoinvestom su iskoristile tu realnost kao polaznu osnovu za razbijanje radničkog bunta.

Slična situacija je bila i u privatizovanim dijelovima Energoinvesta. Prisjećajući se momenta kada je štampariju u kojoj je radila, a koja je bila dio Energoinvesta, preuzeo *privatnik* jedna od sagovornica ističe drastičnu razliku u odnosu prema radnicima i radnicama u poređenju sa onim što je bilo prije privatizacije, a naročito prema onim koji su iskazivali bilo kakav bunt. Ona navodi kako je novi vlasnik, privatnik

(...) napravio odma' jednu čistku, k'o Staljin (smijeh). Čim je primijetio da neko nešto se ili buni ili neće da radi, nije to bilo izbacivanje nego na lijep način evo daću ti otpremninu, nisi nam više potreban, taj dio više nećemo radit', to je bilo lijepo upakovano. Uglavnom svi su otišli koji su pokazali imalo nekog bunta ili nešto što im ne odgovara. (Ispitanik 9_Energoinvest)

Iz ovog iskaza primjetno je da su *novi vlasnici, privatnici* kao jednu od taktika pacifikovanja radničkog bunta koristili mehanizme otkaza uz otpremninu, promjenu radnih mjesa, čineći radnike-buntovnike *viškom* i samim tim stvarajući uslove za njihov odlazak, a samim tim i nemogućnost daljeg otpora.

U konačnici, starenje i odlasci u penziju generacije radnika i radnica Energoinvesta koji su živjeli i radili i u periodu socijalizma, a zatim i u restauriranom kapitalizmu, te su imali iskustva i mogući potencijal organizovanja radničkih borbi, su uticali na gubitak moći i praktično nestanak radničkog organizovanja u posljednje dvije decenije. Kombinovano sa faktorom nesigurnosti rada i života u post-socijalizmu, te povećanim individualizmom novih generacija radnika i radnica koji su fokusirani samo na ono što je njihov opis posla, a ne i za šire probleme radništva, prema iskazima sagovornica i sagovornika bili su ključni za odsustvo radničkih borbi i pacifikovanje radničkog otpora i generalno i u slučaju Energoinvesta. Prema

rijećima jedne od sagovornica „*to onda generalno dovodi do toga da nemaš s kim organizovat' ni bunt ni protest ni štrajk... Ljudi se boje. Boje se za svoju egzistenciju. Broj radnika pa puta troje, četvoro, petoro - porodica. Jednostavno je tako*“ (Ispitanik 2_Energoinvest). Kao poseban problem ističe se i razbijanje velikih sistema poput Energoinvesta na manje dijelove, čime se smanjuje kritična masa, broj radnika, i smanjuje se mogućnost međusobnog povezivanja radništva, odnosno sindikata jer čak i u momentima kada su pojedine sindikalne vođe reagovale na smanjenje plata, nisu imali dovoljnu snagu niti pregovaračku moć. Drugim rijećima, „*kad se razbio sindikat i kad su svaki gurao nešto svoje, bez povezivanja i snage, moći, nema, nije se moglo doći do radikalnih [zahtjeva, prim.aut.]*“ (Ispitanik 8_Energoinvest).

5.2.4 Epilog transformacijskih procesa

Tokom svojih iskaza, a referirajući se na posljedice transformacijskih i privatizacijskih procesa po radnike i radnice Energoinvesta, ali i generalno, sagovornici i sagovornice se kritički osvrću na to kakva je privatizacija trebala biti, šta je *država* (u svom više značju) trebala da uradi kako bi se sačuvala radna mjesta i proizvodnja kao osnov ekonomskih aktivnosti, istovremeno podrazumijevajući *normalnim* da se privatizacijski procesi odvijaju *sada kad živimo u kapitalizmu*. Prema mišljenju intervjuisanih radnika i radnica Energoinvesta, političke strukture na vlasti nisu *htjeli* niti uložile iskrene napore da očuvaju proizvodnju i kapacitete koje je Energoinvest (u oba bh. entiteta) imao, već su *dozvolile* da se taj gigant rasparča i da od njega ostanu aktivni samo dijelovi (poput nekadašnje direkcije Energoinvesta koja se sada smatra nasljednicom nekadašnjeg giganta).

Za jednu od bivših radnica Energoinvesta, nije problem to da određena *firma* bude u rukama privatnog kapitala, jer „*postoje firme koje su osnovane privatnim kapitalom, koje su svo ovo vrijeme rasle i razvijale se, koje nemaju sindikat, a funkcionišu fenomenalno*“ (Ispitanik 2_Energoinvest). Karakterišući Energoinvest kao firmu koja je, čak i u doba socijalizma, vrlo uspješno radila i u *svjetskim okvirima*, odnosno na *globalnom tržištu*, ova sagovornica smatra da je, da je bilo iskrene volje političkih i ekonomskih elita unutar i oko Energoinvesta, ova firma mogla da radi i funkcioniše „*al' da su na pozicije došli stručni ljudi i da je odrađena privatizacija na pravi način*“ (Ispitanik 2_Energoinvest). Pod *pravim načinom* ona smatra onu privatizaciju, nebitno da li „*radnici da otkupljuju svoju firmu il' da je otkupljuje neko drugi sa uslovima koji treba da mu se postave da zadrži radnike*“ sve dok se zadrži proizvodnja, uz stručno rukovođenje i osiguranje svih prava radnicima i radnicama. Ipak, kako ona navodi „*kod nas se to jednostavno nije htjelo. Jednostavno nisu htjeli.*“ referišući se pri tom na političke i ekonomске strukture na vlasti. Odnosno, kako to navodi jedan od radnika

crvenog Energoinvesta za slučaj RAOP-a, nije bilo političke volje niti strategije da se očuva *fabrika od koje je ovaj kraj živio* (Ispitanik 3_Energoinvest). Sličnog je mišljenja i bivši radnik Energoinvesta, a koji je veći dio svog radnog vijeka proveo u „Vaso Miskin Crni“, fabrici transportnih sredstava i mašina u sastavu Energoinvesta. Govoreći o negativnim posljedicama privatizacijskih procesa po radnike i radnice, te po privredu BiH uopšte, ovaj sagovornik smatra da je privatizacija trebala da se odvija na način da radnici učestvuju u istoj kao vlasnici i da bi se na taj način očuvala proizvodnja.

Pored gubitka proizvodnje i radnih mjesta kao posljedice transformacije i privatizacije, radnici i radnice Energoinvesta takođe smatraju da se *sistem vrijednosti potpuno izgubio*, odnosno da je u potpunosti promijenjena kultura rada i organizacijska kultura u Energoinvestu zahvaljujući smjenama rukovodstva u korist politički podobnih, a često nesposobnih direktora.

(...) dosta ljudi Energoinvesta je, starih Energoinvestovaca je prilično, ne mogu reć' šikanirano, možda bi bila pregruba riječ šikanirano, ali je bilo stavljeno po strani. Koji su bili u to vrijeme i radili i bili rukovodioci. Međutim, ti novodolazeći i novodošli, koji su došli i to, te ljude koji su bili, konkretno će navest' primjer čovjeka koji je čitav svoj radni vijek proveo u Energoinvestu to je Cico Muhamed¹² koji je radio, koji je bio meni direktor, to koji je čovjek da ga nema, da ga nije bilo trebalo ga je izmisliti. On je jednostavno otišao, bio na službenom putu, čovjek je došao i za vrijeme njegovog odsustva postavljen je za direktora Energoinvesta koji je bio anonimus, radio je neke poslove u nekom od inžinjeringa, a Cicu Muhameda su sklonili koji je bio stručnjak... Eto to je mislim jedan od primjera. (Ispitanik 5_Energoinvest)

Govoreći o tom gubitku vrijednosti, sagovornici i sagovornice pribjegavaju poređenju sadašnje organizacije i uslova rada, sa onim što je bilo u socijalizmu kao referentnoj tački u kojoj je *radnik bio zaštićen*, ali se istovremeno vodilo računa o *stručnosti kadra i rukovodstva*. Prema njihovom mišljenju, u periodu socijalizma „*nije smio niko da vas pogleda poprijeko, da vam nešto kaže jer iza vas stoji sindikat, radnički savjet i sve ostalo, znači vaše je bilo da radite*“ (Ispitanik 2_Energoinvest), a danas radnik nije zaštićen i izložen je „*mobingu, maltretiranju, uvredama, ponižavanjima, pridjevima, ne znam ni ja više čim*“ (ibid.).

Upravo ta izloženost radnika i radnica *maltretiranju i mobingu*, te različitim kršenjima radničkih prava, odnosno nesigurnost radnika i radnica smatra se jednom od negativnih posljedica transformacije. Jedan od bivših radnika Energoinvesta koji je otišao u penziju netom

¹² Muhamed Cico je bio rukovodilac Energoinvesta od 1993. do 1994. godine.

prije početka ratnih dešavanja, gledajući sa određene vremenske distance, i kao posmatrač, ali ne i radnik, u post-socijalizmu vidi postojeći sistem kao pun *neizvjesnosti*, u poređenju sa *onim sistemom* u kojem su radnici bili *mnogo sigurniji nego sada* (Ispitanik 6_Energoinvest). Ta nesigurnost se ne ogleda samo i isključivo po pitanju zaštićenosti radnika i radnica unutar preduzeća, već i u opštoj nesigurnosti prouzrokovanoj nefunkcionisanjem sistema u cjelini. Jedan od primjera za to jesu slučajevi u kojima dugogodišnji radnici i radnice Energoinvesta, ne mogu da ostvare pravo na penziju jer se ne može doći do odgovarajuće dokumentacije obzirom da je određeno preduzeće ili privatizovano ili u stečaju.

Mislim, što je smiješno, što ljudi koji su radili u RAOP-u dođu sad, od direktora...

imam drugova iz Sarajeva koji su radili u RAOP-u u onoj državi, pa 'oče u penziju, joj Vlado možeš li kako doć' do papira, zovem direktora u stečaju ka'e "mi tih papira nemamo". Pa stani bogte, od... fabrika je živila, bila, poslije rata evo radila do prije 10 godina. "E to je tamo, sad je to privatno, ti papiri su neđe tamo u kancelariji"... Pa stani ako si stečajni direktor, daj bar ljudski pomozi tim ljudima. Jer ima ta dokumentacija kompletna, treba da neko ode tamo u kancelariju i otvori, one obrasce da da i potvrdu "evo čovjek je ne znam od osamdesete do devedeset druge radio u RAOP-u". Nema. (Ispitanik 3_Energoinvest)

Epilog transformacijskih i privatizacijskih procesa kako u Energoinvestu, tako i u državi, jeste ogorčenost radnika i radnica zbog propasti nečega što su oni *napravili, gradili*, a sada je u potpunosti uništeno. Međutim, ta ogorčenost nije samo zbog propasti onoga u čijoj izgradnji i razvoju su učestvovali, već i zbog propuštenih mogućnosti i odsustva strategije i volje političkih struktura i ekonomskih elita da to i održe. Govoreći o propasti RAOP-a, kao fabrike koja je i u post-socijalizmu imala potencijal da održi proizvodnju i zaposlene, jedan od radnika Energoinvest-Automatike navodi sa određenom sjetom:

Pored tol'ko hiljada ljudi zaposlenih i te infrastrukture i svega i sve je to devedes' šeste poslije rata radilo da ne kažem punim kapacitetom. A sad tuga tamo uć'.

Sve počupano, sve sve sve, ono su sad samo zidine. Treba bager još da uđe, sve ono poruši i počne praviti zgrade. Nema. (Ispitanik 3_Energoinvest)

U konačnici, sagovornici i sagovornice navode da je, kao posljedica transformacijskih procesa, radništvo izloženo siromaštvu i nesigurnosti, ili kako to opisuje jedna od penzionisanih radnica Energoinvesta, radnici su „*propali boga mi*“ (Ispitanik 5_Energoinvest). Naglašavajući negativne posljedice ovih procesa na radnike i radnice, jedna od bivših radnica Energoinvesta napominje:

Vi ste prije rata imali prosječnu radničku porodicu koja obavlja sasvim prosječne poslove, a koja je mogla svake godine na more. Ko to danas može? Da ode mrtav-hladan deset dana na more u super hotel i da mu ne fali taj novac. Ooo, danas od kredita ljudi idu na more. Znači apsolutno je sve nestalo, sve izbrisano.

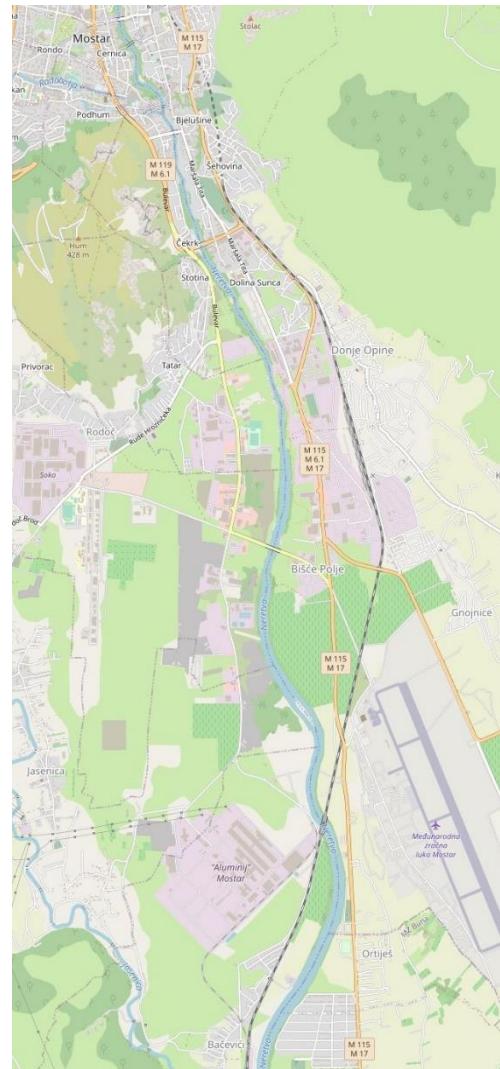
(Ispitanik 2_Energoinvest)

Prilikom pojašnjenja svoje percepcije ishoda transformacijskih procesa po radništvo, radnice i radnici Energoinvesta koriste period socijalizma kao referencu za *normalnost*, odnosno period u kojem je, naspram post-socijalizma, *bilo divno*.

5.3 Slučaj Aluminij Mostar

Istorijat preduzeća Aluminij u Mostaru veže se za osnivanje preduzeća Boksitni rudnici Mostar koje se bavilo istraživanjem, iskopavanjem i prevozom boksita, a koje je osnovano 1945. godine. Tokom 1969. godine ovo preduzeće se spaja sa Energoinvestom iz Sarajeva, kojem je Vlada SR BiH povjerila „zadaću razvitka aluminijjske proizvodnje“ (Aluminij d.d. Mostar, 2016, str. 8). Energoinvest zatim, na osnovu saradnje sa francuskom kompanijom Pechiney, 1975. godine započinje proizvodnju glinice u novoosnovanoj Tvornici glinice u Mostaru. Tvornica glinice i Boksitni rudnici spajaju se 1977. godine u novo preduzeće nazvano Aluminij Mostar. Proizvodnja aluminija počinje 1981. godine puštanjem u pogon objekta Elektroliza – Anode – Livnica (EAL) (Energoinvest – List radnih ljudi SOUR, 8. jun 1981, naslovna). Tokom 80-tih Aluminij se razvijao, ali je i mijenjao nazive i strukturu, da bi se 1990. godine izdvojio iz Energoinvesta i počeo djelovati samostalno kao društveno preduzeće Aluminij Mostar. Aluminij Mostar je u tom periodu, zajedno sa tvornicom glinice i rudnicima boksita zapošljavao oko 6000 radnika i radnica u široj okolini Mostara.

Na samom početku rata u Bosni i Hercegovini, 23. aprila 1992. godine Aluminij je granatiran u vojnoj akciji JNA i porušen. Nastala šteta je nakon završetka rata procijenjena na 140 miliona eura (Aluminij d.d. Mostar, 2016, str. 8). Nakon kontra-akcije Hrvatskog vijeća obrane (HVO) od juna 1992. godine Aluminij se nalazi pod kontrolom HVO-a „kao vojne komponente i Hrvatske zajednice Herceg Bosne (naknadno Hrvatske Republike Herceg Bosne), kao civilne komponente hrvatskog naroda tokom rata u BiH“ (Transparency International, 2008, str. 1). Poslije uspostavljanja Dejtonskog mirovnog sporazuma kojim je BiH podijeljena na dva entiteta (FBiH i RS), od kojih je FBiH sačinjena od 10 kantona, Aluminij Mostar se u poslijeratnoj BiH našao u okviru Hercegovačko-neretvanskog kantona u kojem je vlast podijeljenja između hrvatskih i bošnjačkih političkih struktura, ali „koji je u

Slika 5.9. Pozicija Aluminija u odnosu na Mostar. Izvor: © [OpenStreetMap](#) contributors

svakom slučaju pod direktnom kontrolom hrvatske nacionalne, političke i ekonomske komponente bilo kantonu, Federaciji BiH ili na nivou Bosne i Hercegovine“ (Transparency International, 2008, str. 1). Nakon ratnih dešavanja, Aluminij Mostar je obnovljen zahvaljujući sredstvima u iznosu od 9 miliona USD koje je Republika Hrvatska doznačila za Aluminij posredstvom šibenske Tvornice lakih metala (TLM), te je 15. marta 1997. godine prvo pušten u rad pogon Anode, a zatim je u narednim mjesecima pušten u rad pogon Elektroliza (ibid.). Tada je Aluminij Mostar registrovan kao dioničko/akcionarsko društvo (d.d.), a Republika Hrvatska (RH) je zauzvrat dobila 12% udjela u vlasništvu. U prvobitnoj vlasničkoj strukturi, odnos vlasništva nad dionicama je bio sljedeći: vlasnik 12% dionica je RH, 24% dionica su u vlasništvu Vlade FBiH, te 64% udio malih dioničara (uglavnom radnika Aluminija).

Slika 5.10. Kompleks Aluminija. Izvor: © [OpenStreetMap](#) contributors

Tokom godina, kontinuirani politički sukob na relaciji hrvatskih i bošnjačkih političkih struktura i njihovih predstavnika na nivou kantona i FBiH se odražavao i na funkcionisanje samog Aluminija. Osnovni problem, koji će se kasnije ispostaviti i kao ključni za prestanak rada fabrike, bilo je obezbjeđivanje redovnog snabdijevanja i cijena električne energije koja je predstavljala osnovu za neometan rad proizvodnog procesa. U 2013. godini, potpisana je Aneks 8 na Sporazum o rješavanju otvorenih pitanja između Aluminija i Vlade FBiH (Vlada FBiH, 2013) kojim potonja dobija 44% udjela u vlasničkoj strukturi preduzeća (za razliku od 24% od 1997. godine), a na uštrb udjela malih dioničara koji sada iznosi 44 umjesto 64 posto.

U 2019. godini u potpunosti je ugašen proizvodni proces u Aluminiju zbog isključenja električne energije uslijed enormnog duga prema Elektroprivredi Hrvatske zajednice Herceg-Bosne (EP HZHB) čime su oštećene ćelije za elektrolizu, a troškovi ponovnog pokretanja ćelija i stavljanja u funkciju bi bili milionski. Nakon toga je oko 900 radnika Aluminija ostalo bez

posla. Za Aluminij u 2020. godini je najavljena dodatna privatizacija preostalog *državnog* kapitala (FBiH) koji trenutno čini 44% ukupnog kapitala preduzeća, međutim to u konačnici nije realizovano. Trenutno objekte Aluminija je zakupila izraelsko-kineska grupacija Abraham Group i njihova kćerka-firma Aluminij Industries koja je pokrenula onaj dio proizvodnje koji ne zahtijeva dodatna ulaganja i zapošljava jedan manji dio bivših radnika Aluminija.

Prikupljena grada

Imajući u vidu da je proizvodni proces u Aluminiju ugašen 2019. godine, svi intervjuisani su praktično već bili bivši radnici i radnice. Iako je obavljeno ukupno pet intervjuja, obezbijedena je zastupljenost i administrativnih i pogonskih radnika, te sindikalnih vođa i srednjeg nivoa rukovodstva. Od četiri sagovornika, dva su sindikalne vođe, a jedan je bio rukovodeći kadar. Značajno je i napomenuti da su dva sagovornika, od kojih je jedan bio sindikalni vođa, radili u Aluminiju i u periodu socijalizma, dok su dva (jedan od njih je bio sindikalni vođa) radila samo u periodu post-socijalizma, a sagovornica je radila samo u periodu socijalizma, te se u njihovim iskazima mogu primijetiti određene razlike u percepciji privatizacijskih procesa, događaja koji su doveli do gašenja fabrike, te sindikalnog i uopšte radničkog organizovanja i borbe. U iskazima radnika i radnice koji su radili i u periodu socijalizma, te iskusili život i rad u tom periodu, prisutna je dihotomija na relaciji *nekad i sad*, odnosno socijalizam i post-socijalizam, te kritika na račun novih generacija radnika i rukovodilaca u Aluminiju. Istovremeno, u iskazima radnika koji su iskusili isključivo rad u post-socijalističkom Aluminiju, poređenje uslova i načina funkcionisanja, te organizovanja sindikata i radničkih borbi, ne postoji takva distinkcija i kritika izražena u njihovim iskazima je više upućena ka situaciji u Aluminiju u proteklih deset godina. Takođe, kod radnika koji su radili u periodu od ponovnog uspostavljanja fabrike poslije rata, često se kao referentna tačka za *prije i poslije* koristi momenat kada je Mijo Brajković, predratni rukovodilac aluminijskog kombinata i prvi poslijeratni direktor Aluminija koji je obavljao tu funkciju do 2009. godine, otišao u penziju nakon čega su se smjenjivali direktori sve do konačnog gašenja proizvodnog procesa 2019. godine. Tok razvoja Aluminija i njegovog odvajanja iz sistema SOUR Energoinvest, a kasnije i vlasnička transformacija i reorganizacija u skladu sa takozvanom *Markovićevom privatizacijom* vidljiv je iz pregleda medijskih tekstova objavljenih u fabričkom listu „Aluminij: list radnih ljudi RO Aluminij“ koji je izlazio u periodu 1984 – 1990, ali i u listu SOUR „Energoinvest“. List radnih ljudi RO Aluminij dok je isti još uvijek bio u sastavu SOUR Energoinvest, objavljivao je informacije o značajnijim dešavanjima kako u RO tako i unutar SOUR, a koje su bile značajne za RO, kao i o razvoju i poslovanju RO. Kako

fabrički list pokriva period socijalizma i pred sami rat, a nije nastavljena njegova štampa i distribucija nakon obnove fabrike poslije rata, dodatni izvor informacija o dešavanjima u i oko Aluminija u periodu od ponovnog pokretanja proizvodnje 1996-1997. godine, pa do gašenja proizvodnje 2019. godine i dešavanjima nakon toga, jesu novinski tekstovi objavljeni u brojnim dnevnim i sedmičnim novinama, kao i na različitim internet portalima. Prikupljeni medijski tekstovi objavljivani su u dnevnim listovima Večernji list, Dnevni Avaz, Oslobođenje, Nezavisne novine, Dnevni list, te sedmičnjacima Dani, Stav, Slobodna Bosna, te magazinu Poslovne novine, kao i na različitim internet portalima. Izvještavanje medija o Aluminiju je periodično intenzivirano u zavisnosti od tematike koja je bila aktuelizovana u datom periodu. Tako su 2004, 2008, 2013-2015. i 2018/2019. bile najaktivnije godine medijskog izvještavanja kada je bila aktuelna tematika visokih cijena električne energije koje onemogućavaju dobro poslovanje fabrike, te sve većim dugovima za električnu energiju koji su prijetili da dovedu preduzeće do kraha i na kraju gašenja (što se u konačnici i desilo). Pored tematike vezane za snabdijevanje električnom energijom, mediji su izvještavali i o konfliktu na relaciji uprava Aluminija – Vlada FBiH (kao jedan od vlasnika kapitala) i načinima njihovog privremenog regulisanja sporazumima o rješavanju otvorenih pitanja i aneksima na sporazum kojim se istovremeno utvrđivao i vlasnički udjel Vlade FBiH i drugih dioničara. Takođe, privatizacija Aluminija je bila značajna tema pokrivena medijskim tekstovima, posebno u periodu kada je bio aktuelan tender za prodaju 88% vlasničkog kapitala. Tekstovi koji su obilježili 2019. godinu uglavnom se odnose na kritični period pred samo isključivanje napajanja električnom energijom zbog enormnog akumuliranog duga prema EP HZHB, te u konačnici gašenje proizvodnje i zatvaranje fabrike, a tokom kojeg su radnici posredstvom sindikata organizovali proteste i štrajkove. Krajem 2019. i tokom 2020. godine tekstovi su bili posvećeni praćenju epiloga situacije s otpuštanjem radnika, pronalaženjem strateškog partnera za Aluminij kako bi se izbjegao stečaj, istragama o lošem poslovanju i pljački unutar Aluminija a za koje se vezuju rukovodstva preduzeća, te dolaskom Abraham Group kao zakupca za dio Aluminijevih pogona. U periodima između kriza, objavljivani su tekstovi koji su se odnosili na isticanje dobrog poslovanja Aluminija kao *najvećeg bosanskohercegovačkog izvoznika*. Tematska povezanost medijskih napisa najizraženija je između pitanja uloge Vlade FBiH i privatizacijskog procesa, sindikata i organizovanja protesta i štrajkova, te posljedica po radnike, zatim između pitanja obespravljenih i diskriminisanih radnika (Srba i Bošnjaka) i uloge međunarodnih aktera, sindikata i Vlade FBiH. Pored pomenutog, uloga politike i posebno konflikta na relaciji *hrvatske („politički Mostar“)* versus *bošnjačke („političko*

Sarajevo“) politike, odnosno političkih partija na vlasti u funkcionisanju i opstanku Aluminija bila je značajna tema pokrivena medijskim tekstovima.

5.3.1 Privatizacija: i jeste i nije bila

Vlasnička transformacija Aluminija izvršena je prvo bitno dokapitalizacijom iz društvenog preduzeća u društvo sa ograničenom odgovornošću, a zatim 1997. godine u dioničko društvo. Uspostavljanjem Aluminija kao dioničkog društva, u kojem su dioničari prvo bitno bili „država, odnosno mostarske opštine sa hrvatskom većinom, šibenski TLM, dok je više od 70 miliona DEM kapitala namijenjeno malim dioničarima, prije svega radnicima preduzeća i njihovim porodicama i demobilisanim borcima“ (ONASA, 1997), potvrđena je etnička apropijacija ranijeg društvenog vlasništva i nastavak ratnih politika etnonacionalnih podjela. O tome svjedoče i medijski tekstovi u kojima se prenose stavovi tadašnjeg gradonačelnika Mostara, Safeta Oručevića, koji traži od Visokog predstavnika u BiH, Karlosa Vestendorpa, da spriječi „nelegalnu privatizaciju (...) kako bi bilo spriječeno da privatizacija postane nastavak etničkog čišćenja kroz legalizaciju etničkih privreda“ (ONASA, 1998a). Tadašnja struktura vlasništva bila je 64% radnici (uglavnom Hrvati), 12% TLM Šibenik (kasnije Republika Hrvatska), te 24% *država* (prvo bitno „mostarske opštine sa hrvatskom većinom“, a kasnije Vlada FBiH). Međutim, ta struktura je dugo godina osporavana od strane Vlade FBiH, te je zatražena i međunarodna arbitraža posredstvom OHR-a i Svjetske banke kako bi se vlasnički odnosi i pitanje registracije Aluminija riješili. Arbitraža koja je trajala od 2002. do 2005. godine rezultirala je samo preporukom kanadske konsultantske kuće da „uključene strane odustanu od nastojanja da se arbitriira njihov spor i umjesto toga usmjere svoje napore i energiju na uspostavu odgovarajućeg političkog okruženja kako bi postigli nagodbu“ nakon čega je Vlada FBiH „problem pokušala riješiti političkim putem“ (Centar za istraživačko novinarstvo, 2007).

Rješenje problema stiglo je u vidu potpisivanja Sporazuma o rješavanju otvorenih pitanja između Vlade FBiH i Aluminij d.d. Mostar 2006. godine (a zatim i prvog aneksa na sporazum 2007. godine) kojim se regulisalo pokretanje procesa privatizacije (u stvari priznavanje već izvršene privatizacije i nastavak u vidu prodaje vlasničkog udjela), te vlasnički udjel definisao u procentima: 44 procenta Vlada FBiH – 44 procenta nenominirani kapital (u stvari vlasništvo radnika, ali ne u vidu mogućnosti svih predratnih radnika da raspolažu i trguju dionicama na berzi, već bi Vlada FBiH u njihovo ime prodala dionice i iz tog iznosa im pokrila nedostajuće plate i povezala radni staž) – 12 procenata TLM/Republika Hrvatska. Na osnovu

tog Sporazuma, pokrenut je javni tender za prodaju 88 odsto kapitala Aluminija (44 procента Vlade FBiH i 44 *nrenomirano*g kapitala namijenjenog za namirivanje dugova prema radnicima). Međutim, prodaja putem javnog tendera trajala je nekoliko godina i, iako se na tender javilo više ponuđača među kojima i raniji dobavljači/kupci Aluminija u vidu konzorcijuma koji su činili „Glencore“, „FEAL“ i „Dalekovodi“, a koji su bili izabrani kao najpovoljniji što je kasnije osporavano od strane drugog ponuđača Ukio Banko Investiciona Grupa (UBIG) iz Litvanije koji su naknadno pokrenuli i tužbu po tom pitanju (Vele, 2010; ONASA, 2007). U konačnici je privatizacija proglašena neuspješnom jer je konzorcij na kraju naveo da ne stoje više pri prvočitnoj ponudi i „cijeni od 130 miliona eura, 170 miliona eura novih ulaganja i zadržavanju postojećih i uposlenju još 300 radnika“ (Vele, 2010).

Tokom ovog procesa, na relaciji Aluminij – Vlada FBiH (naročito adresirano prema tadašnjem ministru Vahidu Heći koji je donosio odluke koje su kočile proces dalje privatizacije), bila je česta razmjena *optužbi* za neizvršavanje obaveza u skladu sa Sporazumom. Međutim, 2013. godine, Aneksom 8 na Sporazum između Vlade FBiH i Aluminija utvrđuje se konačna vlasnička struktura koja je na koncu i upisana u Registar vrijednosnih papira FBiH: 44 procenata Vlada FBiH, 44 procenata dionički kapital i 12 procenata vlasništvo Hrvatske (SRNA, 2013). Time se u konačnici odustalo od obeštećivanja predratnih radnika Aluminija (Srba i Bošnjaka) koji su ili otpušteni ili protjerani tokom rata, a što je bilo prvočitno rješenje. Dionički kapital (44 procenata) je od tada praktično u rukama tadašnjih radnika Aluminija, počevši od direktora Mije Brajkovića, Ive Bradvice, pa nadalje (Dizdarević, 2013).

Intervjuisani radnici i radnica o privatizaciji i transformaciji vlasničke strukture Aluminija, s obzirom da polaze s različitih pozicija (*stari* i *novi* radnici), referiraju se na nekoliko *privatizacija* ili privatizacijskih pokušaja. Prva je privatizacija koja je urađena *prije rata* po takozvanom *Markovićevom zakonu* i tokom koje su radnici i radnice imali mogućnost da postanu vlasnici kroz upisane udjele za koje im se odbijalo od plate. Druga privatizacija je ona koja je *de facto* izvršena 1997. godine kada je pokrenuta proizvodnja i registrovan Aluminij kao dioničko društvo sa vlasničkom strukturom 64 posto dionice radnika i radnica – 24 posto dionice Vlade FBiH – 12 posto dionice Republike Hrvatske. Treći je pokušaj privatizovanja kroz međunarodni tender 2007-2008. godine. Četvrti je promjena u vlasničkim udjelima nakon potpisivanja Sporazuma o rješavanju otvorenih pitanja između Aluminija i Vlade FBiH 2005. godine i kasnije 2013. godine Aneksa 8 na taj Sporazum kada je udio radnika i radnica smanjen na 44 posto, a Vlade FBiH povećan na isto toliko. I u konačnici, peti je vezan za namjeru Vlade FBiH da proda svoj vlasnički udio na berzanskom tržištu.

O prvoj privatizaciji, a po osnovu *Markovićevog zakona*, koja je bila aktuelna 1989-1990. godine, govore samo bivši radnici i radnica Aluminija, dok radnici koji su radili u Aluminiju nakon njegovog ponovnog pokretanja 1997. godine, uopšte se ne referišu na taj period. Bivša radnica Aluminija koja je radila kao inžinjerka u proizvodnji glinice do 1992. godine, smatra da je u suštini *Markovićeva privatizacija* bila neophodna kao odraz promjena u socijalističkom društvu, ali da je nasilno prekinuta.

Ja sam se nadala i postojao je neki pokušaj da se neka vrsta privatizacije izvrši s tim da bi radnici bili, da bi učestvovali, da bi mi imali udjela. I sad onim kako su uspjeli Markovića da, te neke po meni snage koje su bile protiv toga, njega, tako su i Aluminij i ostale firme propadale planski. Planski, mislim da tim nekim kako da ih nazovem, planovima nije odgovaralo da mi imamo privredu, da imamo svoju proizvodnju nego da postanemo ovisni, da budemo jedna mala ovisna država koja nema više svoje ekonomije, privrede i da se to sve. Mislim na neki način, rekli su privatizovan je Aluminij sad iza rata. Međutim nije to privatizacija bila te vrste. (Ispitanik 5_Aluminij)

U svom iskazu, ona se referiše na spoljašnji faktor kao ključni razlog za propast *Markovićeve privatizacije*, povezujući eskalaciju ratnih dešavanja sa interesima međunarodnih faktora u transformacijskim procesima i uništenju privrede.

Za razliku od njene percepcije, drugi radnici Aluminija se samo površno dotiču *Markovićeve privatizacije* konstatujući je kao događaj iz prošlosti koji je bio uvid u vlasničku transformaciju i kapitalizam. Oni kao ključni momenat *privatizacije* navode pokretanje proizvodnje 1997. godine na incijativu i pod rukovodstvom Mije Brajkovića, predratnog radnika Aluminija i ratnog gradonačelnika Mostara (kadra HDZ) i poslijeratne registracije Aluminija kao dioničkog društva sa jasno naznačenim vlasničkim udjelom. Na pitanje kako bi opisali proces privatizacije, jedan od radnika koji je radio u Aluminiju i u periodu socijalizma, te je bio aktivno uključen i u ponovno uspostavljanje proizvodnog procesa nakon ratnih razaranja, navodi:

Najkraće rečeno, političko prema potrebi znači tih vladajućih struktura i na neki način etničko. Znači isto onako kakav je bio rat, takva je bila i privatizacija. S tim da je, u našem slučaju, u principu nije se željelo uništiti firmu. Znači nije bio cilj te garniture, početne garniture menadžmenta. Eto možemo personificirati osobe, Mije Brajkovića, znači personifikacija te garniture je Mijo Brajković. Znači tu je stvarno postojala najiskrenija namjera tog čovjeka za pokretanje, obnovu tvornice, pokretanje, zapošljavanje i efikasan, znači profitabilan rad te

tvornice. Nikako nije bila namjera uništenje tvornice, neka privatizacija preko nekih tajkuna. (Ispitanik 1_Aluminij)

Prema njegovom mišljenju, registracija Aluminija 1997. godine sa ranije pomenutom vlasničkom strukturom bila je samo nastavak ratnih etno-nacionalnih politika podjela i isključivanja *drugih*, odnosno onih koji ne pripadaju određenoj, dominantnoj, etno-nacionalnoj grupi na tom području. Opisujući kako je izgledao taj proces registracije i određivanja vlasničkih udjela, on navodi da na spisku od oko 2330 radnika-dioničara kojima je određen vlasnički udio od 64 posto, nisu uključeni svi bivši radnici i radnice *predratnog* Aluminija kojih je, prema njegovim riječima bilo otprilike 3800 (čime je praktično iz vlasničkog udjela isključeno nešto manje od 1500 radnika i radnica). Razlog za to je upravo kontinuitet razdvajanja po etno-nacionalnoj liniji jer unutar tih koji su obuhvaćeni kao vlasnici dionica „*su naši predratni radnici, većinom su Hrvati i Muslimani. S tim da Muslimane, da kažem ofrle ubacuju i daju im manje-više isti broj dionica. Osim onih koji rade kod nas. Ono govorio sam ti, nije to baš skroz čisto hrvatsko*“ (Ispitanik 1_Aluminij). Takav sistem raspodjele vlasničkog udjela u procesu privatizacije pomenuti radnik smatra *nepravdom* prema ostalim radnicima koji nisu obuhvaćeni, ali i prema onim radnicima, pripadnicima bošnjačke etno-nacionalne grupe (*Muslimanima* kako ih ispitanik naziva) koji su u suštini dobili manji broj dionica prema tom obračunu koji je rukovodstvo tada sastavilo po osnovu baze radnika i radnica iz informacionog sistema.

Znači izračunamo za radnike koji su u igri u firmi. Izračunamo za radnike Muslimane koji nisu u igri i njima damo... čuj damo, daju, daju otprilike mali broj i svima isto. Što je naravno nepravda. I hiljadu i po ljudi potpuno izbacimo sa spiska. I to je sve 64 posto. Shvaćate? Državi daju, damo 24 i Hrvatska 12. Eto. To je prošlo na registraciji. Kako je prošlo nemam pojma. Znači treba bit' sudija i ako imaš podatak 3800 ljudi, ovdje imaš spisak 2300. Gdje ti je bolan 1500 ljudi čovječe? I treba stavit' kao sudija potpis na to čovječe. Sve je to neko stavio. E. Naravno to nikad neće niko uganjet. (Ispitanik 1_Aluminij)

Iako ističe taj momenat isključivanja dijela predratnih radnika i radnica Aluminija sa spiska dioničara kao *nepravdu*, ispitanik opet napominje *iskrenu dobru namjeru* Mije Brajkovića kao direktora i inicijatora *podizanja Aluminija iz pepela* u nastojanju da očuva fabriku i osigura radna mjesta. Odnosno, iako je bio „*osrednja lopuža, naravno da nije to on radio džaba. (...) E, ali to nije bio tip nezajažljiv*. Znači nije bio tip da uništi tvornicu, da ju nekom proda, preproda, ostavi iza sebe kao i to“ (Ispitanik 1_Aluminij). Međutim, u njegovim

iskazima je vidljiva i svojevrsna kritika načina na koji je to dioničarstvo funkcionalo, odnosno bilo pod kontrolom samog direktora od skupštine dioničara, pa do nadzornog odbora.

Jer pazite, ako on ima radnike koji imaju 64 posto, od tih radnika izaberu se, znači, čet'ri predstavnika u nadzorni odbor, to je već većina - sedam, imaju dvojicu od Federacije - pa bar jedan će bit' ovaj politički na strani Mije Brajkovića, bar jedan, a naće se i dvojica. E, i ima jedan predstavnik Hrvatske. Znači potpuna kontrola. Potpuna kontrola i Nadzornog odbora. Praktično znači malo smiješna situacija, ali sve je funkcioniralo. (...) Znači jedan čovjek je bio skoro kao vlasnik, a nije želio da... Kao neki prosvijećeni absolutizam. (Ispitanik 1_Aluminij)

Imajući takvu kontrolu nad organima odlučivanja, iako je Aluminij *de iure* imao više titulara akcija, *de facto* je isti u tom periodu bio u privatnim rukama jednog čovjeka – Mije Brajkovića.

Govoreći o narednom pokušaju dalje privatizacije Aluminija, odnosno prodaje dijela udjela u vlasništvu koji je pripadao radnicima, te Vladi FBiH, radnici sa žaljenjem spominju kako je to bio *jedan od najboljih načina bio privatizacije, kako je bio zamišljen* (Ispitanik 2_Aluminij). Prema njihovom mišljenju, njima nije uopšte bilo sporno što je bio u pitanju *tender međunarodni sa projiciranim pobjednikom* (Ispitanik 1_Aluminij), odnosno za koji se unaprijed dogovaralo ko bi trebao da pobijedi od ponuđača, zato što smatraju da je cilj tog tendera bio da se osigura održivost proizvodnje, sačuvaju radna mjesta i istovremeno obeštete radnici koji nisu bili uključeni kao dioničari prilikom registracije 1997. godine, te da im se poveže radni staž.

A bio je zamišljen tako da ljudi u stvari tad Glencor je bio u obavezi i njihovi ti ko je već s njim bio, oko trista miliona eura ulaganja, s tim da od tih 300 miliona eura, sto trideset miliona je išlo za Aluminij, a sto sedamdeset oni su se obavezali uložiti u modernizaciju. (...) A od ovih sto tri'es' miliona što je dobio Aluminij, pedeset posto išlo državi, pedeset posto Aluminiju. S tim da, i Aluminij i država su se obavezali, a pogotovo Aluminij, država je samo trebala isplatit', uvezat' radni staž svim prijeratnim radnicima. Svima. (Ispitanik 2_Aluminij)

Na taj način bi se, prema mišljenju ispitanika, mogli obešteti prijeratni radnici Aluminija koji su zbog svoje etno-nacionalne pripadnosti (Srbi i Bošnjaci) tokom rata otpušteni. Prema njihovom mišljenju, taj tender je *politički propao* (Ispitanik 1_Aluminij), odnosno zaustavljen je zbog političkih igara predstavnika Stranke za BiH (pod vođstvom Harisa Silajdžića) koja je u tom periodu imala udio u vlasti na državnom i na nivou FBiH, a čiji je član bio tadašnji ministar energetike, industrije i rudarstva FBiH, Vahid Hećo. Referirajući se na taj *politički*

upropošćen pokušaj privatizacije, jedan od bivših radnika smatra da je time zapečaćena sudbina i propast Aluminija koja će da uslijedi deceniju kasnije.

Znači sve je bilo definirano - išla bi privatizacija, znači ovaj konzorcij bi nas kupio, mi bi praktično postali dio, radnici bi se svi obeštetili po ovom matematskom modelu, ovi ostali bi dobili dionice, kužiš, sve od A do Ž. Međutim, Haris Siladžić i njegova banda to sruše. Eto. I to je bio praktično kraj Aluminija. Praktično je bio kraj, mada mi to tada nismo znali. (Ispitanik 1_Aluminij)

Za razliku od bivših radnika i radnice Aluminija koji su radili u istom preduzeću i u periodu socijalizma, radnik koji je u fabrici počeo da radi tek nakon ponovnog pokretanja proizvodnje 1997. godine, niti u jednom momentu se ne referiše na socijalistički period rada Aluminija niti na privatizaciju po *Markovićevom zakonu*. Isto tako, on smatra da „*Aluminij nije otiašao u privatizaciju*“ (Ispitanik 3_Aluminij), smatrajući momenat ponovnog pokretanja proizvodnje i registraciju pod novom vlasničkom strukturom u odnosu na onu iz perioda socijalizma, kao jednostavno registraciju nove firme na zaostavštini stare, a zahvaljujući Miji Brajkoviću koji je bio „*pokretač dizanja Aluminija iz pepela*“ (ibid.). Prema njegovom mišljenju, osnov problema oko privatizacije, te kasnije i propasti Aluminija jeste promjena postotaka udjela u vlasničkoj strukturi, odnosno povećanje udjela Vlade FBiH sa prvobitnih 24 na 44 posto, a na uštrb malih dioničara kojima je smanjen udio sa prvobitnih 64 na 44 posto. Kako on navodi, problem je bio u tome što se sam taj Aneks 8 Sporazuma između Aluminija i Vlade FBiH, na osnovu kojeg je očekivano da će Aluminij imati osiguranu povoljniju cijenu električne energije kako bi osigurao održivost poslovanja i kontinuitet proizvodnog procesa, na kraju nije ispoštovao.

Nažalost, nakon potpisivanja toga Aneksa 8 imale su obaveze kol'ko god da je imala Vlada Federacije tako isto imala je obaveza uprava Aluminija da obešteti stare radnike prijeratne. Nažalost, do toga nije došlo. Znači Vlada Federacije nije dala subvencije nikakve za Aluminij, kao ni povoljniju cijenu električne energije. Samim tim Aluminij isto nije mogao ispoštovati te obaveze iz tog Aneksa prema starim radnicima. (Ispitanik 3_Aluminij)

Referirajući se na pitanje o planu privatizacije 88 odsto kapitala Aluminija (44% Vlade FBiH i 44% malih dioničara) koji je praktično zaživio od momenta kada je potpisana pomenuta Aneks 8 Sporazuma, jedan od sagovornika napominje da je nemoguće izvršiti tu privatizaciju, jer su polazne pretpostavke u momentu izlaska Aluminija na berzu (SASE) bile pogrešne, odnosno ulazni podaci netačni. Naime, u svom iskazu, sagovornik navodi kako je u suštini realna vrijednost Aluminija namjerno umanjena prije pokretanja kako bi se *izašlo u susret*

namještenom ponuđaču za ranije pomenuti međunarodni tender koji je propao, što novo rukovodstvo nije uzelo u obzir prilikom prijave Aluminija na berzu.

Ide na berzu sa tom namještenom vrijednošću iz devedeset sedme godine, stodevedeset miliona umjesto da ide na berzu sa šesto, sa sedamsto, sa osamsto miliona! Shvaćaš? I mi vrlo brzo, našim gubicima ulazimo u stečajnu zonu jer nam gubitak dostiže vrijednost kapitala. Vrlo brzo dolazimo do gubitka blizu dvjesto miliona. On je sad četrsto. Pazi, on je sad četrsto i ugašena je proizvodnja. A da smo na vrijednosti nominalnoj bili šesto, osamsto, pa mi ni teoretski ni pomoći filmskih trikova ne bi došli u zonu stečaja. Kužiš? Shvaćaš? E, znači ta budaljina i te budaljine nakon Brajkovića ja uopće nemam riječi za njih. (...) Znači smanjuju, znači kradu nam pet stotina miliona. (...) Znači oni su kriminalci, namještaju nekom da kupi to jeftino. (Ispitanik 1_Aluminij)

Prema njegovim riječima, nakon odlaska Brajkovića i promjene u strukturi vlasništva nastaje *prava politička i kapitalistička igra*, aludirajući na kasnije političke uplove u imenovanja rukovodstva Aluminija, odnose između rukovodstva Aluminija i Vlade FBiH u različitim mandatima, te kontinuirani problem oko cijene električne energije.

5.3.2 Uticaj politike i interesa

Prema iskazima radnika, na rad, ali i na kasniju propast Aluminija u značajnoj mjeri su uticali različiti faktori, ali prvenstveno sprega politike i rukovodstva, te političke igre koje su se sa državnog i nivoa FBiH prelijevale i na sam Aluminij. Od samog ponovnog pokretanja rada Aluminija, odnosno njegove poslijeratne privatizacije, politika je igrala ulogu preko veze između direktora Mije Brajkovića i HDZ, odnosno na samom početku je omogućen kontinuitet ratnih politika u smislu izostavljanja velikog broja predratnih radnika (uglavnom Srba i Bošnjaka) u strukturi vlasništva. Međutim, veza sa HDZ-om i predstavljanje Aluminija kao *hrvatske fabrike* imala je uticaja i na kasnije odnose političkih struktura u FBiH, prvenstveno Vlade FBiH, prema Aluminiju. Kada govore o interesnim grupama u i oko Aluminija, sagovornici uglavnom referiraju na interne interesne grupe, uglavnom rukovodstvo i mali dioničari, te spoljašnje u vidu predstavnika političkih partija i vlasti, kao i *stranaca* (partnerske firme poput Glencore).

Jedan od radnika interesne grupe karakteriše kao *igrace*, opisujući kako su jedna kategorija tih igraca *interni moćnici*, odnosno uprava (od generalnog direktora, izvršnih do rukovodilaca sektora) koje on naziva *internim, unutrašnjim lopovima* (Ispitanik 1_Aluminij). Prema njegovim riječima, rukovodioci i direktori su kroz poslovanje nastojali da ispune svoje

lične interese i da sebi obezbijede značajna finansijska sredstva kroz prevare i dogovore sa dobavljačima i posrednicima. Odnosno, kako navodi ispitanik „*mi možemo sad nabavit' neku uslugu ili materijal tržišno, a on ima on je spregnut sa nekim privatnikom i mi platimo umjesto jedan, mi platimo dva, tri, čet'ri, pet i takve stvari. Ne znam koliko to iznosi, ali sigurno nije ispod stotinjak miliona maraka, možda i više*“ (Ispitanik 1_Aluminij) za čitav period od poslijeratnog uspostavljanja proizvodnje. Pored partikularnih ličnih interesa, ti *interni igrači* su isto tako bili najčešće politički postavljeni na funkcije, te su pored svojih ličnih interesa radili i za interes političke partije koja ih je imenovala na tu funkciju. Kako navodi bivši sindikalni vođa Aluminija, osim visoke cijene električne energije, Aluminij su uništili i politički postavljeni rukovodioци koji su sklapali nepovoljne ugovore i pri tome nisu nikada odgovarali za štetu koju su nanijeli fabrici:

Aluminij se mislim okretali velike novčana sredstva se znači tu mislim vrtila, normalno. Znači samim tim, samim tim imenovanjima svojih ljudi na neke te funkcije, je dolazila znači do nekih ajmo reć' do nekih tih malverzacija i sumnjivih transakcija, što je potvrdila i financijska, kako se zove, financijska policija u svom izvještaju. (...) mišljenja sam da je bilo dosta tih kako se zove loših ugovora kao što su i navedeni, kao što se i svaki bivši direktor koji je dolazio na mjesto Aluminija optuživao prethodnog za sklapanje loših ugovora po štetu Aluminija i to je zaista tako bilo, ali interesantno da nitko ni zašto nije odgovarao. (...) Jer je bio blizak ovoj politici, ovoj struji, ovi ovoj struji i tako. Prije bila Platforma, poslije platforme doš'o HDZ i to je. Svak je im'o neke svoje ljude u tome svemu. Znači razlog jedan od zašto zbog toga što su bili politički igrači. (Ispitanik 3_Aluminij)

Političke partije i političke razmirice su drugi ključni *igrači* u priči radnika o Aluminiju. U svojim iskazima radnici uglavnom referiraju na *Sarajevo i Mostar* koje izjednačavaju sa SDA ('bošnjačkom' partijom) i HDZ ('hrvatskom' partijom), odnosno smatraju da je cijena električne energije, a potom i gašenje Aluminija, u stvari nastavljena ratna borba između *političkog Sarajeva, tj. Bošnjaka i političkog Mostara, tj. Hrvata*, jer se Aluminij smatrao dominantno *hrvatskim* vlasništvom i fabrikom poslije rata. Kako navodi jedan od bivših radnika, u pitanju su bile *političke igre preko leđa radnika* ili „*ugasi im Aluminij majku im da ih sataremo*“ (Ispitanik 1_Aluminij) aludirajući na to da su bošnjačke stranke (uglavnom SDA) namjerno htjele da unište Aluminij jer je smatrana *hrvatskim*, odnosno da je pod *kapom HDZ-a*. Kako smatra ovaj sagovornik, imajući u vidu da je i EP HZHB bila *pod kapom HDZ-a*, u

konačnici je pritisak stvoren da sam politički vrh HDZ-a odabere da li će da sačuva EP HZHB sa enormnim dugovanjem Aluminija ili Aluminij.

(...) *HDZ je bio lani doveden u ovaku situaciju - znači oni su nama išli išli, ne možeš ti ugasit Aluminij, ma to, gotov si, razumiješ, gotov si i fizički si mrtav i politički si gotov. I onaj, oni su bili bukvalno dovedeni u situaciju da, Aluminij je gotov, znači ogroman je dug, ne može se to više onaj izvući, i ili ćete, ili će HDZ - mora donijeti odluku - ili će još razvlačiti Aluminij tako da će mu potonuti i EP HZHB i Aluminij sve skupa će otići. Kužiš? Ili će otpilati Aluminij i ostavit EP HZHB sa ovim nenačinljivim Aluminijevim dugom, ali će bar ostat' to. I oni su bili prisiljeni da ugase Aluminij. Inače su mogli razvlačit' igru još možda po godine - godinu šta ja znam i ugasila bi se EP HZHB i mi.* (Ispitanik 1_Aluminij)

Prema iskazima sagovornika, ključ svih problema Aluminija jeste bio u nategnutim odnosima Vlade FBiH (u različitim mandatima) i fabrike koju su percipirali kao *HDZ-ovu, odnosno hrvatsku fabriku*. Upravo zbog toga, sagovornici smatraju da je cijena električne energije koju je Aluminij trebao da plaća, bila značajno veća nego što bi jedno preduzeće od strateškog značaja za državu i jedan od glavnih izvoznika trebao da plaća.

u nas je mjesecna faktura struje Aluminija je od 12 do 15 miliona maraka. Mjesecna faktura! E to je ta igra sa strujom. Činjenica naš je izvoz, danas radilo je dvjesta čelija, dvjesta šeset tona puta dvije tisuće - petsto tisuća dolara je izvoz danas samo na tom metalu, zato je to... ogromne su se pare čavrtale. I onda dođe jedan ministar kaže "ajde (da izvineš) jebo te struja, deset posto", ba ej bolan dva'est miliona... To se radi 0,01 na Zapadu se lome. On kaže "ma digni im 3 posto". Šta ti je bolan čovječe, jesи ti dobar? I tako to... Bahati i neznani ljudi (Ispitanik 2_Aluminij)

Konkretno, Ispitanik 2_Aluminij se upravo referiše na odnos tadašnjeg ministra energetike, industrije i rudarstva FBiH, Vahida Heću (Stranka za BiH), prema Aluminiju. Gledanje na Aluminij kao na sredstvo za potkusurivanje međustranačkih razmirica, te dokazivanje različitih predstavnika političkih partija (poput ministara) kao *boraca za pravdu* za određenu etno-nacionalnu grupu kojoj pripadaju, jeste dovelo do toga da se nadležni ministri, kao i donosioci odluka kada je Aluminij i cijena električne energije u pitanju, ponašaju *bahato* uprkos svom nepoznavanju aluminijiske industrije i problematike pokrića osnovnih troškova.

Aluminij je od samog pokretanja proizvodnje 1997. godine imao kao kritični faktor opstanka i poslovanja redovno snabdijevanje električnom energijom i problem obezbjeđivanja električne energije po cijenama koje ne bi ugrozile finansijsku stabilnost fabrike. Prema

pisanjima medija, tadašnji direktor Aluminija, Mijo Brajković je već 1998. godine kada su ratne politike etnonacionalnih podjela u BiH bile značajnije izražene, a svjestan potrebe za redovnim snabdijevanjem električnom energijom po povoljnim cijenama, osigurao da, umjesto da direktno kupuje električnu energiju od Elektroprivrede BiH – EP BiH (koja je bila vezana za „političko Sarajevo“), električnu energiju za Aluminij dobija od te iste EP BiH, ali preko posrednika iz Njemačke (Dizdarević, 2012). Naime, Aluminij i Debis Trading International (dio Daimler-Chrysler grupacije) potpisali su 1998. godine ugovor prema kojem Debis isporučuje Aluminiju jeftiniju električnu energiju koju inače kupuje za Daimler-Chrysler (DC) od EP BiH. Ovakav aranžman i njegovo kasnije ukidanje bio je povod mnogim kritikama.

Tako su recimo radnici Aluminija, putem svog Nezavisnog sindikata zaposlenih u Aluminiju, održali proteste u decembru 2003. godine zbog prekida ugovora između EP BiH i Daimler-Chrysler o isporuci električne energije DC-u, predstavljajući to kao političku igru i *mačehinski odnos* Vlade FBiH prema Aluminiju (Ćorić, 2003). S druge strane, tadašnji generalni direktor EP BiH, Enver Kreso navodi da je suština prekida ugovora to što je isti nepovoljan za EP BiH.

Prema tom ugovoru, cijena je bila u USD i zavisila je od cijene aluminija na Londonskoj berzi. "Zbog niskog kursa dolara i cijene aluminija, u prvoj polovini ove godine cijena električne energije je pala na 40 KM/MWh, a u maju je cijena pala ispod 40 KM/MWh", kazao je Kreso. Stoga je EP BiH zahtijevala redefiniranje cijene struje, te je dogovorenod do kraja 2003. nova, fiksna cijena iznosi 50,13 KM/MWh. Do 1. novembra obje strane nisu uspjele dogovoriti cijenu električne energije za 2004. godinu, pa je EP BiH objavila tender za prodaju električne energije na koju se prijavilo 11 kompanija, ali ne i njemački Debis.

(ONASA, 2003)

Zbog toga je intervenisao Visoki predstavnik za BiH, Paddy Ashdown, koji je donio odluku o tarifama za električnu energiju industrijskim potrošačima u FBiH, a koja će biti na snazi dok "entitetska vlada ne ustanovi regulatornu strukturu za tržište električne energije i komercijalno održiv okvir za strateška preduzeća" jer ista „nije uspjela da nađe rješenje za nesmetano snabdijevanje energijom mostarskog kombinata Aluminij“ (Pećanin, 2004). Zanimljivo je da je OHR reagovao na način da praktično štiti Aluminij dok je istovremeno politika koju je vodio Mijo Brajković, prema pisanju medija i optužbama koje su stizale od bivših, *predratnih*, radnika Aluminija (uglavnom Srba i Bošnjaka) bila nastavak ratne politike etnonacionalnih podjela „pogotovo ako se ima u vidu da Međunarodna organizacija sindikata, sa sjedištem u

Ženevi, pokreće krivični postupak zbog rasističke politike koju vodi Brajković“ (ONASA, 1998b).

Kriza oko cijene električne energije praktično je dobila svoj puni zamah nakon 2009. godine i odlaska Mije Brajkovića sa mesta direktora Aluminija (što se vremenski poklopilo i sa ekonomskom i finansijskom krizom koja je uticala i na cijene aluminija na svjetskom tržištu, ali i na cijenu električne energije). Aluminij je električnu energiju kupovao od EP HZHB. U 2013. godini EP HZHB je putem mjeničnog naloga blokirao račun Aluminija zbog akumuliranog duga za električnu energiju počevši od 2011. godine u iznosu od 42,89 miliona KM (*Aluminij gasi proizvodnju, iz EP tvrde da moraju blokirati račun*, 2013). Kako je u tom momentu bilo upitno dalje funkcionisanje Aluminija, uprava zajedno sa tadašnjim direktorom Ivom Bradvicom na čelu pristupila je očajničkim mjerama poziva u pomoć upućenog prema svim domaćim i stranim akterima (od Vlade FBiH do OHR-a) za rješavanje problema oko cijene električne energije i dugovanja, a na osnovu ranije potpisanih Aneksa 8 Sporazuma o rješavanju otvorenih pitanja između Vlade FBiH i Aluminija (kojeg je on i potpisao sa tadašnjim premijerom FBiH Nerminom Nikšićem u junu 2013. godine). Uprava Aluminija (i radnici) su taj Aneks 8 smatrali za obećanje Vlade FBiH da će im obezbijediti povoljniju cijenu električne energije, dok se Vlada FBiH ograđivala od toga navodeći da „naši propisi ne dopuštaju direktno ugovaranje cijene električne energije“ (Omeragić, 2014).

Vlada FBiH je ipak odigrala ulogu medijatora između Aluminija i EP HZHB, te je, u septembru 2014. godine (dok se u međuvremenu u Aluminiju izmijenilo više osoba na mjestu direktora) „temeljem odluke Vlade FBiH o utvrđivanju povoljnijih uvjeta za zaključenje ugovora o izmirenju dospjelog duga prema javnim preduzećima“ potpisan ugovor o izmirenju duga u 48 rata između Aluminija i EP HZHB u iznosu od 120.861.938,52 KM (glavnica plus zatezne kamate) (M.P., 2014). Jedan izvjestan period, zahvaljujući i povoljnijim prodajnim cijenama aluminija na svjetskom tržištu, Aluminij je uspijevao redovno da servisira dug prema EP HZHB. Krajem 2018. godine EP HZHB više nije bio snabdijevač Aluminija električnom energijom (opet zbog dugovanja za dospjele račune), zbog čega je fabrika došla ponovo u kritični momenat mogućnosti gašenja proizvodnje. Zatim početkom 2019. godine ipak sklapaju ugovor, kojim se reguliše plaćanje računa za električnu energiju sa odgodom plaćanja od 120 dana (Karačić, 2019). Međutim, to je bilo samo privremeno rješenje koje dugoročno nije dalo rezultat. Već u junu 2019. godine, zbog duga koji je premašio 280 miliona KM, EP HZHB odlučuje da pošalje opomenu pred isključenje, a u julu istu i isključuje čime je fabrika praktično i prestala s proizvodnjom.

Iako je isključenje napajanja električnom energijom zbog neplaćenog enormnog duga bilo razlog gašenja proizvodnje i time praktično i samog Aluminija, uzroci konačne propasti Aluminija su kompleksniji, što je utvrdila i kasnija istraga finansijske policije. Nakon gašenja proizvodnje, Finansijska policija FBiH je otvorila istragu po osnovu sumnje o postojanju malverzacija i izvršenja krivičnih djela u Aluminiju, te je po okončanju istrage podnijela izvještaj Tužilaštvu Hercegovačko-neretvanskog kantona (HNK) na dalje postupanje. Kako se navodi, istraga se vodi u 6 različitih predmeta, „vezano za zloporabe i kaznene radnje u posrnulom mostarskom gigantu Aluminiju kojima je navodno kompanija oštećena za više desetaka milijuna eura“, a na osnovu prijava protiv članova ranijih i tadašnjih uprava i nadzornih odbora Aluminija koje su podnijeli zaposlenici, članovi Sindikata, članovi Udruge malih dioničara, te u konačnici i na osnovu izvještaja Finansijske policije FBiH (HINA, 2019). Izvještaj finansijske policije otkriva nekoliko ključnih elemenata koji su doveli do kraha hercegovačkog giganta. Jedan od ključnih elemenata bila je činjenica da je Aluminij nabavljao sirovine praktično od svojih najvažnijih kupaca, odnosno kupci Aluminijevih proizvoda su bili istovremeno i dobavljači sirovine, pa su se međusobna potraživanja izmirivala kroz kompenzacije, što je značilo manji obim novčanih sredstava i uticalo na likvidnost preduzeća (Šarenkapa, 2020). Prema finansijskim podacima, gubitak koji je Aluminij akumulirao tokom godina od 2014. godine iznosio je 293.015.492 KM, dok su plate direktora u periodima najvećih gubitaka bile enormno visoke, odnosno „Utvrđeno je da je plaća 2014. godine generalnom direktoru, kada je gubitak bio 49,1 milion KM, iznosila 12.167,96 KM. Lani, kada je firma bila na koljenima, direktorska plaća bila je "samo" 6.659,93 KM“ (Aščić, 2020).

Loše upravljanje, nepovoljni ugovori poput onih o prodaji proizvoda ispod tržišne cijene čime je Aluminij direktno oštećen, te u konačnici dan prije isključenja električne energije isplate oko pola miliona KM bivšim direktorima (Ivo Bradvica, Nikica Ljubić, Mario Gadžić) i izvršnim direktorima u pojedinim sektorima (Ružica Burić, Tomislav Lovrić), kao i jednom od bivših predsjednika Nezavisnog sindikata zaposlenika Aluminija (Dinko Marić), ukazuju na kontinuitet kriminalnog djelovanja protiv interesa Aluminija i većine njegovih zaposlenih. Pravdanje tadašnjeg direktora, Dražena Pandže za takve isplate bilo je da su u pitanju isplate po sudskim presudama, te da je cilj bio smanjiti obaveze Aluminija (kako ne bi otisao u stečaj) (*Kako je pola milijuna KM završilo na računima bivših direktora Aluminija?*, 2020). Radnici su, putem Nezavisnog sindikata zaposlenika, isticali u više navrata sumnje na kriminalna postupanja i *mutne radnje* u Aluminiju, a nakon što su praktično ostali *na ulici* nakon isključenja napajanja električnom energijom u julu 2019. godine obratili su se sa

saopštenjem javnosti i zahtijevom za procesuiranje odgovornih. Kako se navodi u samom saopštenju koje su prenijeli pojedini mediji:

Svi su dolazili kao spasitelji na te funkcije gdje su obmanjivali javnost i najavljavali bolje dane za Aluminij rješavanjem ključnog pitanja opskrbe električne energije po ekonomsko prihvatljivim uvjetima pa sve do revidiranja svih loših zatečenih ugovora da bi na kraju taj ceh zbog lošeg i nesavjesnog upravljanja tih nesposobnih kadrova, koji su sebe nazivali menadžerima visoke klase, te nedovoljne brige samih vlasnika, djelatnici Aluminija, njih 900 ostalo na ulici bez bilo kakvih primanja. Tražimo da vlasnici s nadležnim institucijama što hitnije krenu u procesuiranje svih odgovornih osoba koje su činile upravljačka tijela Aluminija od početka njegove dubioze. (FENA, 2019a)

Posljednji igrači koje radnici Aluminija navode su *stranci*, prilikom čega pod strancima podrazumijevaju kako partnerske firme s kojima je Aluminij sarađivao (poput Glencore), tako i one strane kompanije koje su se u posljednjem periodu poslovanja Aluminija pojavile kao zainteresovani kupci i zakupci (poput sadašnjeg zakupca Aluminij Industries, kćerka-firme izraelske M.T. Abraham Group kompanije). Uloga *stranaca* se uglavnom spominje u dva konteksta: prvi je kontekst propalog međunarodnog tendera za prodaju Aluminija u kojem su strane kompanije formirale konzorcije kao ponuđači, a drugi je kontekst pregovora o spašavanju Aluminija i osiguranja zaposlenja dijela radnika netom pred i nakon gašenja proizvodnje 2019. godine. U prvom kontekstu, sagovornici više napominju propuštenu priliku da međunarodni konzorcij u kojem su bili favoriti i dotadašnji saradnici Aluminija – švajcarska kompanija Glencore, preuzmu Aluminij, kao i sve obaveze na sebe, a što je spriječeno uplivom međustranačkih interesa i političkim borbama unutar BiH (o čemu je ranije bilo riječi). U drugom kontekstu, sagovornici se osvrću na *pozadinske igre* politike i interesa međunarodnih kompanija *iza kojih stoje Izraelci i Kinezzi*, navodeći kao besmisленo da se dio Aluminija uzima u zakup, da bi se radio samo dio proizvodnog procesa.

Govoreći o tome kako je došlo do momenta da određena kompanija zakupljuje prostor Aluminija, jedan od radnika navodi da je to vezano uz odluku Vlade FBiH da privatizuje svoj udio putem berzanske prodaje, a istovremeno i uz problem velikog duga koji Aluminij ima:

Oni su to najavili i ranije, otada ima, otada ima najmanje možda dvije godine, onaj. Pa ne znam na koji način, oni misle da će naći nekog kupca. Koga će naći ako nominalno sad na burzi to vrijedi ajd' da kažem deset puta manje. Znači dvjesto miliona, znači dvacet miliona na burzi vrijedi i vuče sa sobom četrsto miliona finansijske dubioze. Pa eto ti nadji kupca. Zato se i pojavljuju ovi koji nisu kupci nego,

nego zakupci. Kužiš? Zakupci. Ovi su zakupci ovi što su uletili Izraelci i Kinezi sa njima. (Ispitanik 1_Aluminij)

Prema mišljenju sagovornika, sami *stranci* nisu izvor problema i razloga za propast Aluminija, već interesi političkih stranaka kombinovani sa pohlepotom i interesima nesposobnih rukovodilaca. Takođe, mora se napomenuti da većina sagovornika kritiku u tom smislu upućuje na period nakon odlaska Mije Brajkovića sa mjesta generalnog direktora Aluminija i dolazak nove garniture rukovodilaca koja se smjenjivala po potrebama političkih koalicija i stranaka na vlasti u FBiH.

5.3.3 Radnici i radničko organizovanje: između klijentelizma i borbenosti

Od samog početka poslovanja RO Aluminij, električna energija bila je ključni problem i rješenje za poslovanje, uz tržišno uslovljenu cijenu aluminija na svjetskom tržištu. O tome najbolje govore izvještaji iz Energoinvest lista koji govore o uspjehu koji je Aluminij ostvario 1988. godine zahvaljujući cijenama aluminija na svjetskom tržištu koje su „vrtoglavu rasle“, dok je istovremeno osnovni problem RO bio „limitiranje izvoza od strane SIV-a kao i veliki disparitet cijena na domaćem i stranom tržištu (...) elektro-energija koja je skupa, preskupa i još sve skuplja“ (Babić, 1989a, str. 3). Kao i drugi dijelovi Energoinvesta u tom periodu (dok se Aluminij nije izdvojio iz SOUR Energoinvest), Aluminij je bio u obavezi da izvrši reorganizaciju u skladu sa privrednom reformom.

Putem analize trenutnog stanja i izrade plana reorganizacije, ispostavilo se da je u kompleksu Aluminija (koji je tad obuhvatao i rudnike boksita i tvornicu glinice) broj viška zaposlenih iznosio čak 1000, među kojima i značajan dio invalida rada, a što je podrazumijevalo uspostavljanje plana za rješavanje pitanja viška zaposlenih (B.J., 1989, str. 5). Rješenje za to poslovodstvo je našlo u otvaranju novih pogona i pratećih službi u okviru kompleksa, a gdje bi pomenuti radnici bili preraspoređeni (*ibid.*) kupujući na taj način socijalni mir. Pitanjem viška radnika u reorganizaciji Aluminija iz RO u društveno preduzeće sindikat se nije u tom periodu pretjerano bavio, jer je bio zauzet vlastitom reorganizacijom. Iako je sindikat uglavnom u ranijem periodu bio fokusiran na ispunjavanje svoje socijalne funkcije (zimnice, odmori), bili su aktivni i u raspravama o budućem preustroju RO kroz angažman u „izradi samoupravnih akata buduće organizacije, a posebno Statuta preduzeća“ (Babić, 1990a, str. 10). Iz razgovora novinara Energoinvest lista sa tadašnjim predsjednikom aluminijskog sindikata, Dragom Papcem, vidljivo je da se sindikat u vremenu privrednih reformi i zaokreta ka tržišnoj utakmici nastoji preorijentisati kako bi obezbijedio ispunjenje radničkih interesa u

vidu pregovora o cijeni rada kroz kolektivne ugovore, te zalaganja za uspostavljanje granskog sindikata, odnosno „sindikat na nivou aluminijaša Jugoslavije jer ćemo kroz tu organizaciju zajedničkim radom moći na jugoslovenskom nivou da rješavamo sva najživotnija pitanja ljudi zaposlenih u ovoj struci“ (ibid.). Odnosno, intencija ovakvog preustroja sindikata bila je vraćanje bliže bazi i omogućavanje da (granski) sindikat bude istinski reprezent interesa radničke klase (u određenoj industriji) u skladu sa specifičnostima datih industrijskih grana (*Preobražaj Sindikata aluminijaša*, 1989, str. 6).

I tokom 1990. godine Aluminij se borio sa problemima cijene električne energije, mjerama SIV-a koje su donekle relaksirane naknadno kada je donesena odluka o mogućnosti slobodnog formiranja cijena za ovu industriju, te rješavanjem pitanja viška radnika nakon reorganizacije preduzeća u okviru koje je dio ranijih jedinica izašao iz sastava Aluminija (poput fabrike u Šipovu) čime se i broj viška radnika relativno smanjio od inicijalno procijenjenih 1000. Rješenje za taj problem, uprava Aluminija sa Mijom Brajkovićem na čelu, tada je vidjela u otvaranju ribnjaka, vinograda i razvoju turizma gdje bi prerasporedili radnike, naročito invalide rada s krajnjim ciljem „da nađemo što više radnih mjesta i da zaposlimo što više naših ljudi i da ako mognemo nikoga ne otpustimo“ (Babić, 1990b, str. 8). Pored toga, rješenje je traženo u slanju u prijevremenu penziju određenog broja radnika koji su u toku te godine ili naredne trebali svakako da idu u penziju, ali imenujući ih tehnološkim viškom jer je to „najbezbolnije i najhumanije“ dok su se istovremeno „otvorila vrata“ za prijem mlađih radnika (*Penzija i(l) tehnološki višak*, 1990, str. 2). Reakcija sindikata, po novom ustroju i kao dijela tada već formiranog granskog sindikata, na najavljene preraspodjele i promjene bila je najava oštijih akcija, uključujući i štrajkove, jer su smatrali da teret privredne reforme ne treba da trpe samo radnici. Kako navodi tadašnje rukovodstvo granskog sindikata: „Nećemo dozvoliti da dolazi do otpuštanja radnika, a da silni aparat na svim nivoima državne uprave i administracije do društvenih organizacija ostaje тамо где се ухлјебио. (...) Остаћемо uporni u svojim заhtjevima па makar i štrajkovima ostvarivali svoja prava i traženja.“ (B.J., 1990, str. 9). Međutim, u kasnijim brojevima fabričkih listova nije evidentirana reakcija sindikata na bilo koje mjere i rješenja rukovodstva Aluminija.

Uloga radnika i radnica u procesima post-socijalističke privatizacije i transformacije Aluminija, kao i njihovo organizovanje, može se posmatrati u dva, ne isključivo i zasebna, kolosijeka. Jedan kolosijek jeste uloga radnika i radnica kao dioničara (prvobitnih 64%, a kasnije 44% dionica) i njihovo djelovanje kroz različite *udruge malih dioničara*. U okviru udruga malih dioničara, koje zastupaju interesu samo onih radnika i radnika koji su istovremeno i dioničari društva, bili su uključeni uglavnom *stariji* radnici i radnice Aluminija.

Drugi kolosijek jeste djelovanje radnika i radnica kroz sindikalno organizovanje na rješavanju kako problema radnika i radnica unutar Aluminija (pitanja plata i uslova rada, akcije solidarnosti i sl.), tako i van Aluminija u kontekstu problema sa snabdijevanjem i najavama isključenja električne energije, odnosno gašenja proizvodnje. Sindikalne organizacije su bile izuzetno aktivne tokom svih ranije navedenih procesa. Bitno je napomenuti da su u pitanju djelovanja dva različita sindikata: Nezavisni sindikat zaposlenika Aluminija (NSZ) koji je okupljaо aktivne radnike Aluminija od 1997. godine (većinom Hrvate) i Sindikat bivših radnika Aluminija (nekad nazivan i Sindikat obespravljenih radnika) koji je okupljaо bivše radnike Aluminija koji su pred i u toku rata otpušteni ili protjerani (uglavnom Srbi i Bošnjaci), a koji od 1997. godine i ponovnog pokretanja proizvodnje nisu mogli da dobiju zaposlenje u Aluminiju.

Sindikat bivših radnika Aluminija najčešće je dobijao medijski prostor u „sarajevskim“ medijima i to u periodima kada je osporavana prvobitna registracija Aluminija kao dioničkog društva izvršena 1997. godine, te kada je aktuelizovana diskusija o vlasničkoj strukturi i načinu rješavanja problema obespravljenih (otpuštenih i protjeranih) radnika, odnosno periodima kada su se potpisivali Sporazum i aneksi na Sporazum između Vlade FBiH i Aluminija. Tako su već 1998-1999. godine nastojali da se izbore za svoja prava kroz apele prema vlastima BiH, FBiH i međunarodnoj zajednici. Riječima Muje Hodžića, tadašnjeg predsjednika Sindikata bivših radnika Aluminija, ni premijer FBiH Edhem Bičakčić, a ni OHR, se u početku nisu oglašavali, dok ih je Haris Silajdžić (tadašnji dopredsjedavajući Vijeća ministara BiH) primio.

Mi smo onda pitali Silajdžića čiji je kombinat: državni, federalni, kantonalni ili države Hrvatske i Herceg-Bosne. On nam je eksplicitno odgovorio da je to firma od državnog značaja jer je država BiH ulagala u njega, zajedno sa Energoinvestom. Od tada pa do danas mi smo se obraćali Uredu visokog predstavnika jedno osam puta. OHR se ni u jednom momentu nije oglasio, izuzev što smo u julu, na Silajdžićevu preporuku, razgovarali sa zamjenikom Visokog predstavnika Jacquesom Kleinom. Susret je bio kratak jer je Klein žurio u Strasbourg, na sjednicu Vijeća Evrope. Rekao nam je da Vijeće Evrope proslavlja 50-godišnjicu postojanja i da se nada da će BiH biti primljena. On nam nije ništa obećao, izuzev sugestije da se opet javimo i njemu. (Čengić, 1999).

Kako se može zaključiti iz analiziranih medijskih tekstova, obespravljeni radnici su putem Sindikata bivših radnika Aluminija nastojali da prvenstveno obezbijede podršku političkih aktera u FBiH, te zatim i međunarodnih aktera. Takođe, oni su se povezali sa Sindikatom metalaca BiH, te sa Savezom sindikata BiH, putem kojih su uputili žalbu zbog

diskriminacije radnika (po etnonacionalnoj osnovi) Međunarodnoj organizaciji rada, te sindikatu metalaca Njemačke i međunarodnom sindikatu metalaca (Čengić, 1999). Međutim, u medijskim tekstovima se uglavnom navode akcije Sindikata bivših radnika Aluminija koje su usmjerene ka rješavanju problema putem razgovora i dogovora, a manje putem štrajkova ili protesta. Za razliku od njih, Nezavisni sindikat zaposlenika Aluminija je djelovao agresivnije kako na pojave kršenja radničkih prava u vidu kašnjenja plata u posljednjim godinama Aluminijevog funkcionisanja, tako i na problematiku isključenja električne energije, ali i ranije kada je proces dalje privatizacije bio usporen zbog djelovanja tadašnjeg Federalnog ministra energetike, rudarstva i industrije Vahida Heće.

Govoreći o ulozi predstavnika malih dioničara u procesima koji su se dešavali u i oko Aluminija, naročito u posljednjoj deceniji rada fabrike i netom pred gašenje proizvodnje, jedan od bivših sindikalnih vođa Aluminija smatra da, iako su ti mali dioničari i njihovi predstavnici bili isto tako i radnici Aluminija, „*oni nisu dovoljno toga učinili za spas Aluminija*“ kao predstavnici u nadzornom odboru dioničkog društva, „*kako prilikom samog gašenja tako isto i ranijih godina*“ (Ispitanik 3_Aluminij). Ovaj sagovornik s negodovanjem navodi da, iako su predstavnici malih dioničara „*sjedili u tijelima nadzornog odbora*“ i bili upoznati „*sa svakom odlukom, sa svakim momentima i dešavanjima u Aluminiju*“, oni ipak „*nisu obavještavali, nisu davali te informacije u javnost, nisu davali te informacije onima koji su davali punomoć, to jest malim dioničarima, tako nisu ni samim radnicima*“ (Ispitanik 3_Aluminij). Kao razlog za takav odnos prema ostalim malim dioničarima, te svim radnicima i radnicama Aluminija, on navodi da je u pitanju lični interes pojedinaca koji su bili predstavnici malih dioničara, odnosno „*Svi su oni iskazivali ljubav prema Aluminiju al' su kroz neki interes. Kroz neki interes. Svaki je gledao sebe tu negdje*“ (Ispitanik 3_Aluminij).

Borba za ostvarivanje tog interesa unutar korpusa malih dioničara najviše je izražena kroz njihove pokušaje da dobiju svoje predstavnike kao članove nadzornog odbora, te tako osnivaju različite udruge malih dioničara (Udruga malih dioničara Aluminij d.d. Mostar (DIAL), SPAS - Udruženje radnika i malih dioničara poduzeća Aluminij d.d. Mostar, Udruga malih dioničara "Aluminijaš").

Znači oni osnivaju stotine nekih udruga, registruju se na sudovima, jedni protiv drugih, nema šta ne rade, prikupljaju potpise da dobiju procente da imaju pravo na skupštinu, da onda imaju pravo na člana nadzornog odbora znači. Znači sva borba se svodi na pravo da uletiš gore na skupštinu, da dobiješ jednog od ta tri člana, maksimalno tri člana. I to je sve što mogu oni. (Ispitanik 1_Aluminij)

Kako navode sagovornici, borba predstavnika malih dioničara u suštini nije bila isključiva borba za ostvarenje prava radnika i radnica Aluminija u različitim periodima, već borba za ostvarivanje ličnog interesa. Na taj način, međusobnim trvenjima i razjedinjeničeu udrugama dioničara na manje frakcije, radnici i radnice su u tom segmentu izgubili moć zajedničkog odlučivanja kao dioničari i samim tim bili u nemogućnosti da zaštite svoje interesne na upravljačkom nivou (skupštini društva i nadzornom odboru) kada su se donosile važne odluke o radu i opstanku Aluminija.

Kada pričaju o sindikatu i sindikalnom djelovanju u procesima u i oko Aluminija, radnici uglavnom razdvajaju sindikat i sindikalne borbe na period *tokom* i period *nakon* Brajkovićevog vršenja funkcije direktora Aluminija. Referišući se na rad sindikata u periodu kada je Brajković bio na funkciji direktora, jedan od radnika navodi da su u suštini sve borbe koje je sindikat pokretao u tom periodu, bile isključivo protiv najavljenih ukidanja električne energije i spram *vanjskih* faktora (Vlade FBiH, na primjer).

Uglavnom, mi postanemo jako dobra tvrtka, sa jako dobrim primanjima, kasnije napravimo sindikat koji je bio potpuno pod kontrolom Brajkovića moram ja reći, sve je to bilo pod kontrolom Brajkovića, znači sindikat je bio formalan, ali je postojao, zna'. Eto. Pa su nas onda nekad, mi bi štrajkovali nešto, kao ne daju nam ovi struju iz, znaš politički nam ne daju struju, onda mi štrajkujemo, onda se pojave znaš one zezancije na internetu kažu "evo štrajka zadovoljnih radnika" [smijeh]. (...) Znači, za vrijeme Brajkovića sve je bilo formalno, i radnička i borba i svađe, da kažem sindikat i sve ovo počinje od ovog momenta kad to više, kad postaje kapitalizam, znači borba na život i smrt. Iza Brajkovića. (Ispitanik 1_Aluminij)

Sagovornici smatraju da za vrijeme Brajkovića praktično nije ni bilo potrebe za radničkim buntom unutar fabrike jer je *bilo dobro, dobra primanja i uslovi* bez obzira što je sva kontrola bila u rukama jednog čovjeka. Jedan od sindikalnih vođa iz tog perioda potvrđuje da je u suštini sa samim Brajkovićem imao *izuzetno korektan odnos*, te da je zbog takvog odnosa bio u mogućnosti da izdejstvuje za radnike i radnice Aluminija odlične uslove. Prisjećajući se perioda kada je bila aktuelna mogućnost kupovine Aluminija od strane Glencore kompanije i konzorcija na međunarodnom tenderu, ovaj sindikalni vođa navodi kako su imali „*najbolji kolektivni ugovor*“ kroz koji su se zaštitili tako da je „*bilo ako ćeš dat čovjeku otkaz dvije i po tisuće eura po godini staža*“ (Ispitanik 2_Aluminij) na šta se Glencore kao potencijalni kupac bunio. Za njega je to bio način borbe za prava radnika Aluminija u procesima privatizacije, odnosno, kako on navodi:

Mi smo otpremnine stavili da natjeramo poslodavce da ne daju otkaz, već da ga uposli. Ako on nije, nešto ne može tu raditi, imamo neđe drugo nač' mu... To je samo zaštita to, dabogda evo ja vam niko nikad ne dobio, nek' ljudi rade, nek' imaju svoju platu. I onda su ovi Švicarci govore to je pametno razmišljanje, njima je neko rek'o da oni sad sve radnike moraju to isplatit'. Znaš? Sve je to bilo sa strane ovi njihovi savjetnici koji su sve živo razbijali. A cilj svake otpremnine je nemoj radnika otpustit, zaposli ga. A jedino ako baš ne može onda mu dadni otkaz. (Ispitanik 2_Aluminij)

U iskazima radnika, postoji diskrepanca u odnosu prema sindikatu. Jedan dio *mladih* radnika, od kojih je jedan bio i sindikalni vođa u periodu *nakon* Brajkovića kada su se smjenjivala rukovodstva Aluminija, smatra da je prethodno rukovodstvo sindikata bilo previše u sprezi sa rukovodstvom, te da nije obavljalo svoju funkciju borbe za prava radnika. Nezadovoljstvo radom sindikalnog rukovodstva u periodu *tokom* Brajkovićevog obavljanja funkcije direktora naročito je bilo usmjerenog ka neorganizovanju protesta protiv Vlade FBiH i politike cijena električne energije. Kako navodi bivši sindikalni vođa koji je bio aktivan u periodu *nakon* Brajkovića kada su intenzivnije i krenuli problemi oko visoke cijene električne energije i najava isključenja iste:

Mi smo prvi koji smo uzeli radnike, koji smo napravili štrajk kako u samom Aluminiju tako i van Aluminija. Gdje smo tražili znači kako borbu i prava za radnike, tako smo isto tražili za spas i opstanak tvornice, jer smo vidjeli da to ide, da to ide u jako lošem pravcu. (Ispitanik 3_Aluminij)

Među prvim protestima koje su održali radnici Aluminija putem NSZ jesu protesti 2004. godine „zbog donošenja protuustavnog i protupravnog Nacrta zakona o selektivnoj reviziji privatizacije“ kao prijedloga tadašnjeg federalnog ministra energetike, industrije i rudarstva Izeta Žigića (Stranka za BiH), a koji su, prema zaključcima tadašnjeg rukovodstva NSZ „pokušaj otimanja "Aluminija" od strane organizovanih mafijaških struktura u BiH i šire“ (*Selektivna revizija privatizacije nelegalna*, 2014). Optužbe o malicioznim namjerama Vlade FBiH i ministara u njenom sastavu (mahom predstavnika SDA, Stranke za BiH i SDP) koji žele da *preuzmu Aluminij* ili u konačnici *da ga unište*, bile su česta pojava u medijskim nastupima kako rukovodstva, tako i sindikata (NSZ) Aluminija u periodu do 2014. godine (nakon toga je uslijedilo optuživanje Vlade FBiH da *ne brine dovoljno* o Aluminiju iako je jedan od većinskih vlasnika kapitala). U većini istupa u javnost u tom periodu, predstavnici NSZ su podržavali upravu Aluminija u njihovoј optuživačkoj retorici spram Vlade FBiH.

Tako je, na primjer, u periodu kada je bila aktuelna priča o daljoj privatizaciji Aluminija putem međunarodnog tendera (2006. godine) i kada je federalni ministar energetike, industrije i rудarstva Vahid Hećo (Stranka za BiH) stopirao proces, NSZ reagovao organizacijom protesta ispred fabrike navodeći „kako iza riječi političara koji se zaklinju u radnike i dobrobit zemlje stoje interesi koji nemaju nikakve veze ni s narodom niti s državom“ i da su radnici Aluminij „stvorili teškim radom i odricanjima“ te da neće dopustiti da im takvi političari „uređuju sudbinu i da nas prodaju onima tko dođe s punom torbom sumnjivog novca“ (Simić, 2006). Slična je situacija bila i 2013. godine kada je trebao da se potpiše Aneks 8 na Sporazum Aluminija i Vlade FBiH kojim se u konačnici reguliše vlasnička struktura (kakva je ostala i do danas) i istovremeno, prema tvrdnjama uprave Aluminija, obezbijedi garancija Vlade FBiH za povoljniju cijenu električne energije. Sindikat je najavio proteste u slučaju da premijer Vlade FBiH, Nermin Nikšić (SDP) ne potpiše aneks jer preduzeću prijeti gašenje zbog dugova za električnu energiju (Bjelica Šagovnović, 2013).

Predsjednik Neovisnog sindikata zaposlenika Aluminija Stanko Skender ističe kako će radnici prvo organizirati mirne prosvjede i moguće blokade Vlade u Sarajevu ili Mostaru, a nakon toga i blokadu magistralne ceste i pruge. „Nećemo pasti bez ispaljenog metka“, poručio je Skender ogorčeno navodeći kako su u pitanju egzistencije više od 850 zaposlenih u Aluminiju. (ibid.)

Oprečna su mišljenja *starijih* i *mlađih* sindikalnih vođa o tome šta je sindikat zaista radio, koliko je doprinio borbi za prava radnika i očuvanje fabrike. U suštini, prisutna je igra optuživanja u kojoj *stariji* smatra da „uloga sindikata je velika bila u tim procesima i očuvanju firme“ i da „dosta su me cijenili jer sam ja isključivo zastupao interes radnika, ne neradnika, što je njima bilo nezamislivo da ja isto napadnem radnika“ (Ispitanik 2_Aluminij), te da su u posljednjoj deceniji rada fabrike kada su problemi oko cijene električne energije i duga Aluminija prema EP HZHB ekspandirali, *nove* sindikalne vođe zakazali. Odnosno, na pitanje šta su trebali onda da urade, ovaj bivši sindikalni vođa navodi da su trebali da organizuju *prosvjede* odmah kad je problem iskrcao, a da vjerovatno nisu reagovali tada jer se unutar fabrike ti problemi još uvijek nisu reflektovali na plate i uslove rada.

(...) našim radnicima je bilo za naše uvjete solidno. "Što ču ja izlazit' na prosvjede, što ču se ja s nekim zamjerat", pa ne zamjeraš se ni s kim nego zamjeraš se za svoju platu. Većinom. "Ma daj ko će to, bježi ne smiju nas ugasi" ... i onda u neka doba dođeš i gleda' jesam ja manit il' ovo sve manito? Činjenica da politika, možeš ti na glavu može se gore tisuću radnika pobit', oni će radit' što će radit. Al' barem pokušat da iznesu, miran, pokušaj... Oni tek

zadnja tri dana organiziraju prosvjede, to sam ja protiv toga, idu blokiraju put. Jer čovjek, ti možeš petn'est minuta, svak' će te tolerirat pola sata, staće on... Ti pet sati blokir'o magistralu, čovjek poš'o s malim djetetom negdje i sad će on trpit pet sata svoje dijete da u autu, pa jesи ti normalan? Svak' će te petn'est minuta pričekat, ili ono, 'oče, solidarnost. Ti ćeš pet sata blokirat' magistralu?! Idi bolan blokiraj političke stranke, Vladu Federacije blokiraj, njih blokiraj, oni su krivi, nije ti narod kriv. (Ispitanik 2_Aluminij)

Za razliku od prethodno navedenog, *mlađi sindikalni vođa* smatra da je ipak tokom njegovog rada postojao sindikalni otpor i borba kako unutar fabrike, tako i izvan fabričkog kruga. On navodi da su tokom njegovog rukovođenja sindikatom „*imali sveukupno što štrajkova unutar tvornice, što van tvornice, imali smo trin'est tih štrajkova i radikalnih tih blokada, prosvjeda i tako dalje*“ (Ispitanik 3_Aluminij). Različitu percepciju sindikata i sindikalne borbe potvrđuje i jedan od mlađih rukovodilaca sektora (Ispitanik 4_Aluminij), aktivан u posljednjoj deceniji rada Aluminija, koji smatra da su se kroz djelovanje sindikata radnici borili za svoja prava iz ugovora o radu (plate, regres, i sl.), a plate su se isplaćivale uvijek i dok je preduzeće bilo u krizi, i dok je to funkcionalo radnike je samo brinulo ispunjenje prava iz ugovora o radu, a ne i spašavanje firme od propasti. On smatra da sindikat nije mogao ništa uraditi iako su pokušavali, naročito u periodu pred samo gašenje, zato što je, između ostalog, bila prisutna i nesloga među radnicima, te postojanje dvije-tri struje unutar samog sindikata („*nikad nije na prosvjede izašlo ni 70 posto radnika, uvijek manje*“ (Ispitanik 4_Aluminij)).

Tokom 2018. i 2019. godine pred samo gašenje proizvodnje, sindikat je organizovao niz protesta i štrajkova kako unutar fabrike, tako i na magistralnom putu za Sarajevo (M-17). Tokom 9 mjeseci 2018. godine zbog nagomilanih dugova u iznosu od 344 miliona KM, a posebno duga za električnu energiju, radnicima nisu uplaćivani doprinosi za zdravstveno i penziono osiguranje, dok je isplata plata bila predmet posebnog sporazuma s upravom, ali ni to nije ispoštovano, te su radnici najavili održavanje tri jednosatna štrajka upozorenja, a kao konačnu mjeru stupanje u generalni štrajk (FENA, 2018a). Prije toga, u julu 2018. godine održan je štrajk upozorenja zbog sličnih razloga.

Predsjednik Neovisnog sindikata radnika Aluminija d.d. Mostar Romeno Biokšić kazao je u izjavi za medije kako su razlozi za stupanje u štrajk višemjesečna dugovanja za doprinose, zatim razdvajanje kredita od plaće, neisplata jubilarnih nagrada radnicima, nedonošenje sistematizacije radnih mjesta i pravilnika o plaćama, loši i nesigurni uvjeti rada u proizvodnom sektoru, zapošljavanje novih radno-sposobnih djelatnika na radna

mjesta na koja se mogu zbrinuti invalidi rada, te nezapošljavanje potrebnog broja djelatnika u proizvodnom sektoru. (FENA, 2018b)

Uprava Aluminija bi nalazila privremena rješenja kako bi umirili radnički bunt, ali je osnovni problem zbog kojeg su radnici i štrajkovali ostao neriješen – Aluminij je i dalje bio u enormnim dugovima koji su predstavljali prijetnju po osiguranje redovnog snabdijevanja električnom energijom i samo poslovanje. Vrhunac radničkih borbi dostignut je u julu i avgustu 2019. godine kada je najavljen, a zatim i izvršeno isključenje napajanja Aluminija električnom energijom (10. jula 2019.) čime je proizvodnja u potpunosti ugašena, a dalji opstanak fabrike doveden u pitanje. Tada su radnici blokirali magistralnu cestu za Sarajevo, a kasnije su se uputili za Sarajevo gdje su se okupili pred zgradom Vlade FBiH očekujući da im se neko od nadležnih obrati. Prema riječima tadašnjeg predsjednika NSZ, Romea Biokšića, iza takvog poteza stoji namjera radnika da od Vlade FBiH traže pomoć za Aluminij „ali i to da se procesiraju odgovorni za propast kompanije“ jer uprkos tome što je fabrika u „dugovima već duže vrijeme (...) čelni ljudi Aluminija [su] i dalje uzimali visoke plaće, zapošljavali vlastite kadrove, premda zauzvrat nisu ponudili nikakav rezultat“ (*Radnici Aluminija krenuli prema Sarajevu, 2019.*).

Upravo je razjedinjenost radništva igrala ulogu u jačini radničkog otpora i borbi tokom različitih procesa unutar Aluminija, ali i eksternih uticaja kojima je bio podložan (odluke Vlade FBiH, političke igre i razmirice, te promjene cijena električne energije). Radnici su bili razjedinjeni po više osnova. Jedan sagovornik kategorije radnike u odnosu na period rada u Aluminiju, pa navodi:

(...) imaju ovak'i kao ja - radili prije rata, nastavili radit' poslije rata. Najjednostavnija kategorija. Imamo sva prava. Imamo pravo na vlasništvo, na dionice, sve. Onda imaš kategoriju (...) nisu radili prije rata, a radili poslije rata. Zaposleni, mlađi ljudi. Nemaju pravo ni na kakvo vlasništvo. Kužiš? Njih interesuje samo radno mjesto, plaća i tako. E, imaš ljude radili prije rata, nisu radili poslije rata. Nezadovoljni. Znači obespravljeni. (...) E onda na sve to dodaj imaš Bošnjake, Srbe i Hrvate. Kužiš? (Ispitanik 1_Aluminij)

Zbog takve podjele radništva, radnička borba se praktično pretvara u međusobnu borbu radnika koji osnivaju različita udruženja, a kako bi ušli u skupštinu društva i ostvarili svoje interese. S druge strane, takozvani *obespravljeni* radnici, odnosno bivši radnici Aluminija koji su tokom rata, uglavnom zato što su bili Bošnjaci ili Srbi, ostali bez posla bili su ogorčeni sindikatom koji se i nije baš *borio za neka prava*. Jedna od bivših radnica Aluminija, koja je ostala bez posla tokom rata baš zbog nepripadnosti hrvatskom narodu, navodi:

Ja nisam osjećala tako postojanje toga sindikata. Jer iza rata sam pokušala bila, eto tu sam vidila da ga nema, da se izborim za sebe i za ljudе koji su ostali bez posla. Nisam mogla naić' ni na, ja to kažem uвijek, ni pedeset ljudi nisam mogla skupit' pa da izađemo na ulicu pred Aluminij da zatražimo od direktora da nam riješe naš status ili mlađe ljudе zaposle, a ostalima daju neku otpremninu dok je bilo novca, da nas riješe na neki način, da ne ostanemo na ulici. Nije se taj sindikat nikada mogao da skupi u tome smislu. (Ispitanik 5_Aluminij)

Zaostavština ratnih dešavanja je i etno-nacionalna podjela radnika i radnica Aluminija, a koju su, prema iskazima radnika Aluminija koji su nastavili da rade i nakon rata (uglavnom pripadnici hrvatskog naroda) nastojali da na neki način kompenzuju planiranjem isplate otpremnina onim radnicima i radnicama koji su bili *obespravljeni* nakon rata etnonacionalnom podjelom i isključivanjem iz rada fabrike (Bošnjaci i Srbi). Bivši sindikalni vođa iz perioda kada su bili aktuelni razgovori o privatizaciji putem međunarodnog tendera, navodi kako su kroz uslove iz tog tendera i razgovore s Vladom FBiH nastojali da riješe i pitanje otpremnina i uvezivanja radnog staža za *obespravljenе* radnike i radnice Aluminija.

(...) pa sam ja otiš'o na onu stranu, nimalo mi nije bilo lako, među te, ajmo oni su se zvali Sindikat neuposlenih radnika, to niđe nema al' eto ima u nas, nije bitno nek' se samo organiziraju. Mislim ružno je ovo reć', ti uđeš u jednu prostoriju njih dva'est sjedi, čekaju mene kad će doći', vidiš ti da su to ljudi koji se nisu snašli, iscrpljeni... Nekako ti ih bude mi ih žao i vidim ja da su oni dočekali mene na nož. Kad im je ovaj Alsa i ja objasnio o čemu se radi, onda su malo... Pa ljudi moji, kol'ko ja volim, i vama će ovo ić' u prilog. A vi i dalje slušajte Sarajevo, pa vi lajte po nama. (...) Evo vam ugovora šta je planirano. Sad je do nas kol'ko čemo se boriti. (Ispitanik 2_Aluminij)

Međutim, kada se govori o samom sindikalnom organizovanju unutar Aluminija u post-socijalističkom periodu, radnici navode kao jedan od osnovnih problema podjelu sindikata na *manje organizacijske podsegmente* i borbu za prevlast između tih organizacijskih segmenata po pitanju toga ko će biti predsjednik sindikata „*umjesto da se ide na problem, znači da li su nam po zakonu prava narušena, nisu, ajmo ovo, boriti' se za ovo, boriti' se za ono, i tako, da li neko pljačka ajmo ih prijaviti i tako*“ (Ispitanik 1_Aluminij). I u ovom slučaju, razjedinjenost radništva na relaciji *režija/administracija versus pogon/proizvodnja* došla je do izražaja.

I obično bi predsjednik bio iz najbrojnije odnosno najglasnije organizacijske cjeline jer to su ljudi koji, jer... Administracija. Ne možeš očekivati od jednog ekonomiste, pravnika i ekonomskog ili tehničara, upravnog tehničara, da se on

sindikalno bori. Pa njegovo mjesto je lako zamjenjivo, kužiš. Na birou imaš po stotinu tih i fakultetski obrazovanih koji jedva čekaju da uskoče, zamijene nekog pravnika. Međutim, tamo u proizvodnji znači gdje ljudi rade u teškim uslovima, e onda oni su bundžije, znaš "mi smo paćenici, na našim leđima vi svi zarađujete, vi ležite u kancelarijama pod klimom i tako". E, i onda oni su spram mrtve glave žele da imaju svog vođu sindikata. Znači ne dozvoljavaju da vođa sindikata bude neko iz ovih administrativnih krugova. E, a ti radnici su, ne vredajući nikoga, ipak prilično slabo i pismeni i informirani, znate. A prave, pune informacije su tamo gdje je lova [u administraciji, prim.aut.]. (Ispitanik 1_Aluminij)

Strategije i taktike pacifikacije radničkog bunta koje su primjenjivale političke i ekonomske elite, odnosno akteri unutar Aluminija (rukovodstvo) i akteri van istog (političke partije i strukture), su upravo u ovim različitim kategorijama po osnovu kojih su radnici i radnice razjedinjeni, naišle na osnovu za zaustavljanje radničkog otpora unutar i van fabričkog kruga. U prvoj deceniji rada Aluminija nakon ponovnog uspostavljanja 1997. godine, kao što je vidljivo i iz ranije navedenih iskaza radnika, sindikalno djelovanje bilo je većim dijelom pacifikovano klijentelističkim odnosima između generalnog direktora Aluminija i sindikalnog rukovodstva. Stoga se sindikalna borba svodila na *trivijalne i nebitne* stvari po mišljenju jednog od radnika:

A sindikalna borba svodi se na to da li su nam isplatili ovo ili ono, da li su nam platili božićnicu, tu trin'estu plaću kako se zove, onda da li su jubilarne nagrade, onda koliko će plaćat' ženama za osmi mart, koliko će djeci za Novu godinu paketiće i takve stvari. Mislim šupljačenje žešće. Prave sindikalne borbe tu nije ni bilo. (Ispitanik 1_Aluminij).

Međutim, na pitanje šta je u suštini trebala biti sindikalna borba po njihovom mišljenju, percepcije radnika se razlikuju. Jedni smatraju da je u suštini prava sindikalna borba trebala biti usmjerena protiv loših ugovora i malverzacija koje su, prema njihovim riječima, radili različiti rukovodioci i to naročito u periodu nakon Brajkovićevog odlaska. Drugi smatraju da je to trebala da bude borba za opstanak fabrike, a protiv političkih igara *na relaciji Sarajevo-Mostar* (odnosno između bošnjačke i hrvatske politike), povezano sa problemima oko električne energije.

Različita mišljenja radnika i bivših sindikalnih vođa o tome šta je sindikat trebao da radi i šta su njegove funkcije, jeste i jedan od simptoma unutrašnje podijeljenosti sindikata i razjedinjenosti radništva. Jedna od taktika kojom su se rukovodioci služili u periodu nakon Brajkovića za pacifikovanje sindikalnog organizovanja i radničkog bunta unutar fabrike jeste

i potkupljivanje. Kako navodi jedan od bivših radnika Aluminija, nakon odlaska Brajkovića tokom čijeg rukovođenja fabrikom je sindikat bio praktično pod njegovom kontrolom, „*dolazi do sudara između sindikata i menadžmenta*“, što novo rukovodstvo „*ublažava bilo potkupljivanjem, ubacivanjem*“ sindikalaca „*na bolja radna mjesta*“ i samim tim „*dijeli sindikat na više frakcija*“, tako da je „*uglavnom više bilo tih frakcijskih borbi unutar sindikata nego protiv menadžmenta*“ (Ispitanik 1_Aluminij). Pored potkupljivanja, rukovodstvo nakon Brajkovića se služilo i različitim načinima vršenja pritiska na sindikalne aktiviste, naročito na one koji bi mogli da podignu radnike na bunt protiv njihovih mjera i načina rada u Aluminiju. Jedan od bivših sindikalnih vođa (Ispitanik 2_Aluminij) se prisjeća kako je trpio pritiske od strane novog rukovodstva koje je došlo nakon Brajkovića i to na način da su radne kolege praktično bile u službi tog rukovodstva da *dojavljuju šta se radi u smjeni*, kao i da radne kolege po nalogu rukovodstva *nisu smjele ni sjesti* sa njim strahujući da ne trpe i oni dodatne posljedice i reperkusije zbog toga.

Razjedinjenje radništva kao taktika pacifikacije nije isključiva značajka perioda nakon Brajkovićevog odlaska, već je tada aktuelizovana jer se razjedinjenje posmatralo unutar, uslovno rečeno, *etnički homogenog* korpusa radništva kada je etnonacionalna pripadnost u pitanju. Samo razjedinjenje je započelo sa (pred)ratnim politikama etnonacionalnih podjela koje su kulminirale u ratu i svoj epilog našle u post-ratnom periodu kada praktično u strukturi radništva u ponovo pokrenutom Aluminiju 1997. godine svoje mjesto nisu dobili predratni radnici Aluminija koji su bili pripadnici srpske ili bošnjačke etničke grupe, već su ekskluzivitet vraćanja na rad i rada na obnovi fabrike imali pripadnici hrvatske etničke grupe što je rezultat ratnih politika podjele i prisvajanja dijelova Mostara i mostarske privrede na *hrvatsku* i *bošnjačku stranu*. O tom razjedinjenju radnika i radnica po etničkoj liniji govori i bivša radnica Aluminija koja je tokom ratnih dešavanja zbog svoje etničke pripadnosti ostala bez posla, a nakon obnavljanja Aluminija poslije rata nije imala podršku svojih bivših radnih kolega kako bi se ona i drugi radnici slični njoj vratili u Aluminij.

A mi, mi nikakve solidarnosti nismo prave imali iza rata, kažem nisam mogla pedeset ljudi skupit' svi bi rekli samo meni ono "ti kao Srpinka si ugrožena" jer većinom ovdje je malo Srba, većinom su Muslimani i Hrvati i rekli bi odmah "nema od tog ništa" i najgore mi je od svega kad mi je uvijek mi je ta rečenica "nema od tog ništa, džabe ti se bunit" i nikakve te solidarnosti ja ne osjećam.

(Ispitanik 5_Aluminij)

Konačno, pored svih prethodno navedenih strategija i taktika pacifikacije radničkog otpora kojima je snaga kolektivne akcije radništva Aluminija dodatno oslabljena, i dugo

trajanje procesa vezanih za osiguranje održivosti same proizvodnje i poslovanja Aluminija kroz kontinuirano uvlačenje političkih igara unutar FBiH između *hrvatskih* i *bošnjačkih* političkih struktura oko pitanja određivanja cijena i reparacije duga za električnu energiju prema EP HZHB, je svakako imalo svoj uticaj na slabljenje potencijala kolektivne akcije i otpora radništva spram *vanjskih* faktora za opstanak fabrike. Kako navodi jedan od bivših radnika, štrajkovi koji su bili organizovani i usmjereni ka borbi za opstanak fabrike u posljednjim godinama rada Aluminija, a zaključno sa 2019. godinom, bili su pacifikovani na dva načina: prvi je *pretvaranje svega u politiku* - „*Kao ne da nama Sarajevo struju, ajmo sad mi blokirat' put. Znači ne što smo mi protiv hrvatske politike nego protiv bošnjačke.*“ (Ispitanik 1_Aluminij); a drugi je *razvlačenje procesa* kada se „nakon zatvaranja tvornice, gašenja, desi se i pravi udar ulični protiv hrvatske politike“ (ibid.) odnosno kada su štrajkači preusmjerili fokus bunta i na predstavnike HDZ-a, nakon čega je uslijedila „*podjela radnika na razne strane da se ublaži taj pritisak hiljadu otpuštenih radnika i njihovih familija, da se to razvuče vremenski i raspline na puno interesa. I to su, moram priznat' i uspjeli*“ (Ispitanik 1_Aluminij).

5.3.4 Epilog

Epilog privatizacijskih i transformacijskih procesa je za intervjuisane radnike i radnicu Aluminija bio više značan i različito je percipiran od strane *starijih* radnika u odnosu na *mlađe*. Naime, radnici i radnica koji su iskusili period rada i tokom socijalizma, kao referentnu tačku za poređenje *nekad* i *sad* upravo koriste taj period prelamanja i prelaska iz socijalizma u kapitalizam. Na to, oni tek onda dodaju i svoju percepciju posljedica samog gašenja proizvodnje nakon isključenja električne energije 2019. godine kao epiloga političkih igara *preko leđa radnika*. Za razliku od njih, *mlađi* radnici, koji su tek iskusili rad u post-socijalističkom periodu rada fabrike, isključivo se referišu na momenat kada je proizvodnja ugašena i posljedice koje je proizvelo isključenje električne energije, te otpuštanje stotina radnika i radnica Aluminija 2019. godine.

Govoreći o posljedicama svih procesa koji su se dešavali u Aluminiju krajem osamdesetih i onda tokom i netom nakon rata, *stariji* radnici i radnice u svojim iskazima fokus uglavnom stavljaju na to šta su bile posljedice po pojedine radnike i radnice koji nisu 1997. godine vraćeni na svoja radna mjesta. Govoreći o procesu nakon rata, kada se proizvodnja u Aluminiju ponovo pokrenula, jedan od bivših radnika se prisjeća upravo razdvajanja Aluminija od fabrike glinice, odnosno pokretanja isključivo fabrike Aluminij bez propratnih vezanih prijeratnih preduzeća koja su takođe bila dio Aluminija i zapošljavala hiljade radnika i radnica u periodu socijalizma.

Tvornica Aluminij je prije rata, ona je sama zapošljavala neđe oko tisuću nešto ljudi. Ali taj dole, Glinica što sam vam maloprije je zapošljav'o tri tisuće i tristačetrn'es'. E sada, ljudi iz Glinice, jedan dio koji je potreban bio je vraćen. Ono došao je u nas, u tvornicu Aluminij. Jer ne možete vi sada gdje je nas, ajmo reć' otprilike bilo to u tom novom Aluminiju oko devetsto ljudi. Kako je to regija se kretala. E sada, normalno od devetsto ljudi ovih tri i trista da će biti i viška. Njima je ponuđeno, stvarno, jedan dobar dio je, dobar dio je s tim, dobar dio je uzeo ove otpremnine. Tad je ja mislim bilo šest nekakvih plaća, kol'ko je meni od tada ostalo u sjećanju. (Ispitanik 2_Aluminij)

Prema iskazima sagovornika i sagovornice, radnici i radnice nisu ni imali puno izbora u smislu da su bili na bilo koji način konsultovani o procesu ponovnog pokretanja proizvodnje i da li će se s glavnom fabrikom Aluminij ponovo pokrenuti i druge, predratne, zavisne fabrike ili ne. Za razliku od tog poslijeratnog perioda i načina odlučivanja o sudbini hiljada radnika koje su tada bile u rukama etnonacionalnih politika, bivša radnica Aluminija se prisjeća perioda kada je i u socijalizmu raspravljanju o opravdanosti da se zadrže zavisna preduzeća ili da se zatvore. Međutim, tada su radnici bili protiv gašenja, na primjer, fabrike glinice jer bi to značilo smanjenje broja zaposlenih.

I pričalo se o tome, međutim mi smo, koga kad su pitali jesmo li za to da se uvozi glinica, a da se onda naši rudnici zatvore i naša Glinica zatvoriti, ja i mnogi ovakvi nismo bili za to jer je bitno zapošljavanje ljudi makar i manja dobit bila. Jer, recimo ne znam, kažem da l' će biti hiljadu maraka ili devetsto, ja mislim da je bolje devetsto, ali dvije hiljade ljudi ako radi i nosi kući platu i dvije hiljade porodica dobija to je vrednije nego novac. (...) Meni je važnije zapošljavanje ljudi i plate, nego da neko ima ekstra zaradu. Sad se ide na to da jedan mali broj ljudi što više zaradi. Mislim da se sve svodi na to. Sve ovo što se dešava. Gubi se socijalni momenat. Nevažni su ljudi. Postali su nevažni. (Ispitanik 5_Aluminij)

Poredeći period tokom socijalizma i period post-socijalizma u kontekstu rada u Aluminiju, bivši radnici Aluminija smatraju da je u periodu socijalizma *radnik bio zaštićen* i da je *svagdje bilo viška po dvjesta posto ljudi, a plata zagaranirana radio ti ne radio* (Ispitanik 2_Aluminij). Za razliku od tog perioda, u post-socijalizmu (ili *poslije rata* kako često napominju sagovornici), „*nema, prijatelju ako nisi zaradio nećeš ni dobit' plaću*“ (ibid.). Zbog toga je, kako navode sami radnici, onima koji su radili u periodu socijalizma bilo izuzetno teško da se snađu u novom sistemu. Međutim, oni i dalje smatraju da je u Aluminiju, barem za vrijeme Brajkovića, i dalje bilo *kao u socijalizmu*, odnosno „*u principu, mi nikad nismo ni*

*osjetili, ja konkretno i radnici Aluminija, mi nismo osjetili pravi kapitalizam. Bez obzira što smo bili dioničko društvo, ipak je to bio neki oblik socijalizma, znači ponašanja po socijalizmu“ (Ispitanik 1_Aluminij). Kao razlog za takvo mišljenje, radnici ističu dobre uslove rada, plate koje su uvijek bile daleko iznad prosječnih zbog specifičnosti industrije kojom se Aluminij bavio, te sve obaveze prema radnicima i radnicama u periodu od 1997. godine (ne računajući ranije navedeno nastavljanje etnonacionalnih politika podjela i *izbacivanja* radnika ne-hrvatske etničke pripadnosti iz strukture radništva i dijelom i dioničara).*

*Za razliku od *starijih* radnika, *mladi* radnici Aluminija značajne posljedice svih procesa koji su zadesili fabriku i radništvo vide isključivo u činjenici samog gašenja proizvodnje 2019. godine, te odumiranju fabrike. Oba radnika u svojim iskazima ne kriju nezadovoljstvo činjenicom da su, uprkos tome što su sami radnici ispoštovani od strane uprave u smislu da su dobili pripadajuće otpremnine u skladu sa Zakonom o radu FBiH, ipak *ostali na ulici*, odnosno ostali su bez posla, a zbog specifičnosti poslova koje su obavljali *ne mogu da nađe posao jer imaju specifično, namjensko znanje (npr. čelijaši) i ne mogu čak ni vani da nađu posao jer je cijela aluminijkska industrija u problemu i vani* (Ispitanik 4_Aluminij). Za ove radnike, posljedica transformacijskih procesa je 900 radnika i radnica koji su ostali bez posla.*

Status vam je znači, evo vidite, tražite drugi posao, snalazite se gdje možete, kako možete i to je to. Eto. Oni [uprava, prim.aut.] su opet pod pritiskom ajmo reć' nekih tih prosvjeda i toga svega oni su nama isplatili neke te otpremnine, sukladno Zakonu o radu (...) Da nije bilo tih prosvjeda i toga svega prosto sumnjam da bi dobili otpremnine u tom momentu, s tim da je tvornica ugašena, da nema novčanih sredstava, da... Njima je to izašlo jer su prodavale naše neke sirovine, naše neke zalihe se prodale da bi se nama to isplatilo. (Ispitanik 3_Aluminij)

*U iskazima radnika i radnice primjetna je gorčina i nezadovoljstvo *što se pustilo da fabrika propadne* zbog političkih i interesnih igara. Ti sentimenti su najizraženiji kod *starijih* radnika Aluminija, koji „su otišli u mirovinu, kojim je žao Aluminija, oni ušlo u krv ti je to, stvorio si nešto, radio si“ (Ispitanik 2_Aluminij). Prema njihovom mišljenju, gašenjem Aluminija nestalo je mjesto za koje su svi „jedva čekali kad ćemo doć' tamo. Jer toliko je bilo druženja i nogometnih tih turnira i ovaj, većina ljudi je bio nekako smo dolazili na pos'o - bila sve uredna plaća, prijevoz, nasmijani“ (ibid.). Kao jedna od posljedica procesa promjena i naročito smjene generacija koje su se desile u Aluminiju od 1997. pa do 2019. godine jeste i taj generacijski jaz, *podjele i nezadovoljstva* jer je došla *omladina koja nije učestvovala u**

stvaranju Aluminija i samim tim, prema njihovom mišljenju, nije povezana toliko sa fabrikom kao stari radnici koji su gradili Aluminij.

Radnici su, u periodu pred samo gašenje Aluminija, u nastojanju da pronađu rješenje za problem u kojem su se našli uslijed lošeg upravljanja fabrikom, nagomilanim dugovima i odnosom između uprave i Vlade FBiH, tražili i podršku i pomoć od lidera Hrvatskog narodnog sabora (HNS) i Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) u BiH, Dragana Čovića. Smatrujući i politiku HDZ-a, odnosno *hrvatsku politiku* u BiH, jednim od krivaca za trenutno stanje u kojem su se našli radnici i Aluminij, ogorčeni radnici su se nakon gašenja električne energije okupili ispred sjedišta HNS i HDZ BiH u Mostaru zahtjevajući *odgovore za nastalu situaciju* (*Radnici Aluminija sastat će se s predstavnicima HDZ-a sutra u 11 sati*, 2019). Nakon toga su održani sastanci radnika, predstavnika Sindikata, Nadzornog odbora i Uprave Aluminija s predsjednikom HDZ BiH Draganom Čovićem i federalnom ministricom finansija Jelkom Milićević (HDZ BiH), a zaključci, između ostalog su bili i da „će prioritet u narednim aktivnostima hrvatskih političara na svim razinama vlasti u BiH kao i Nadzornog odbora, Uprave i Sindikata biti postepeno zbrinjavanje i skrb o radnicima "Aluminija"“ (FENA, 2019b). U konačnici, radnicima je obećano uvezivanje radnog staža i isplata otpremnina, te nastojanje svih aktera (*hrvatskih političara, uprave, Vlade FBiH i Nadzornog odbora*) da pronađu način za ponovno pokretanje Aluminija i obezbjeđivanje barem dijela radnih mesta od ranijih 900.

Epilog takvih *nastojanja* bilo je u konačnici potpisivanje sporazuma sa Abraham grupom (izraelsko-kineskom grupacijom) koja je preko svoje kćerke firme Aluminij industries d.o.o. uzela u zakup dio Aluminijevih pogona (livnica) i zaposlila manji dio bivših radnika Aluminija (oko 50 u samom početku koji su bili angažovani po ugovoru o djelu) dok su preostali radnici Aluminija dobili rješenja o otkazima i upućeni su *na biro za zapošljavanje*, a na uplate nedostajućih doprinosa i otpremnine veći dio radnika još uvijek čeka. Jedan dio radnika je otišao u Njemačku, a dio je uspio da dobije zaposlenje u lokalnim privatnim firmama. Riječi jednog od sindikalista Aluminija, Pere Bebeša, tačno godinu dana nakon isključenja Aluminija s napajanja električnom energijom, najbolje opisuju slijed događaja i kako su radnici iznevjereni od svih aktera kojima su se obraćali.

Istiće da danas, nakon silinih obećanja koja su data, a nijedno nije realizirano, tek rijetki vjeruju da ovdje ima pomaka. „Slijed događanja je bio ovakav. 9. srpnja prošle godine rečeno nam je da bi mogli biti ugašeni, pa smo zaustavili promet u Salakovcu. Čekali smo da nam se netko obrati, međutim oni su na nas poslali specijalce i to je razbijeno. Ugasili su nas 10. srpnja 2019. godine u

ponoć. Poslije toga je došlo do prosvjeda ispred HDZ-a i do šest nekih sastanaka, gdje smo bili puni optimizma. Bile su dvije solucije rada. Jedna solucija je bila nepunih 600 uposlenih da radi, a druga 370 i obje su propale. U međuvremenu se pojavila Abraham grupa i ona je ponudila neko svoje rješenje, 150 ljudi, nešto Ljevaonice, nešto straže i popratnih službi, ukupno 200 ljudi, međutim i to se nije dogodilo i ljudi više nemaju vjere. Najveći broj ljudi misli da od toga više nema ništa“, kaže nekadašnji radnik Pero Bebek, bivši predsjednik Skupštine Sindikata. Smatra da je Aluminij ugašen zbog loših ugovora, a ponajviše skupe struje.

(Perić, 2020)

Ono što je karakteristično za svaku krizu Aluminija, od problematike cijene električne energije, preko lošeg upravljanja do pitanja privatizacije, te u konačnici gašenja fabrike, jeste da je u medijima, a i izjavama uprave i radnika Aluminija primjetan osuđivački ton spram Vlade FBiH kao reprezenta „političkog Sarajeva“ koje „želi da uništi hercegovački ponos“. Tek nakon gašenja proizvodnje i epiloga u kojem su radnici ostali *na ulici* radnici i sindikat su pojačali optužbe i ka predstavnicima *hrvatske politike u BiH*. Zaokret i kritika je takođe najviše upućivana prema tadašnjoj i dotadašnjim upravama Aluminija kao glavnim krivcima za dugove Aluminija zbog lošeg upravljanja i *malverzaciju*.

6. Studija višestrukih slučajeva: „Rudi Čajavec“, Energoinvest, Aluminij

Istraživanjem smo nastojali da dobijemo uvid u percepciju, odnosno stavove i osjećanja radnika i radnica tri industrijska giganta iz BiH o procesima transformacije i privatizacije kao takvim, a posebno sa fokusom na njihova pojedinačna preduzeća. Takođe, cilj istraživanja bio je da istražimo percipiranu i ostvarenu ulogu radnika i radnica, te sindikalnih organizacija unutar pomenutih procesa. Iskaze radnika i radnica upotpunili smo medijskim aspektom, odnosno predstavljanjem ovih procesa i uloge radnika i sindikalnih organizacija u istim, a zatim i arhivskom i drugom dokumentarnom građom. Istraživanjem smo nastojali pokriti odgovore na sva pitanja iz kojih su proistecale pomoćne hipoteze i radna hipoteza. Naša radna hipoteza, da su se *radničke borbe tokom procesa privatizacije u Bosni i Hercegovini manifestovale isključivo u okviru preduzeća koja se privatizuju i dominantnog etnonacionalnog konteksta bez šireg povezivanja i solidarnosti sa radničkim borbama i radnicima iz drugih preduzeća širom zemlje što je uticalo na dalju fragmentisanost radničke klase i slabe domete u zaštiti radničkih interesa i položaja tokom privatizacije*, potvrđena je rezultatima istraživanja i provjerom 10 pomoćnih hipoteza. U nastavku dajemo pregled navedenih pomoćnih hipoteza uz naznaku ishoda njihove provjere, dok će u narednim potpoglavljima biti detaljnije prikazani rezultati istraživanja na osnovu kojih se zaključuje dati ishod provjere:

H1. Radnici u procesima privatizacije percipiraju sebe kao pasivne posmatrače, lišene sopstvene dejstvenosti uslijed percepcije slabe društvene moći. *Ishod provjere: potvrđena.*

H2. Iako su temeljne strukturne promjene nesumnjivo imale uticaj na razjedinjenje radničke klase, sindikalni pokreti i organizacije u BiH izgubile su svoj značaj i jačinu djelovanja dijelom uslijed različitih oblika pacifikacije (odnosno taktika različitih struktura moći poput potkupljivanja predstavnika sindikata, davanja prednosti nacionalnim u odnosu na radničke interese, prvidnog ispunjavanja zahtjeva radnika i sl.). *Ishod provjere: potvrđena.*

H3. Radničke borbe u procesima privatizacije, ako su i postojale, nisu imale odjeka niti su dale rezultate kojima su ispunjeni interesi radnika. *Ishod provjere: potvrđena.*

H4. Radnici privatizovanih preduzeća ili preduzeća u procesima privatizacije u BiH ne vide opasnost za radništvo u privatizaciji samoj po sebi, već u tome što se ista sprovodi ili je sprovedena bez uzimanja u obzir interesa radnika. *Ishod provjere: potvrđena.*

H5. Percepcija radnika je da je kroz privatizacijske procese izvršena pljačka društvenog vlasništva i da su posljedice privatizacijskih procesa u BiH bile negativne za privredu kroz

otuđivanje i neadekvatnu upotrebu i preraspodjelu resursa na osnovu vlasništva. *Ishod provjere: potvrđena.*

H6. Radnici imaju negativnu percepciju o posljedicama privatizacijskih procesa u BiH po socio-ekonomski status radnika koji je pogoršan u aspektima ostvarivanja prava na osnovu rada, životnog standarda, sigurnosti posla, te društvene moći. *Ishod provjere: potvrđena.*

H7. Dominantni etnonacionalni okviri u kojima je sprovedena (ili se sprovodi) privatizacija u BiH ograničili su dejstvenost radnika i sindikalnih organizacija i njihovu međusobnu povezanost u radničkoj borbi. *Ishod provjere: potvrđena.*

H8. Tokom privatizacijskih procesa radnici tri industrijska giganta (Rudi Čajavec, Energoinvest i Aluminij) se nisu zajednički organizovali niti povezali u radničkim borbama, iako su sva tri preduzeća djelovala (odnosno djeluju) unutar metalske industrije, uslijed razjedinjenosti i djelovanja unutar dominantnih etnonacionalnih okvira. *Ishod provjere: potvrđena.*

H9. Radnici sva tri industrijska giganta (Rudi Čajavec, Energoinvest i Aluminij) percipiraju privatizaciju kao proces u kojem oni sami nemaju jaku društvenu moć da bi uticali na sam proces i njegove ishode. *Ishod provjere: potvrđena.*

H10. Radnici Energoinvesta i Aluminija, kao preduzeća koja su i dalje u procesu privatizacije, nisu se međusobno povezali u radničkoj borbi za obezbjeđenje boljeg socio-ekonomskog statusa radnika tokom (i nakon) privatizacije uslijed fragmentisanosti radničke klase. *Ishod provjere: potvrđena.*

Radničke borbe u procesima transformacije i privatizacije u BiH kao evropske periferije, mogu se analizirati i kontekstualizovati unutar identifikovanih diskursa i narativa koji proističu iz rezultata istraživanja baziranih na intervjuima sa radnicima posmatranih industrijskih giganata, medjiskim napisima i postojećoj arhivskoj i dokumentarnoj građi za svaki posmatrani slučaj. Unutar posmatranih slučajeva, moguće je izdvojiti prožimajuće diskurse i narative o transformaciji, privatizaciji i radničkim borbama među kojima su i odnosi moći, nesigurnost i upravljanje nesigurnošću, nostalgija kao mehanizam za preživljavanje nove *normalnosti* u odnosu na proživljeni period socijalizma, racionalizacija procesa i istovremena emotivnost zbog propuštenih alternativa, te privatizacija kao pljačka i otuđenje vlasništva od radnika.

Zajednički imenilac za sva tri posmatrana slučaja jesu strukturalni faktori koji su uticali na oblikovanje tokova privatizacijskih procesa i radničkih borbi. Prvenstveno se pod strukturalnim faktorima misli na globalizaciju i transformacijske procese koji su započeti osamdesetih godina XX vijeka. Odjeci naftnog šoka krajem 70-ih koji su se sa uticajem talasa

odrazili i na ekonomiju SFRJ tokom naredne decenije, stvorili su pogodno tlo za niz unutrašnjih promjena, uključujući i političke, kao i pojačano djelovanje kako liberalnih, tako i nacionalističkih struja koje su zagovarale transformaciju sistema. Kao dio šireg projekta transformacije socijalističkih društava, potpomognuto djelovanjem međunarodnih aktera poput MMF, Svjetske banke i različitih stranih agencija (uključujući i uslovljavanje kreditnih aranžmana sproveđenjem reformi po njihovom dizajnu), u SFRJ se kao jedna od značajnijih reformi isticala i privatizacija, odnosno postepena svojinska transformacija iz društvenog ka privatnom vlasništvu što je započeto takozvanom *Markovićevom privatizacijom* koja u suštini nije dovršena. Transformacijski procesi u SFRJ, za razliku od nekih drugih bivših socijalističkih zemalja, doprinijeli su i jačanju dezintegracijskih faktora, kao i kulminaciji nacionalističkih tenzija između republika. Ovi procesi oblikovali su ekonomске, političke i društvene promjene u SFRJ koje su kulminirale raspadom zemlje i ratom pomoću kojeg su nacionalističke političke partije stvarale okvir za uspostavljanje etnički čistih teritorija unutar kojih će dalje ostvarivati svoje ekonomске i političke interese.

Kao posljedica ratnih razaranja u Bosni i Hercegovini, ubrzan je i proces deindustrializacije, te razjedinjenja radničke klase. Ratne politike etničkog čišćenja, te etnonacionalne apropijacije kako društvenog prostora tako i prevashodno ekonomskih sredstava za potrebe održavanja ratne mašinerije, nastavljene su kroz legalizovanje otimanja društvene imovine, odnosno *podržavljenje* društvene svojine kroz donošenje zakona kojima se društvena svojina *pretvarala* u državnu (prilikom čega se *državom* smatrala vlast na dator zaraćenoj strani, tj. Republike BiH, a kasnije Federacije BiH s jedne, i Republike Srpske s druge strane). Radnici su, osim što su se podijelili na pripadnike određenih etničkih grupa (Srbi, Bošnjaci, Hrvati, i ostali), bili podijeljeni i po osnovu toga da li su postali *ratnici* u službi etnonacionalnih politika, da li su trpili prisilu da učestvuju u ratnim dešavanjima uslijed nesigurnosti i oduzimanja slobode poput prisilno mobilizovanih radnika, da li su primoravani da budu na *radnoj obavezi* i održavaju pogone fabrika tokom ratnih dejstava (najčešće žene i pripadnici drugih etničkih grupa), te da li su bili prisiljeni da napuste zemlju zbog ratnih dešavanja. Rat i ratne politike su u potpunosti rastočile radničku klasu na fragmente. Iako su ratna dešavanja u BiH okončana Dejtonskim mirovnim sporazumom, ratne politike etnonacionalnih podjela i apropijacija sredstava za proizvodnju od strane etnonacionalnih političkih i ekonomskih elita kao nove vladajuće klase.

Unutar takvog konteksta, post-socijalistička transformacija je nastavljena pod snažnim uticajem politika međunarodnih aktera (MMF, Svjetska banka, Evropska banka za obnovu i razvoj – EBRD, Evropska komisija – EK, USAID itd.), a koje su uslovjavale vladajuću klasu

sredstvima za poslijeratnu obnovu i razvoj ratom razrušene zemlje sproveđenjem reformskih procesa koji su podrazumijevali i nastavak započete privatizacije s kraja osamdesetih, ali ovaj put po drugačijim metodama (*vaučerska privatizacija*). Pored privatizacije, politika međunarodnih aktera insistirala je na rasparčavanju velikih proizvodnih sistema na manje cjeline, a s ciljem lakše privatizacije, dok se istovremeno propagirao koncept razvoja malih i srednjih preduzeća kao generatora razvoja ekonomije. Time je, ionako fragmentisana i podijeljena po etnonacionalnim linijama, radnička klasa u potpunosti rasparčana čak i unutar dominantnih etnonacionalnih okvira, a što je stvaralo sve teži okvir za pokretanje i održavanje radničkih borbi. Unutar gore pomenutih strukturalnih faktora i kontekstualnog okvira u kojem se vršila transformacija i privatizacija, a koje su proizvodile osnov za radničke borbe, posmatramo „Rudi Čajavec“, Energoinvest i Aluminij kao tri slučaja sa zajedničkim kontekstualnim okvirom, ali svaki sa svojim specifičnostima koje su uslovjavale i načine i mehanizme radničkih borbi. Sva tri preduzeća smatrana su socijalističkim industrijskim gigantima koji su zapošljivali hiljade i desetine hiljada (Energoinvest) radnika. Međutim, svako od pomenutih preduzeća imalo je svoje specifičnosti u smislu djelatnosti i veličine, što je kasnije igralo i značajnu ulogu u privatizacijskim procesima.

„Rudi Čajavec“ je prvenstveno formiran u okviru namjenske industrije tadašnje FNRJ, te je tokom čitavog njegovog socijalističkog života glavni fokus proizvodnje i organizacione strukture bio na „Profesionalnoj elektronici“ kao radnoj organizaciji u namjenskoj industriji. „Rudi Čajavec“ jestе imao diverzifikovanu proizvodnju jer je jedan dio OOOUR-a bio isključivo za civilnu proizvodnju, ali je to bio istovremeno i dio sa nestabilnijim poslovanjem zbog zavisnosti realizacije proizvodnje i prodaje od kretanja na tržištima na kojima je plasirana roba. Istovremeno, „Profesionalna elektronika“ je, u periodu socijalizma, bila stabilniji dio „Rudi Čajaveca“ jer je imala poznatog i pouzdanog kupca u vidu Saveznog sekretarijata za narodnu odbranu (SSNO). Ta povezanost sa vojnom industrijom će kasnije, u post-socijalističkom periodu, usloviti i raspad „Rudi Čajaveca“ kao sistema. Takođe, specifičnost „Rudi Čajaveca“ jestе da je najveći dio proizvodnih i pratećih objekata preduzeća koja su bila sastavni dio tadašnjeg SOUR-a, bio izgrađen u užem jezgru Banje Luke, čime je sama lokacija na kojoj se nalazilo preduzeće postala atraktivna za različite *investitore* u post-socijalizmu kada je potpuno promijenjen koncept razvoja gradova (koji podrazumijeva izmještanje industrije van centralne gradske zone), a u korist razvoja potrošačke kulture.

Energoinvestova prvobitna djelatnost bila je u oblasti elektro-energetike, odnosno projektovanja termoelektrana i hidroelektrana, dalekovoda, trafostanica i transformatora električne energije. Energoinvestovi dalekovodi su jedan od njegovih najprepoznatljivijih

proizvoda. Upravo zbog ovog fokusa, preduzeće je postalo poznato širom svijeta (prvenstveno u zemljama pokreta Nesvrstanih) gdje je po principu „ključ u ruke“ Energoinvest projektovao i izvodio do kraja projekte izgradnje elektroenergetskih objekata. Godinama se Energoinvest razvijao upravo u ovoj grani industrije, te je izrastao u jednog od najznačajnijih izvoznika SFRJ sa mnogo povezanih preduzeća unutar SOUR-a i predstavništva u svijetu. Upravo ta činjenica da je Energoinvest poslovaо, te posjedovao značajne nekretnine, ali i potraživanja po osnovu izvršenih projekata u inostranstvu, nakon rata ga je činila atraktivnim vlasništvom. Ovdje se prvenstveno misli na tzv. *plavi Energoinvest*, odnosno na pravnog nasljednika SOUR-a koji je nastavio da posluje sa sjedištem u Sarajevu, odnosno FBiH.

Aluminij je nastao kao dio Energoinvesta i njegova specifičnost jeste poslovanje unutar industrije proizvodnje i prerade aluminija. Uslov opstanka Aluminija, a kasnije i faktor njegove propasti, jeste redovno snabdijevanje električnom energijom. U periodu socijalizma, dijelom i radi redovne opskrbe Aluminija električnom energijom izgrađene su hidroelektrane na Neretvi. Aluminij je prvobitno bio vezan za rudnike boksita i fabriku glinice (kao osnovnih elemenata pri procesima proizvodnje i prerade aluminija) te su zajedno činili jedan sistem. Međutim, poslije rata rudnik boksita i fabrika glinice praktično više ne funkcionišu, čime je Aluminiju jedino preostalo da iz uvoza nabavlja ove neophodne sirovine za proizvodnju. To ga je, pored fluktuacija cijena električne energije, činilo izuzetno ranjivim u odnosu na kretanja cijena na svjetskom tržištu.

6.1 Privatizacija

Privatizacijski i transformacijski procesi u sva tri preduzeća imali su nekoliko zajedničkih karakteristika. Prvobitna privatizacija kroz upis radničkih dionica, te transformacija iz SOUR / RO u holding ili dioničko društvo po Markovićevom modelu započeta je u sva tri preduzeća tokom socijalizma (odnosno pred sami raspad SFRJ). Rat je zaustavio taj proces privatizacije i transformacije, da bi otvorio vrata etničkoj apropijaciji i podržavljenju društvene imovine. Ratnom pretvorbom „Rudi Čajavec“ je prešao u vlasništvo Republike Srpske (sa Srbima kao dominantnom etničkom grupom), veći dio Energoinvesta je prešao u vlasništvo RBiH, odnosno kasnije FBiH (*plavi Energoinvest*) sa Bošnjacima kao dominantnom etničkom grupom i manji dio u vlasništvo Republike Srpske (*crveni Energoinvest*), dok je Aluminij tokom rata *de facto* prešao u vlasništvo Hrvatske zajednice/Republike Herceg-Bosne (sa Hrvatima kao dominantnom etničkom grupom), a tek nakon rata i potpisanih sporazuma u djelimično vlasništvo FBiH.

Navedena etnička apropijacija ova tri preduzeća od strane dominantnih etnonacionalnih političkih struktura na datim teritorijama, igrala je značajnu ulogu u daljim procesima njihove privatizacije i transformacije. Ono što je zajednički imenilac u sva tri slučaja jeste da su političke stranke na vlasti odigrale značajnu ulogu kako u rasparčavanju tako i u održavanju preduzeća ili njegovih dijelova za svoje stranačke interese, ali i lične interese pojedinih pripadnika tih stranaka. Još jedna karakteristika koja je zajednička za „Rudi Čajavec“ i Energoinvest jeste njihova predratna struktura kao SOUR-a (a kasnije holdinga ili dioničkog društva), sastavljenog od značajnog broja OOUR-a (kasnije preduzeća) koja je uslovila i kasniji *modus operandi* prilikom privatizacije, a koji je podrazumijevao izdvajanje pojedinačnih preduzeća iz sistema i pojedinačnu privatizaciju istih, odnosno rascjepkavanje i pojedinačnu rasprodaju dijelova velike cjeline. Specifičnosti pojedinačnih slučajeva su u tome što je „Rudi Čajavec“ u procesu privatizacije rasprodat zbog atraktivne lokacije koja je kasnije prenamijenjena iz simbola industrijskog giganta u simbol potrošačke kulture. Energoinvest je rasparčavanjem sveden na centralnu upravnu zgradu i projektni biro koji je naslijedio Energoinvestove nekretnine i potraživanja iz perioda socijalizma što je značajno za dalji proces privatizacije. Problematika Aluminija jeste njegova uska vezanost za hrvatsku politiku u BiH (HDZ BiH) čime je svaka kriza na nivou Vlade FBiH i relacije bošnjačke (i u određenim periodima bosanske) politike naspram hrvatske (SDA-SBiH-SDP BiH versus HDZ BiH) reflektovana i na sam Aluminij i mogućnosti obezbjeđivanja povoljne cijene električne energije i redovnog snabdijevanja istom.

Posmatrajući privatizacijske i transformacijske procese, te radničke borbe unutar istih, za sva tri slučaja, u okviru identifikovanih narativa i diskursa o ovim procesima i borbama, uočene su određene sličnosti, ali i specifičnosti pojedinih slučajeva (Tabela 6.1). U intervjuima s radnicima koji su radili u periodu socijalizma, te su iskusili samoupravljanje kao koncept, ističu se pomiješana osjećanja spram privatizacije. Radnici su sebe smatrali vlasnicima preduzeća u čijoj su izgradnji i radu učestvovali, a neki su to vlasništvo potvrđivali *de iure* radničkim dionicama upisanim tokom takozvane *Markovićeve privatizacije*. Tako da sami radnici u principu nisu bili protiv privatizacije kao takve, naročito ne ako je ona podrazumijevala vlasništvo u rukama radnika, već protiv načina na koji se privatizacija sprovodila u post-socijalizmu. Sam način sprovođenja privatizacije prema njihovim iskazima bio je odraz *krađe i otimačine* nekadašnje *društvene imovine*, a u konačnici i radničkog udjela od strane političkih i ekonomskih elita koje su se oblikovale kroz ratni i poslijeratni period u BiH.

Tabela 6.1. Identifikovani diskursi po slučajevima

Diskursi	Slučaj „Rudi Čajavec“	Slučaj „Energoinvest“	Slučaj „Aluminij“
Diskursi u radničkim narativima			
Post-socijalistička privatizacija kao krađa i otimačina od radnika	✓	✓	X
Prihvatanje privatizacije kao ne nužno negativnog procesa	✓	✓	✓
Radnici kao vlasnici	✓	✓	X
Oduzeta moć radnika da se utiče na privatizacijske procese	✓	✓	✓
Socijalizam kao lokus nostalгије за „normalnim“	✓	✓	X
Nesigurnost u post-socijalizmu	✓	✓	✓
Diskursi u medijima			
Sumnjive privatizacije i stečaji	✓	✓	✓
Radnici kao kolateralna šteta	✓	✓	✓
Politički klijentelizam	✓	✓	✓

Upravo u slučaju „Rudi Čajaveca“, ta sprega između direktora u samom vrhu preduzeća i političkih partija i elita navođena kako u iskazima radnika, tako i u medijskim napisima, označavala je njihov povlašteni položaj u procesima privatizacije. Slično je moguće primijetiti i u slučaju Energoinvesta i takozvane *ortačke grupe* i pokušaja tadašnjeg menadžmenta da preuzme većinski paket dionica. U slučaju Aluminija ova sprega je još dodatno izražena poveznicom prvog poslijeratnog direktora Mije Brajkovića sa HDZ BiH, pod okriljem čije politike je Aluminij i ponovo stavljen u funkciju i registrovan kao dioničko društvo (što je osporavano sve do Sporazuma s Vladom FBiH). Međutim, za Aluminij je bitno napomenuti da radnici nisu smatrali da je preduzeće ikada privatizovano (iako *de facto* jeste samom činjenicom da je uspostavljeno kao dioničko društvo i da u svojoj strukturi vlasnika ima, pored Vlade FBiH, i stranog ulagača – Republiku Hrvatsku, ali i prвobитно radnike, a kasnije individualne vlasnike), te su oni pod privatizacijom više posmatrali planiranu privatizaciju kroz međunarodni tender koji nije uspio, a za koju smatraju da bi bila dobra za Aluminij i radnike da je prošao konzorcij na čelu sa njihovim partnerom Glencor-om.

Tokom intervjua, radnici su se često referisali na *dobre* primjere privatizacije, u kojima su radnici ostvarili svoj interes da sačuvaju radna mjesta i istovremeno nastave s radom u preduzećima koja su opstala na tržištu. Kao referencu za *dobru* privatizaciju radnici su često uzimali primjer Slovenije, kao države koja je takođe bila u sastavu SFRJ, koja je imala zajedničko iskustvo socijalizma sa BiH, ali je privatizaciju sprovela na, kako to radnici navode, *pametniji način*. Druga alternativa koju su radnici navodili da bi im bila prihvatljiva kao koncept privatizacije jeste radničko akcionarstvo, a po uzoru na započetu *Markovićevu*

privatizaciju, odnosno davanje radnicima preduzeća u vlasništvo. Rezultati istraživanja pokazuju da su radnici percipirali privatizaciju kao *krađu*, te kao negativan proces u slučaju njihovih preduzeća jer u tom procesu radnici nisu imali riječ, niti je njihov interes uzet u obzir. Istovremeno, navođenjem primjera alternativnih koncepata privatizacije, radnici potvrđuju da za njih sama privatizacija kao takva nije sporna niti nužno negativna, već da je način na koji je ista sprovedena u slučaju njihovih preduzeća problematičan zbog loših posljedica po radnike. Time smo potvrdili četvrtu pomoćnu hipotezu da *radnici privatizovanih preduzeća ili preduzeća u procesima privatizacije u BiH ne vide opasnost za radništvo u privatizaciji samo po sebi, već u tome što se ista sprovodi ili je sprovedena bez uzimanja u obzir interesa radnika..*

Kao što je djelimično već navedeno za prethodnu hipotezu, radnici su privatizacijske procese percipirali kao *otuđenje* društvenog vlasništva, prvo bitno kroz *podržavljenje*, a zatim i kroz prodaju pojedinih preduzeća (naročito u slučaju „Rudi Čajaveca“) za značajno nižu vrijednost od procijenjene. Prema mišljenju radnika, *država je otela radnicima fabrike* (Ispitanik 2_Čajavec), a zatim ih prodala u bescijenje ili uništila kroz političke igre i postavljanje podobnih direktora. Navodeći slučaj Slovenije kao pozitivnog primjera *kako se to može*, radnici ističu istovremeno negativan koncept koji je razvijan i promovisan u vidu fokusa na rasparčavanje velikih industrijskih sistema poput posmatranih preduzeća, a zarad promocije malih i srednjih preduzeća. Prema njihovim riječima, takav koncept, uz *pljačkašku privatizaciju* doveo je do slabljenja privrede, a vlasništvo je otuđeno od radnika i preneseno u *ruke političkih i ekonomskih struktura*. Stoga smatramo da je potvrđena i peta pomoćna hipoteza koja glasi: *Percepcija radnika je da je kroz privatizacijske procese izvršena pljačka društvenog vlasništva i da su posljedice privatizacijskih procesa u BiH bile negativne za privredu kroz otuđivanje i neadekvatnu upotrebu i preraspodjelu resursa na osnovu vlasništva.*

6.2 Radnici i radničke borbe

Za razliku od radnika koji su radili u periodu socijalizma i nastavili i nakon toga da rade u ovim preduzećima, oni radnici koji su tek nakon rata iskusili rad u ovim preduzećima nisu imali taj osjećaj povezanosti sa preduzećem u smislu vlasništva, kao što su to imali nekadašnji radnici samoupravljači. Upravo ta odvojenost od preduzeća i nesimbiotsko povezivanje mlađe generacije radnika, ukazuje na značaj konteksta u kojem se svijest o radničkom (samo)upravljanju i vlasništvu razvijala, a što je odigralo ulogu u slučajevima „Rudi Čajaveca“ i Energoinvesta (primjer *crvenog* Energoinvesta i Energoinvest-Automatike) gdje su radnici u svojoj borbi za opstanak fabrike nastojali da osiguraju i radničko vlasništvo nad kapitalom kroz promovisanje radničkog akcionarstva, dok u slučaju Aluminija borba radnika za opstanak je

bila pred sami kraj i gašenje proizvodnje više usmjerena na sindikalnu borbu za osiguranje proizvodnje, bez pozivanja na opciju radničkog vlasništva (iako su mnogi, stariji, radnici istovremeno bili i vlasnici jednog dijela dionica preduzeća). Dihotomija stariji-mlađi, odnosno radnici s iskustvom socijalizma i socijalističkog upravljanja – radnici koji samo imaju iskustvo post-socijalizma i kapitalizma, vidljiva je i u poređenju *nekad* (socijalizam) i *sad* (post-socijalizam) u iskazima sagovornika s iskustvom samoupravljanja, dok je za mlađe radnike *nekad* i *sad* isključivo označavalo tačku prelaza između jedne i druge uprave preduzeća u post-socijalizmu.

Poređenje između socijalističkog perioda samoupravljanja i kapitalističkog uređenja na periferiji u kojem su se zatekli, radnicima je bio praktično lokus i izvor nostalgije, ali i način da se izbore sa *novom normalnošću* u kojoj više nisu bili percipirani kao značajan akter u odnosu na političke i ekonomski elite, kao što su to bili za vrijeme socijalizma kao *radnici samoupravljači*. Taj momenat i osjećaj određene nostalgije za industrijskim radom i načinom (samo)upravljanja preduzećem i proizvodnim procesima, a koji sada za njih više ne postoji, kao i momenat *sjećanja na sigurnost* u socijalizmu naspram *nesigurnosti* koju proživljavaju u post-socijalizmu, karakterističan je za radnike u post-socijalističkim zemljama koji su iskusili period rada u socijalizmu (Petrović, 2017; Wawrzyniak, 2020). Taj nostalgičarski momenat može rezultirati prenaglašavanjem pozitivnih aspekata rada i odnosa u periodu socijalizma, a zanemarivanjem negativnih (Archer&Musić, 2016). Stoga je njihov doživljaj post-socijalističke i, ponajprije post-ratne, transformacije jednak Jansenovo referenci o *beskonačnoj petlji* (Jansen, 2014, str. 89), kao kontinuirani pokušaji pronalaženja *normalnosti* i povratka u *sigurnost* koju su izgubili prvo u ratu, a zatim i u poslijeratnom periodu (Jansen, 2006).

Međutim, ovi momenti su zastupljeni najviše kod radnika „Rudi Čajaveca“ i jednim dijelom radnika Energoinvesta. U slučaju „Aluminija“ su stanovišta radnika podijeljena, pri čemu oni koji su nastavili da rade i nakon ponovnog pokretanja proizvodnje, taj momenat *normalnosti i sigurnosti* prenose na period kada je Mijo Brajković bio generalni direktor, jer su tada uživali *sva prava kao u socijalizmu*, a fabrika je napredovala. Radnici nisu u tom periodu propitivali na koji način je sve to omogućeno, te kakva je bila spona između politike i uprave, odnosno taj aspekt se uzimao kao data *nova normalnost*. Radnica koja je zbog nepripadnosti hrvatskoj etničkoj grupi ostala bez mogućnosti zaposlenja u *novom Aluminiju*, koristi isti okvir referiranja na *nekad i sad* kao i radnici „Rudi Čajaveca“ i Energoinvesta. Za nju je dodatni faktor pojačanja nostalgije bilo razdvajanje na *pripadnike i nepripadnike*.

određene etničke grupe kao dio ratnih politika, što je predstavljalo tačku poređenja sa socijalizmom u kojem se takvo razdvajanje *nije osjetilo*.

Nesigurnost koja je postala *status quo* za većinu intervjuisanih radnika, prožimala je njihov rad i život u periodu od početka raspada SFRJ pa do 2020. godine (kada su i obavljeni intervjui). Jedina *sigurnost* za njih bila je vezanost za to radno mjesto iako u poslijeratnim godinama nisu imali ni plate, ni uplaćene doprinose, odnosno bili su u realnoj i *nesigurnosti* od potpunog gubitka posla ukoliko se preduzeće *ugasi*. Taj dualizam je najbolje iskazan u rečenici nekadašnjeg radnika „Rudi Čajaveca“ koji pojašnjava tešku situaciju u kojoj su se našli nakon rata, kada su redovno dolazili na posao iako nisu imali redovna primanja, a što je prokomentarisano kao „*nama kad počnu naplaćivati ulaz, mi ćemo ići*, veli, *posudjivat' pare da idemo radit'*“ (Ispitanik 7_Čajavec). U ovoj rečenici je najbolje istaknuta potreba radnika da zadrže osjećaj *normalnosti* u nesigurnim uslovima. Istovremeno, to je i momenat u kojem su radnici shvatili da su ostavljeni *na milost i nemilost* tržištu, odnosno da više nisu ključni faktor u upravljanju procesima unutar preduzeća ili pak države i da je konačno izvršena potpuna promjena paradigme od radničkog samoupravljanja ka tržišnoj utakmici.

Radnički narativi u analiziranim iskazima ukazuju na prisutnu višežnačnost posljedica privatizacijskih procesa u BiH po radnike. Referirajući prvenstveno na nesigurnost u kojoj su se našli nakon ratnih dešavanja, a u kojoj su pored posla u svojim preduzećima gdje su čuvali radno mjesto u nadi da će se proizvodnja i poslovanje poboljšati bili primorani da rade i druge poslove poput krečenja, popravki, vodoinstalacija i slično, radnici su iskazali svoju ogorčenost zbog situacije u kojoj je njihov socio-ekonomski status pogoršan. Dodatno, radnici kontinuirano porede period socijalizma, kada je *radnik uživao sva prava* i period post-socijalizma u kojem su radnici bili u potpuno nesigurnom položaju, na taj način iskazujući negativnu percepciju posljedica transformacijskih i privatizacijskih procesa u BiH po status radnika po svim osnovama. Rezultati istraživanja upućuju na potvrđenost šeste pomoćne hipoteze da *radnici imaju negativnu percepciju o posljedicama privatizacijskih procesa u BiH po socio-ekonomski status radnika koji je pogoršan u aspektima ostvarivanja prava na osnovu rada, životnog standarda, sigurnosti posla, te društvene moći*.

U promjeni paradigme od radničkog samoupravljanja ka tržišnoj utakmici, ključnu ulogu su, imala rukovodstva preduzeća, političke partije i strani akteri (od stranih agencija i organizacija do dobavljača i poslovnih partnera). Povezanost rukovodstava preduzeća, odnosno generalnih direktora i naružeg kruga upravljačkih struktura na samom vrhu organizacijske hijerarhije, sa političkim partijama na vlasti u određenom periodu igrala je, ako ne i ključnu, ulogu u privatizacijskim procesima i malverzacijama koje su se dešavale u

posmatranim preduzećima. U sva tri preduzeća postojali su elementi izraženog političkog klijentelizma i veza između rukovodstva i političkih partija, a što im je omogućavalo specifičnu poziciju moći i povlašteni pristup informacijama od ključnog značaja u procesima vlasničke transformacije i upravljanja preduzećem u odnosu na radnike.

Politički postavljeni ili s politikom usko vezani direktori poput Nedžada Brankovića (SDA) u slučaju Energoinvesta ili Mije Brajkovića (HDZ) u slučaju Aluminija, ali i njihovi kasniji nasljednici, imali su povlašteni pristup informacijama, ali su i imali moći da upravljaju procesima vlasničke transformacije zahvaljujući svojim vezama sa politikom. Tako je Nedžad Branković omogućio rasparčavanje Energoinvesta, čime su se otvorila vrata za privatizacijske malverzacije i prodaju preduzeća za koja je proglašen stečaj pod značajno nižim cijenama od procijenjene vrijednosti. Istovremeno, Brajković je upravljao procesima vlasničke transformacije Aluminija od ponovnog uspostavljanja proizvodnje kroz spregu sa *hrvatskom politikom*, određujući procente vlasničkih udjela prilikom prve registracije poslijeratnog Aluminija (što je kasnije promijenjeno Sporazumom i Aneksima na isti između Vlade FBiH i Aluminija).

Radnici posmatranih industrijskih giganata u svojim iskazima se referišu na promjene vlasničke strukture, bilo podržavljenjem tokom rata, ili kasnjom prodajom preduzeća tokom privatizacijskih i stečajnih postupaka, navodeći da u tim procesima nisu igrali značajnu ulogu. U prvom zato što su bili fokusirani na to da *sačuvaju živu glavu* tokom ratnih dešavanja, a u drugom zato što nisu bili upućeni u dešavanja. Odnosno, smatrali su da su lišeni mogućnosti da aktivnije djeluju protiv transformacijskih i privatizacijskih procesa jer se promijenila paradaigma i radnici više nisu imali društvenu moć kao u periodu socijalizma. O tome najbolje govore iskazi sagovornice iz „Energoinvesta“ i sagovornika iz „Rudi Čajaveca“:

„Čitav štos je u tome da radnici nisu znali da se to dešava. Devedeset sedme godine kad smo se počeli vraćati na posao samo smo dobili obavještenje da je radnička struktura, odnosno vlasnička struktura promijenjena. Da vam pravo kažem devedeset posto radnika u tom momentu, uključujući i mene, nije znalo šta to znači. Jer, znate kako to, u svim firmama je to bilo "ovo je NAŠE". I sad ti najedanput kad kažeš nekom "ovo je naše" on te pogleda blijedo, pogotovo iz upravljačke strukture, kaže "ne ne, nije, ovo je Vladino". Mislim, ja sam još uvijek bila premlada da shvatim te stvari. Šta sad znači "ovo je Vladino"? Kako to do juče bilo moje, a sad je najedanput Vladino? Jednostavno aktom su oni to odlučili.“ (Ispitanik 2_Energoinvest)

"kad je došlo privatizacija niko nije pit'o radnika 'oćemo li prodat', po kojoj cijeni, kol'ko to vrijedi stvarno, kol'ko je amortizacija, kol'ko... jednostavno samo čuješ 'neko je kupio'" (Ispitanik 4_Čajavec)

Radnici jesu sebe doživljavali, barem u momentu davanja iskaza, kao pasivne posmatrače u procesima transformacije i privatizacije njihovih preduzeća, a što pokazuju i gore navedeni rezultati istraživanja, čime je prva pomoćna hipoteza da *radnici u procesima privatizacije percipiraju sebe kao pasivne posmatrače, lišene sopstvene dejstvenosti uslijed percepcije slabe društvene moći* potvrđena.

Iako su u sva tri posmatrana slučaja radničke borbe u koje su se sindikati upuštali ukazivale na nastojanja radnika da zadrže barem dio ranije društvene moći koju su imali u periodu socijalizma, ishodi tih borbi nisu bili u potpunosti zadovoljavajući za same radnike. Kako su intervju sa radnicima rađeni u slučaju „Rudi Čajaveca“ i „Energoinvesta“ po isteku značajnog vremenskog perioda od momenta realizovanih borbi, treba imati u vidu da je njihova percepcija ishoda pod dodatnim uticajem protoka vremena i analiziranja procesa privatizacije sa vremenske distance. U slučaju „Aluminija“ percepcija procesa prestanka rada fabrike nakon isključenja električne energije oblikovana je uslijed negativnog ishoda po radnike uprkos organizovanim sindikalnim akcijama u vidu štrajka i protesta. Prema rezultatima istraživanja možemo zaključiti da su radnici, ako su i imali percepciju jake društvene moći naslijedene djelimično i iz perioda socijalizma kada su bili radnici samoupravljači, nakon dugogodišnjih borbi s konačnim negativnim ishodima po radnike, izgubili percepciju samih sebe kao značajnih i odlučujućih aktera u procesima transformacije i privatizacije. Stoga možemo zaključiti da je deveta pomoćna hipoteza takođe potvrđena, odnosno da *radnici sva tri industrijska giganta (Rudi Čajavec, Energoinvest i Aluminij) percipiraju privatizaciju kao proces u kojem oni sami nemaju jaku društvenu moć da bi uticali na sam proces i njegove ishode*.

Načini na koji su se radnici organizovali i borili za očuvanje radnih mesta i osiguranje radničkih prava tokom transformacijskih i privatizacijskih procesa bili su kombinacija konfrontacijskih mehanizama i mekog pristupa u zavisnosti od situacije i stava uprave preduzeća spram radnika (Tabela 6.2). Štrajkovi i protesti, te štrajk glađu, bili su među najizraženijim mehanizmima radničke, a naročito sindikalne borbe, u slučaju „Rudi Čajavec“ i to usmjereni ka ostvarivanju radničkih prava i poboljšanja materijalnog statusa radnika, ali i protiv direktora i zloupotreba položaja kojima su pojedini direktori dovodili čajavečka preduzeća u stečaj. Na sličan način, radnici „Energoinvesta“ su koristili proteste i štrajkove kao mehanizme za ostvarivanje prava na isplatu zarađenih plata u periodima kada su plate kasnile

zbog nesposobnosti uprave da osigura redovnu naplatu potraživanja i poslovanje u granicama likvidnosti. Međutim, oni su proteste povremeno usmjeravali i protiv odluka vlasti u FBiH koje su dovodile u pitanje poslovne aranžmane „Energoinvesta“, čime bi bila ugrožena njihova radna mjesta zbog smanjenog obima poslovanja. U slučaju „Aluminija“ protesti radnika su usmjeravani uglavnom ka Vladi FBiH, a zbog spora i problema oko snabdijevanja električnom energijom po povoljnijim cijenama. Međutim, radnici su, putem sindikata, organizovali i štrajkove unutar fabrike tek u momentu kada su shvatili da im uprava ne obezbeđuje dogovorenog kroz kolektivni ugovor, te van fabrike kada su shvatili da su ostavljeni kao kolateralna šteta u političkoj igri između HDZ-a i Vlade FBiH, odnosno da su prepušteni sami sebi i bez podrške *hrvatske politike* za koju su do tada smatrali da *vodi brigu* o njima.

Tabela 6.2. Radničke borbe po slučajevima

Strategije i mehanizmi radničkih borbi	Slučaj „Rudi Čajavec“	Slučaj „Energoinvest“	Slučaj „Aluminij“
Konfrontacija			
Protesti i štrajkovi	✓	✓	✓
Štrajk gladu	✓	X	X
Tužbe (pojedinačne ili kolektivne)	✓	✓	✓
Meki pristup			
Pregovaranje / socijalni dijalog	✓	✓	✓
Radničko akcionarstvo	✓	X*	✓

*Napomena: Radničko akcionarstvo u slučaju „Energoinvest“ je bilo određeno kao strategija radničke borbe za očuvanje radnih mesta jedino u „Energoinvest – Automatika“ (crveni Energoinvest)

Radnici su, kroz svoje protestne i štrajkačke akcije, održavali kontinuitet onog osjećaja povezanosti sa preduzećem u kojem rade, koje su smatrali *drugom kućom*, za većinu njih (osim za mlađu generaciju radnika „Aluminija“) naslijedenog iz perioda socijalizma dok su bili *radnici samoupravljači*. Borba koju su vodili nije bila isključiva borba za isplate plata, već borba za očuvanje proizvodnje i preduzeća, a protiv političkih i ekonomskih elita koje, prema iskazima radnika, nisu marili toliko za očuvanje ovih giganata koliko za ostvarivanje materijalne i druge koristi od prodaje, pa makar njihov dalji opstanak bio i kroz prenamjenu kao u slučaju „Rudi Čajaveca“ koji je od proizvodne postao mjesto potrošačke kulture. I upravo su radnici „Rudi Čajaveca“ se organizovali putem sindikata ROS-Čajavec kako bi sprječili i povukli po njima *nezakonitu privatizaciju*, upućujući tužbu protiv Direkcije za privatizaciju RS i Vlade RS. Na taj način, upustili su se u borbu sa političkim akterima koji su imali svoju korist iz prodaje i pretvaranja „Rudi Čajaveca“ u *nekretnine za prodaju*, a ne fabrike za dalju proizvodnju. Uzaludnost tog načina borbe u sistemu u kojem je pravosuđe puno manjkavosti, a nerijetko je bilo služilo interesima političkih i ekonomskih elita koje su vješto koristile svoje

pozicije moći, ogledala se i u činjenici da je ta tužba poslije par ročišta stala i proces nikada nije dovršen.

Pored kolektivne tužbe kao mehanizma, radnici sva tri preduzeća su u svojim pojedinačnim procesima i zahtjevima za ostvarivanje svojih radnih prava, pokretali pojedinačne tužbe protiv preduzeća nastalih rasparčavanjem „Rudi Čajaveca“ i „Energoinvesta“, te protiv „Aluminija“, a po osnovu neisplaćenih zarađenih plata, doprinosa i drugih naknada (poput toplog obroka i prevoza). Za razliku od ranije pomenute kolektivne tužbe sindikata protiv privatizacije „Rudi Čajaveca“, pojedinačne tužbe radnika možemo u kontekstu ova tri slučaja tumačiti kao *borbu s posljedicama* privatizacije i transformacije, a ne *borbu protiv ovih procesa* kao takvih. Većina pojedinačnih tužbi u slučaju „Rudi Čajaveca“ i „Energoinvesta“ bila je protiv preduzeća za koja je naknadno pokrenut stečajni postupak (u nekim slučajevima inicirano i od strane samih radnika radi osiguranja bilo kakve naplate potraživanja). Na primjer, u preduzećima „Čajavec-Precizni liv“ ili „Energoinvest-TAT“, realizacija naplate sudske presude kojima se potvrđuju njihove tužbe i nalaže isplate zaostalih plata, doprinosa i drugih naknada, dovedena je u pitanje jer je u konačnici sve zavisilo od ostvarene stečajne mase i nivoa potraživanja i od drugih povjerilaca, pa su radnici dobijali znatno manje iznose od predviđenih. Međutim, kao što je to naveo i jedan od bivših radnika „Rudi Čajaveca“ (Ispitanik 15_Čajavec), stečajni upravnici su često tražili od radnika povlačenje tužbi kako bi se mogao završiti stečajni postupak, te da bi radnici mogli dobiti otpremnine nakon prodaje preduzeća, ali su na kraju i te otpremnine bile umanjene zbog manje stečajne mase u odnosu na nivo potraživanja od povjerilaca.

Premda su radničke i sindikalne akcije, naročito u kritičnim periodima funkcionisanja preduzeća, u sva tri slučaja bile konfrontacijskog tipa u vidu štrajkova, protesta ili tužbi, postojale su i akcije koje su bile usmjerene više ka prevazilaženju sukoba kroz kolektivno pregovaranje za osiguranje zadovoljenja interesa i prava radnika, te pregovaranje o rješavanju spornih tačaka u odnosima između rukovodstva, vlade (RS ili FBiH) i radnika (predstavljenih putem sindikata) po pitanju privatizacijskih i transformacijskih procesa, ali i njihovih posljedica. Sindikati sva tri preduzeća su se aktivno angažovali u pregovaranju za osiguranje maksimalne zaštite interesa i prava radnika u privatizacijskim i transformacijskim procesima. Najupečatljivije je angažovanje sindikata ROS „Čajavec“ u pripremi prijedloga i koncepta privatizacije „Rudi Čajaveca“ koji su ponudili Vladi RS na razmatranje, a kako bi osigurali opstanak preduzeća i zadržavanje većeg broja radnih mjesta. Kroz serije sastanaka sa nadležnim ministrima, te predsjednicima Vlade RS u različitim vremenskim periodima, sindikat ROS „Čajavec“ je nastojao mekim pristupom da osigura bolju pregovaračku poziciju

za radnike u procesima privatizacije i transformacije. Drugi primjer je aktivno angažovanje sindikata NSZ Aluminij u pregovorima Aluminija i Vlade FBiH oko rješavanja spornih pitanja (što je rezultiralo Sporazumom, te pokretanjem procesa privatizacije). Kasnije, kad je Aluminij prestao s radom nakon isključenja električne energije i enormnih dugovanja, NSZ Aluminij je bio aktivan učesnik u *kriznom štabu* koji je formiran, a u kojem su pored sindikata (koji je kasnije izšao iz *kriznog štaba*) bili Dragan Čović (HDZ) kao predsjednik Hrvatskog narodnog sabora, Jelka Miličević (HDZ) kao ministrica finansija u Vladi FBiH, predstavnici u Nadzornom odboru Aluminija i tadašnja uprava Aluminija.

Radničko akcionarstvo kao mehanizam osiguranja da se i radnički glas čuje u upravljanju preduzećima, te u konačnici obezbijedi zaštita radničkih interesa u vlasničkoj strukturi kapitala, snažno je zagovarana u slučaju „Rudi Čajaveca“ gdje je sindikat ROS-Čajavec nastojao da objedini radničke akcije i kroz vaučersku privatizaciju obezbijedi većinski udio radnika u kapitalu „Rudi Čajaveca“, što u konačnici nije uspjelo. U slučaju „Energoinvesta“ to je bilo primjenjivo samo na *crveni* Energoinvest („Energoinvest-Automatika“) gdje su prvobitno zahvaljujući političkim vezama tadašnjeg direktora obezbijedili da radnici na licitaciji otkupe trećinu vlasničkog udjela, a kasnije i većinski dio (51%) čime su sebi osigurali očuvanje radnih mjesta. Kada je riječ o slučaju „Aluminij“, radnici su postali akcionari arbitrarnom odlukom upravljačkih struktura na čelu sa Mijom Brajkovićem prvobitno 1996-7. godine (struktura 64% radnici, 24% Vlada FBiH i 12% Hrvatska), a zatim i Aneksom 8 Sporazuma između Aluminija i Vlade FBiH kojim se uspostavila konačna vlasnička struktura objavljena u Registru vrijednosnih papira u FBiH (struktura 44% *nenominirani* kasnije radnički udio, 44% Vlada FBiH i 12% Hrvatska). Slučaj „Aluminija“ je specifičan iz prostog razloga što o vlasničkom udjelu radnika nisu se angažovali sami radnici, nego je to bila više odluka tadašnjeg rukovodstva, a oni radnici koji jesu bili dioničari su mogli da imenuju svoje predstavnike u Nadzorni odbor „Aluminija“. Međutim, nije postojalo jedinstvo među radnicima-akcionarima, te su osnovane različite udruge akcionara od kojih je svaka nastojala da ostvari svoje uske interese (DIAL, Aluminijaš i sl).

Istraživanje je pokazalo da su radničke borbe postojale u sva tri posmatrana slučaja, u različitim vremenskim periodima. Borbe su bile fokusirane kako na sam proces privatizacije - poput tužbe ROS-Čajavec sindikata zbog nezakonite privatizacije - tako i na posljedice privatizacije, poput borbi sindikata bivših radnika Aluminija. Istovremeno, sindikalne borbe su se manifestovale i kroz serije štrajkova organizovanih zbog lošeg poslovanja preduzeća uzrokovanih kako strukturnim faktorima, tako i djelovanjem i malverzacijama politički postavljenih rukovodilaca. Takođe, radnici su se borili različitim mehanizmima i za

ostvarivanje minimuma radničkih prava tokom privatizacijskih procesa. Međutim, iako su štrajkovi i tužbe radnika i sindikata bile propraćene medijski za sva tri preduzeća, rezultati tih akcija bili su ograničeni, te su često interesi radnika bili samo djelimično (ako ikako) ispunjeni. Posmatrajući rezultate istraživanja, možemo utvrditi da je i treća pomoćna hipoteza prema kojoj *radničke borbe u procesima privatizacije, ako su i postojale, nisu imale odjeka niti su dale rezultate kojima su ispunjeni interesi radnika*, potvrđena.

6.3 Razjedinjenost radničke klase / Strategije i taktike pacifikacije

Razjedinjavanje radništva po različitim osnovama, uključujući i radnike-akcionare, bilo je korišteno od strane političkih i ekonomskih elita u sva tri slučaja kao dio strategija i taktika pacifikacije radničkog bunta (Tabela 6.3). Prvobitno razjedinjavanje bilo je rasparčavanje radničke klase SFRJ na etnonacionalne korpuze, a što je u slučaju BiH kasnije *normalizovano* ratnim dešavanjima i poslijeratnom *dejtonskom* strukturom BiH. Ova razjedinjenost po etnonacionalnoj osnovi možda je najbolje izražene u slučaju „Aluminija“ u kojem su radnici pripadnici bošnjačke i srpske etničke grupe *odbačeni* i uskraćeno im je pravo da se vrate na svoje radno mjesto ili barem da ponovo rade u „Aluminiju“ (nakon što su tokom rata otjerani kako sa radnih mjesta, tako i iz svojih domova). Iako su sami *odbačeni* radnici formirali svoj sindikat bivših radnika „Aluminija“ na taj način tražeći pravdu, njihove ranije radne kolege iz vremena socijalizma im nisu izašle u susret, već su njihovu borbu ignorisali ili gledali kao nešto nevezano borbu radnika, uglavnom Hrvata, koji su i dalje zaposleni u „Aluminiju“. Pored etnonacionalnog elementa, značajan faktor u razjedinjavanju radništva bilo je na relacijama *proizvodnja-administracija*, odnosno radnici angažovani u proizvodnji su posmatrali one zaposlene u administraciji kao suparnike i privilegovane radnike.

Tabela 6.3. Strategije i taktike pacifikacije radničkog bunta po slučajevima

Strategije i taktike pacifikacije	Slučaj „Rudi Čajavec“	Slučaj „Energoinvest“	Slučaj „Aluminij“
Proizvodnja straha i pritisci	✓	✓	x
Potkupljivanje i klijentelizam	✓	✓	✓
Razjedinjavanje radništva	✓	✓	✓
Rasparčavanje na pojedinačna preduzeća	✓	✓	x
Dugo trajanje i razvlačenje procesa	✓	x	✓
Slabljenje sindikata	✓	x	x

Zajedničko za sva tri slučaja kada su u pitanju strategije i taktike pacifikacije radničkog bunta jesu i potkupljivanje radnika i sindikalnih aktivista od strane rukovodstva, kao i klijentelistički odnos pojedinih radnika i sindikalnih aktivista prema rukovodstvu, a što je slično identifikovano i kao praksa u posljednjoj deceniji socijalizma (vidjeti: Musić, 2021).

Potkupljivanje radnika i sindikalnih aktivista je vršeno prebacivanjem radnika na bolja radna mjesta, unapređenjima i povećanjima plate, čime bi ti radnici postali lojalni upravi. Najbolji primjer za klijentelistički odnos sindikalnog rukovodstva s upravom jeste slučaj povezanosti sindikalnog rukovodstva i Mije Brajkovića u „Aluminiju“, što se reflektovalo i na činjenicu da je u periodu Mije Brajkovića bilo malo, ili nimalo, štrajkova i pobuna radnika. Pored odnosa s upravom, pojedini sindikalni aktivisti i vođe su imali i klijentelistički odnos s političkim strukturama, što je značilo da je bilo kakav radnički bunt bio dirigovan od strane političkih aktera (Ispitanik 1_Energoinvest). U tim periodima kada su klijentelistički odnosi bili značajnije izraženi, sindikat je preuzimao uglavnom socijalnu funkciju baveći se nabavkom *zimnice i ogrjeva*, što su radnici opet percipirali kao naslijedenu funkciju sindikata iz perioda socijalizma.

Slabljene borbene moći sindikata uzrokovano je jednim dijelom i strukturalnim faktorima, a naročito smanjenim finansijskim sredstvima kojima bi se radnička borba mogla održati. Samo u slučaju „Rudi Čajaveca“ je taj aspekt došao značajnije do izražaja u iskazima radnika, gdje su radnici i bivši sindikalni aktivisti napomenuli otežavajuće okolnosti u kojima sindikat nije mogao da prikupi sredstva od sindikalnih članarina, a kojima bi mogao da pokrije troškove sindikalnih akcija poput štrajkova i slično. Odnosno, nije bio u mogućnosti da obezbijedi radnicima štrajkačima da u tom periodu štrajka imaju obezbijeđen minimum sredstava za život.

Međutim, jedan od najizraženijih elemenata pacifikacije radničkog bunta u periodu kada su preduzeća bila na ivici opstanka, a naročito u prvim poslijeratnim godinama, bila je proizvodnja straha i vršenja pritisaka na radnike od strane rukovodstva. U slučaju „Energoinvesta“ ta proizvodnja straha bila je izražena više kroz parolu „*čuti, samo nek' ne puca*“, odnosno korištenje istraumatizovanosti radnika ratnim dešavanjima kao mehanizma za smirenje radničkog bunta jer „*sve je dobro i sve se može podnijeti kad je živa glava*“. Za razliku od „Energoinvesta“, u slučaju „Rudi Čajaveca“ proizvodnja straha i pritisci su više bili usmjereni ka *upravljanju nesigurnošću* (Lorey, 2015), odnosno ka upravljanju radničkim buntom na način da se negativan ishod po radnike u slučaju štrajka iskazuje kao jedina alternativa trenutnom nesigurnom položaju u kojem nemaju redovne plate, niti isplaćene doprinose. Najbolji opis takvog upravljanja dao je bivši sindikalni aktivista iz „Rudi Čajaveca“ opisujući kako je od 120 radnika koji su započeli štrajk vrlo brzo njih 80 prešlo na stranu direktora onog momenta kad je rekao „*kad bi nas umjesto 120 bilo 80 mi bi mogli pozitivno poslovat', redovno plate i tako dalje*“ (Ispitanik 3_Čajavec).

U konačnici, radnički bunt je pacifikovan i dugim trajanjem, te razvlačenjem procesa odumiranja fabrike, stečajnih postupaka (tamo gdje su pokrenuti) i rješavanja statusa radnika. Za razliku od „Energoinvesta“ gdje taj proces nije toliko izražen (osim na primjeru „Energoinvest –TAT“ i dugog trajanja stečajnog postupka), u slučajevima „Rudi Čajavec“ i „Aluminij“ taj momenat je više izražen. Međutim, svaki od ova dva slučaja ima specifičnosti koje ih međusobno razlikuju u pacifikovanju radničkog bunta dugim trajanjem procesa. U slučaju „Rudi Čajaveca“ dugo trajanje procesa sporog gašenja fabrike i višegodišnji stečajni postupci otupljivali su oštricu radničkog bunta. Paralelno s tim dugotrajnim procesima radnici, koji su značajan dio energije potrošili u ratu, a zatim i u poslijeratnim borbama za opstanak kako sopstveni tako i opstanak preduzeća, su starili i njihova težnja je u konačnici bila *samo da se proces okonča* i da iz toga dobiju *barem neku naknadu*. Intenzitet radničke borbenosti umanjen je protokom vremena i gubljenjem energije za značajnije akcije.

Za razliku od „Čajaveca“, u slučaju „Aluminija“ dugo trajanje procesa odnosilo se na slabljenje radničkog bunta protiv ishoda političkih igara kombinovanih sa lošim upravljanjem preduzećem. Način na koji se to reflektovalo jeste spori proces rješavanja pitanja statusa radnika nakon isključenja električne energije 2019. godine, formiranje *kriznog štaba* kojim se nastojao umiriti radnički bunt (iako je u konačnici sindikat istupio iz kriznog štaba), te zavlačenje procesa u kojem se u konačnici dio proizvodnih pogona „Aluminija“ dao u zakupninu, sa obećanjima radnicima kako će baš oni biti ti koji će ponovo da rade, ali ovaj put za „Aluminij Industries“ kao zakupca. Za „Aluminij“ je karakteristično i pacifikovanje radničkog bunta, ali bivših radnika kompleksa, Srba i Bošnjaka, koji su zahtijevali rješavanje svog statusa i nadoknadu izgubljenih plata i doprinosa nakon što su zbog nepripadnosti hrvatskoj etničkoj grupi postali *nepoželjni* u ponovno uspostavljenom „Aluminiju“. Iako su se ovi bivši radnici odmah nakon rata organizovali u specifičan sindikat, te imali kritičnu masu za pokretanje značajnijih akcija, njihov bunt je pacifikovan kroz obećanja Vlade FBiH da će im statusno pitanje biti riješeno kroz prodaju 44% *nenominiranog* kapitala (što se nije desilo), te su time njihove borbe produžavane kroz dvije decenije. Samim tim protokom vremena, radnici su izgubili svoju borbenost, a dio njih je i umro čekajući na rješenje statusnog pitanja.

Privatizacijski procesi sproveđeni su i sprovode se zasebno u okviru entiteta u kojima se nalaze posmatrana preduzeća, a u slučaju „Aluminija“ dodatnu ulogu igrala je i podijeljenost unutar FBiH koja je uključivala i HZHB. Samom ratnom podjelom na etnonacionalne korpuze, radništvo je izgubilo nit zajedništva po osnovu pripadnosti radničkoj klasi. Sindikalne organizacije uspostavljene su i djelovale su u okvirima ratom definisanih, a Dejtonskim mirovnim sporazumom utvrđenih etnonacionalnih *granica*. Samim tim, u samom radničkom

korpusu onemogućeno je dublje povezivanje sa drugim sindikatima (osim granskih i krovnih unutar entitetskih granica), što je ograničilo razmjere mogućih sindikalnih borbi i akcija. Rezultati istraživanja ukazuju na sindikalno organizovanje unutar dominantnog etnonacionalnog okvira, bez dodatnih povezivanja sa sličnim borbama sindikata aktivnih u drugim etnonacionalnim okvirima, čime je potvrđena i sedma pomoćna hipoteza da su *dominantni etnonacionalni okviri u kojima je sprovedena (ili se sprovodi) privatizacija u BiH ograničili dejstvenost radnika i sindikalnih organizacija i njihovu međusobnu povezanost u radničkoj borbi.*

Kao što je već navedeno u razmatranju povrđenosti sedme pomoćne hipoteze, radničke borbe dešavale su se unutar postojećih dominantnih etnonacionalnih okvira i nije postojalo šire povezivanje u sindikalnom organizovanju. Iako su intervjuisani sindikalni aktivisti u „Rudi Čajavec“ i „Aluminiju“ naveli kako su imali povremene kontakte sa sindikalnim kolegama iz drugog entiteta, te da je postojala u jednom momentu i *načelna podrška*, ipak u kontekstu realizovanih sindikalnih akcija i štrajkova nije evidentirano neko značajnije povezivanje sa sindikatima iz drugog entiteta, ili pak unutar istog entiteta, ali drugog dominantnog etnonacionalnog okvira. Time smatramo da je potvrđena i osma pomoćna hipoteza koja glasi: *Tokom privatizacijskih procesa radnici tri industrijska giganta (Rudi Čajavec, Energoinvest i Aluminij) se nisu zajednički organizovali niti povezali u radničkim borbama iako su sva tri preduzeća djelovala (odnosno djeluju) unutar metalske industrije uslijed razjedinjenosti i djelovanja unutar dominantnih etnonacionalnih okvira.*

Takođe, prema iskazima intervjuisanih radnika Energoinvesta i Aluminija, kao i analize na osnovu dostupnih medijskih tekstova, te postojeće arhivske i dokumentarne građe za oba preduzeća, može se zaključiti da su radničke borbe bile razdvojene, odnosno da nije postojalo značajnije povezivanje između radnika ova dva preduzeća. Iako su sindikati Energoinvesta i Aluminija pripadali istoj grani industrije, nije postojalo povezivanje ni putem granskog sindikata metalaca za ostvarivanje zajedničke borbe. Na osnovu postojeće prikupljenje građe i intervjuja, možemo utvrditi da je jedan od razloga za takvo nepovezivanje bilo i etnonacionalno razdvajanje radništva, a kao dio strategija pacifikacije radničkog bunda. Stoga, možemo potvrditi i desetu pomoćnu hipotezu da se *radnici Energoinvesta i Aluminija, kao preduzeća koja su i dalje u procesu privatizacije, nisu međusobno povezali u radničkoj borbi za obezbjeđenje boljeg socio-ekonomskog statusa radnika tokom (i nakon) privatizacije uslijed fragmentisanosti radničke klase.*

Razjedinjenje radničke klase jeste jednim dijelom uslovljeno strukturnim promjenama, te samim procesom transformacije društva iz socijalističkog u kapitalističko, čime je značajnu

ulogu u razjedinjenju igralo i tržište. Međutim, rezultati istraživanja pokazuju da je radnička klasa, kao i sindikalne organizacije u posmatranim industrijskim gigantima, bila predmetom različitih strategija i taktika pacifikacije koje su primjenjivale političke i ekonomski elite zarad smirivanja radničkog bunta i ostvarivanja sopstvenih interesa. Kao najznačajnije taktike koje su primjenjivane u sva tri posmatrana preduzeća od strane političkih i ekonomskih elita ističu se potkupljivanje sindikalnih aktivista i klijentelizam, te razjedinjavanje radništva prvenstveno po etnonacionalnoj osnovi, a zatim i na relaciji radnici u proizvodnji versus radnici u administraciji/režiji. Takođe, učestale taktike koje su primjenjivane bilo u jednom ili dva industrijska giganta bili su i proizvodnja straha i pritisci (*upravljanje nesigurnošću*), rasparčavanje giganata na pojedinačna preduzeća čime se osipala kritična masa radnika koji bi mogli da pokrenu značajnije akcije i bunt, dugo trajanje i razvlačenje procesa vlasničke transformacije, privatizacije, stečaja i propadanja preduzeća čime je inicijalna borbena energija radništva vremenom opadala, te u konačnici slabljenje sindikata smanjivanjem finansijske osnove za njegovo dalje funkcionisanje. Različiti oblici pacifikacije su, kako je istraživanje pokazalo, uticali na postepeno smanjenje značaja sindikalnih organizacija kao mehanizama za aktivnu radničku borbu, čime je potvrđena i druga pomoćna hipoteza koja glasi: *Iako su temeljne strukturne promjene nesumnjivo imale uticaj na razjedinjenje radničke klase, sindikalni pokreti i organizacije u BiH izgubile su svoj značaj i jačinu djelovanja dijelom uslijed različitih oblika pacifikacije (odnosno taktika različitih struktura moći poput potkupljivanja predstavnika sindikata, davanja prednosti nacionalnim u odnosu na radničke interese, prividnog ispunjavanja zahtjeva radnika i sl).*

6.4 Sumiranje nalaza istraživanja

Posmatrajući strukturalne i istorijske faktore koji postavili jednaku osnovu daljih privatizacijskih i transformacijskih procesa u „Rudi Čajavecu“, „Energoinvestu“ i „Aluminiju“, ne možemo, a da ne primijetimo da, iako postoje specifičnosti svakog od pomenutih slučajeva u zavisnosti od pređenog puta, sva tri slučaja povezuje jedna zajednička nit kombinacije faktora slabljenja preduzeća i pacifikovanja radničkih borbi, a koju ćemo nazvati *kombinatorika propasti*. Kombinatorika propasti označava različite kombinacije faktora koji su doveli ili do slabljenja preduzeća ili do potpunog gašenja (*kombinatorika propasti giganata*), te pacifikovali radničke borbe (*kombinatorika propasti radničkih borbi*).

Kombinacije propasti posmatranih industrijskih giganata obuhvataju uticaj faktora perifernog položaja BiH i kriza koje su nailazile odjek ili su direktno uticale na bh. ekonomiju

(bilo kao dijela SFRJ ili kasnije kao zasebne države), uticaj politika međunarodnih aktera kako u periodu socijalizma, tako i nakon rata, ratna dešavanja i ratne politike koje su omogućile etničku apropijaciju i *podržavljenje* društvenog vlasništva, politički klijentelizam i partisko postavljanje rukovodilaca preduzeća, loše upravljačke sposobnosti pojedinih rukovodilaca, te strukturalne faktore poput gubitka tržišta i zastarjevanja tehnologija. Kombinacije faktora koje su uticale na pacifikovanje i slabljenje radničkih borbi u procesima transformacije i privatizacije posmatranih preduzeća, uključivale su povećanje nesigurnosti radnika uslijed slabog poslovanja preduzeća, te kao posljedica ratnih dešavanja, zatim starenje radnika, gubitak energije radnika za borbu nakon završetka rata, klijentelističke odnose pojedinih radnika i sindikalnih aktivista sa političkim i ekonomskim elitama, dugo trajanje procesa i nefunkcionalnost institucija i pravosuđa (uključujući i klijentelizam prisutan u institucijama i pravosuđu), kao i ranije pomenute strategije i taktike pacifikacije koje su političke i ekonomске elite primjenjivale kako bi umirile radnički bunt.

Ukoliko posmatramo zajedničku nit koja povezuje sva tri slučaja, krenućemo od makrookvira, odnosno od globalnog konteksta za transformacijske procese u nekadašnjim socijalističkim društvima uključujući i SFRJ. Pod tim prvenstveno uzimamo u obzir procese vezane za transformaciju socijalističkih sistema u kapitalističke, djelovanjem međunarodnih politika promovisanih kroz MMF, Svjetsku banku i druge međunarodne aktere, a koje su podrazumijevale primjenu politika stabilizacije, liberalizacije i privatizacije u sada već bivšim socijalističkim zemljama. Ovi procesi su najbolje došli do izražaja krajem osamdesetih donošenjem *Markovićevog* seta zakona kojim se omogućavala prva etapa privatizacije. Ti procesi su djelimično pauzirani zbog raspada SFRJ, a u BiH koja je u fokusu ovog rada i ratnim dešavanjima. Izbijanjem rata u BiH, lokalne političke i ekonomski elite su iskoristile momenat ratnog stanja aproprirajući institucije i preduzeća na „oružano zaposjednutim teritorijama“ (Mujkić, 2019, str. 45) kroz *podržavljenje* društvenog vlasništva što je kasnije uslovilo tok privatizacije nakon završetka rata.

Podržavljenje vlasništva nad kapitalom označilo je Republiku Srpsku kao glavnog titulara vlasništva u slučaju „Rudi Čajaveca“ i u slučaju *crvenog* „Energoinvesta“, odnosno Federaciju BiH u slučaju *plavog* „Energoinvesta“. Slučaj „Aluminija“ je nešto specifičniji u odnosu na druga dva imajući u vidu da se u toku rata „Aluminij“ nalazio na teritoriji pod kontrolom HVO kao vojne, odnosno Hrvatske zajednice Herceg Bosne (HZHB) „kao civilne komponente hrvatskog naroda u BiH“ (Transparency International, 2008, str. 1), te je zbog toga titular vlasništva bio sporan. Odnosno, premda je formalno-pravno Federacija BiH bila titular, *de facto* je njen udio u vlasništvu bio osporavan sve do potpisivanja Sporazuma o rješavanju

spornih pitanja između „Aluminija“ i Vlade FBiH, a do tada je vlasništvo nad „Aluminijem“ bilo suštinski (ne i formalno-pravno) u rukama HDZ i HZHB. Nakon završetka rata u BiH, međunarodni akteri poput OHR, Evropske komisije, Svjetske banke, MMF, USAID, GTZ i drugih, uzeli su takvo *državno vlasništvo* (gdje je *država* označavala različite nivoje vlasti u BiH) kao osnovu za stvaranje privatizacijskog okvira u saradnji sa lokalnim vlastima na taj načini legitimizujući *podržavljenje* i etnonacionalnu apropijaciju vlasništva izvršenu tokom rata i vanrednog stanja. Namećući privatizaciju kao dijela okvira za *obnovu i izgradnju* ratom devastirane privrede u BiH, međunarodni akteri su na taj način podržali i nastavak ratnih politika apropijacije kapitala od strane etnonacionalnih elita.

Privatizacijski procesi nakon rata su praktično samo ozvaničili ratom izvršeno *zarobljavanje države* od strane političkih i ekonomskih elita (Džankić, 2018; Transparency International, 2008, str. 4), a na primjerima posmatrana tri giganta moguće je uočiti obrasce ovog fenomena kroz izraženi politički klijentelizam i postavljanje podobnih na rukovodeće pozicije, kao i prilagođavanje privatizacijskih praksi i okvira tako da odgovaraju zainteresovanim političkim i ekonomskim akterima. Upravo je politički klijentelizam i postavljanje podobnih, ali ne nužno i sposobnih, rukovodilaca bila izraz opšte nebrige za efekte koje će takva praksa u kombinaciji sa privatizacijskim procesima imati za radnike. U takvom okviru, kombinacija nebrige, neznanja i loših upravljačkih sposobnosti podobnih, politički podržanih, rukovodilaca koji su se nerijetko upuštali u različite malverzacije, paralelno sa gubitkom tržišta i zastarjevanjem proizvodnih pogona, te neprilagođavanjem tržišnim uslovima, za rezultat su imali potpuni krah preduzeća uključujući i stečajne postupke (primjeri „Čajavec-Precizni liv“, „Čajavec-Elektromehanika“, „Energoinvest-TAT“) i gašenja proizvodnje („Aluminij“), u kojima su radnici bili ti koji su pretrpjeli najveću štetu.

Istraživanje tri posmatrana slučaja industrijskih giganata u BiH je pokazalo da radnici tih preduzeća posmatraju privatizacijske i transformacijske procese kao *krađu*, u kojoj je sprega politike i novih ekonomskih elita igrala značajnu ulogu, a da oni sami u tim procesima nisu mogli, iako jesu u određenim periodima pokušavali, da značajnije utiču na sam tok i ishod tih procesa. Niz faktora je doprinio takvoj (percipiranoj) oslabljenoj moći radnika za uspješnu radničku borbu. Prije svega, razjedinjenost radništva po različitim osnovama bila je jedan od faktora slabljenja radničkih borbi, počevši od razjedinjenosti po osnovu etnonacionalne pripadnosti kao rezultata ratnih politika. Na to se nadograđuje razjedinjenost po osnovu radnog mjesta (*proizvodnja versus režija*) što je bilo izraženo i tokom socijalizma, a naročito u posljednjoj deceniji SFRJ (vidjeti Musić, 2021). Takođe, bio je prisutan i generacijski jaz koji je bio najizraženiji u slučajevima *plavog Energoinvesta* i „Aluminija“, a koji je

podrazumijevao različit odnos prema samom preduzeću i privatizaciji. U tom kontekstu su *stari* radnici, koji su radili i u periodu socijalizma, nastavljali praksu naslijedenu iz samoupravljanja identificujući se više sa samim preduzećem kao *stvaraoci i (samo-)upravljači, te vlasnici*, percipirajući privatizaciju kao krađu *njihovog vlasništva*. Istovremeno su *mladi* radnici, koji nisu imali iskustvo rada u socijalizmu, najčešće preduzeće smatrali više mjestom ostvarivanja dohotka nego nečim *svojim*, te su privatizaciju posmatrali kao dati okvir u kojem oni nemaju značajnije učešće.

Radničke i sindikalne borbe i akcije odvijale su se i unutar takvog razjedinjenog tijela radništva po etnonacionalnoj osnovi, odnosno unutar zasebnih, etnički definisanih, fragmenata radničkog korpusa. Unutar takvog okvira, sindikalno djelovanje i borbe su svedene na partikularne, fokusirane uglavnom na pojedinačna preduzeća nastala rascjepkavanjem posmatranih privrednih sistema (s izuzetkom „Aluminija“). U slučaju „Rudi Čajaveca“ taj problem rascjepkanosti sindikalni aktivisti su nastojali da riješe organizovanjem novog sindikata *za novo vrijeme – ROS „Čajavec“* – koji je aktivnosti usmjeravao ka svim čajavečkim preduzećima u kojima je postojala potreba za djelovanjem u određenom trenutku. Međutim, ono što je bilo značajno za sindikalnu borbu jeste osipanje baze uslijed starenja radnika i odlazaka u penziju, odnosno gubljenje kritične mase za organizovanje bilo kakvih akcija ozbiljnijih razmjera, te gubitak finansijske stabilnosti uslijed sve manjeg ili nikakvog priliva prihoda od članarina što je značilo nemogućnost pokrivanja troškova sindikalnih akcija.

Sindikati u sva tri posmatrana preduzeća jesu bili aktivni u organizaciji štrajkova i protesta, ali i drugih vidova borbi, sa različitim ishodima po radnike. Primijetan je svojevrsni dualizam, odnosno dvije strane procesa radničkih borbi u ova tri slučaja. S jedne strane, radništvo je bilo već iscrpljeno za bilo kakvu borbu nakon ratnih dešavanja, te su se snalazili unutar novonastalog okvira i nesigurnosti rada u obnovljenom kapitalističkom sistemu tako što su čuvali stara radna mjesta iako nisu redovno primali plate i doprinose, a istovremeno su radili povremene poslove u sivoj ekonomiji kojima su obezbjeđivali barem neki prihod (što je bilo izraženo u slučajevima „Rudi Čajaveca“ i „Energoinvesta“). S druge strane, upravo takav nesigurni okvir podsticao je radnike na sindikalno organizovanje i borbu korištenjem različitih mehanizama za ostvarenje boljeg materijalnog i statusnog položaja radnika u procesima transformacije i privatizacije. Štrajkovi su bili mehanizam koji je omogućavao barem djelimično zadovoljenje radničkih zahtjeva i to prvenstveno jer su privatizacijski procesi bili otvoreni, te su vlasti nastojale da umire radnički bunt i na taj način kupe socijalni mir. Primjeri za to su u slučaju „Čajavec-Mašinski proizvodi (PMP)“ odluka Vlade RS da doznači 250.000 KM za isplate zaostalih dugovanja radnicima (plate) i završetak procesa privatizacije, dok je u

slučaju „Aluminija“ to bila odluka Vlade FBiH da doznači 2.187.423,48 KM za isplate poreza i doprinosa i povezivanja staža radnicima.

Međutim, takve akcije vlasti bile su samo kupovina socijalnog mira i produžavanje procesa čime se radnički bunt postepeno pacifikovao, dok se istovremeno sistemski nije rješavala problematika položaja radnika unutar privatizacijskih i transformacijskih procesa. Kako je jedan dio preduzeća nastalih rasparčavanjem „Rudi Čajaveca“ i „Energoinvesta“ uslijed ranije navedenih kombinacija unutrašnjih i spoljašnjih faktora doveden do stečaja, radničke borbe su samim tim zarobljene u začarani krug. Naime, radnici su se time našli *zaključani* u nesigurnoj poziciji jer nisu u mogućnosti da rade, a štrajkovi nisu donosili potrebna rješenja jer su se čekali rezultati stečajnih postupaka i konačni iznos stečajne mase iz koje bi se dugovanja prema radnicima, bilo priznata u opštem procesu ili kroz priznavanje potraživanja po osnovu dobijenih tužbi, isplatila. Dugo trajanje stečajnih postupaka, ili povezanost stečajnih upravnika sa interesnim grupama u vidu političkih i ekonomskih elita, jeste kontinuirani pokazatelj nefunkcionalnosti institucija pravosuđa u BiH u kojem su ishodi tih procesa nepovoljni za radnike. Radničke borbe su bile borbe za ostvarivanje socijalne pravde unutar postojećeg okvira transformacije i privatizacije, ali su ranije pomenutim strategijama i taktikama kako rukovodstava, tako i političkih i drugih aktera pacifikovane.

Rezultati istraživanja ukazuju na podijeljenost radničkih borbi u procesima transformacije i privatizacije u posmatrana tri preduzeća, bez značajnijeg povezivanja uslijed djelovanja unutar dominantnih etnonacionalnih okvira kao nastavljenih ratnih politika podjela. Samim tim, djelovanjem zasebno, bez šireg povezivanja, radnička klasa je dodatno fragmentisana i po etnonacionalnoj osnovi, a što je u konačnici dovelo do slabljenja njene percipirane društvene moći i slabog ostvarivanja zaštite radničkih interesa tokom procesa privatizacije i transformacije u BiH. U konačnici, potvrđivanjem deset pomoćnih hipoteza u studiji višestrukih slučajeva, a koje su sastavni dio glavne hipoteze, možemo zaključiti da je time potvrđena i radna hipoteza da su se *radničke borbe tokom procesa privatizacije u Bosni i Hercegovini manifestovale isključivo u okviru preduzeća koja se privatizuju i dominantnog etnonacionalnog konteksta bez šireg povezivanja i solidarnosti sa radničkim borbama i radnicima iz drugih preduzeća širom zemlje što je uticalo na dalju fragmentisanost radničke klase i slabe domete u zaštiti radničkih interesa i položaja tokom privatizacije.*

7. Zaključna razmatranja

U našem istraživanju bavimo se uticajem i percepcijom uticaja privatizacije, kao sastavnog dijela procesa neoliberalne globalizacije, na postojanje i realizaciju radničkih borbi na evropskoj periferiji, sa fokusom na Bosnu i Hercegovinu (BiH) kao perifernoj zemlji. Bazirajući se na analizi studija slučaja tri nekadašnja industrijska giganta iz BiH – „Rudi Čajavec“, Energoinvest i Aluminij – u radu dajemo odgovore na pitanja percepcije i manifestacije radničkih borbi u procesima privatizacije. Konkretno, analiziramo načine na koji su se radničke borbe manifestovale, te načine na koje su dominantni etnonacionalni okviri oblikovali i uzrokovali dalju fragmentisanost radničke klase i ishode radničkih borbi, a na primjeru tri navedena slučaja. Kroz intervjuje sa (bivšim) radnicima i radnicama ova tri privredna kompleksa, identificirali smo iz mikro-perspektive radničke borbe i percepciju istih unutar procesa transformacije i privatizacije u periodu od 1989. do 2020. godine. Radničke narative smo dopunili sa dostupnom medijskom, arhivskom i dokumentarnom gradom iz posmatranog perioda. Rezultati istraživanja pokazuju da su radničke borbe tokom privatizacijskih procesa u BiH bile ograničene na odnosna preduzeća unutar dominantnog etnonacionalnog konteksta, te da uslijed toga, ali i djelovanja različitih strategija i taktika pacifikacije, nije bilo šireg povezivanja i solidarnosti među radništvom širom zemlje. Takav okvir uticao je dalje na dodatnu fragmentaciju radničke klase i negativne ishode privatizacijskih i transformacijskih procesa po radničke interese i status.

Istraživanje je, na primjerima „Rudi Čajaveca“, Energoinvesta i Aluminija, pokazalo u kojoj mjeri je opšti kontekstualni okvir značajan za ishode privatizacijskih i transformacijskih procesa, odnosno koliko su značajni strukturni faktori koji su omogućili razjedinjavanje radništva i slabljenje radničkih borbi u BiH. Takođe, rezultati istraživanja ukazuju na postojanje razlika u posmatranim slučajevima, bez obzira na zajedničku istorijsku i strukturu poveznice, što se dalje reflektovalo na specifičnosti u samim mehanizmima radničkih borbi, kao i u strategijama i taktikama pacifikacije koje su primjenjivane u pojedinačnim slučajevima. Različite kombinacije faktora koji su uticali na pacifikaciju radničkih borbi i gašenje ili slabljenje industrijskih giganata u BiH kroz privatizacijske i transformacijske procese posmatramo kao *kombinatoriku propasti radničkih borbi*, odnosno *kombinatoriku propasti giganata*. Premda ne pretendujemo da ovim istraživanjem pružimo cjelovitu sliku privatizacijskih i transformacijskih procesa koji su doveli do propasti posmatranih privrednih sistema, kao i ishoda radničkih borbi unutar istih, ovo istraživanje daje uvid u problematiku kombinujući makro-procese kao kontekstualni okvir sa mikro-procesima unutar samih

preduzeća čija je rekonstrukcija bazirana prvenstveno na radničkim narativima, a potkrijepljena medijskim napisima i arhivskom građom.

Među značajnijim rezultatima istraživanja ističemo narative radnika o radničkoj klasi kao pasivnom posmatraču u procesima transformacije i privatizacije, kao kontra-narativ onom o radnicima samoupravljačima naslijedenom iz perioda socijalizma. Pasivnost radnika ne treba tumačiti na način da radnici nisu nastojali da zauzmu dio društvenog prostora i preokrenu spomenute procese u korist radničkih interesa kroz različite sindikalne akcije i djelovanja. Sindikati su djelovali unutar privatizacijskih i transformacijskih procesa koristeći se kako konfrontacijskim (štrajkovi, tužbe), tako i mekim pristupom (pregovaranje, radničko akcionarstvo) kao mehanizmima radničkih borbi. Međutim, usljed kombinacije faktora poput strukturnih promjena i njihovih posljedica, a što je opet uticaj šireg konteksta u kojem su se ove promjene dešavale u BiH kao evropskoj periferiji, te podložnost različitim strategijama i taktikama pacifikacije radničkog bunda od strane političkih i ekonomskih elita (prijetnje i ucjene, potkupljivanje, i slično), sindikalno i radničko organizovanje i djelovanje je dodatno oslabljeno. Takođe, neophodno je napomenuti da radnici nisu bili u potpunosti protiv privatizacije kao koncepta, već su smatrali da je način na koji je ista sprovođena (uz kombinaciju sa političkim klijentelizmom i malverzacijama) bio problematičan zbog negativnih ishoda po same radnike. U tom smislu, radnici su zadržali ranije preuzeti diskurs *radnika akcionara* kao nasljednika *radnika samoupravljača* razvijanog krajem osamdesetih godina uz *Markovićevu privatizaciju*, te su ga nastojali primijeniti kao mogući okvir za privatizaciju *po mjeri radnika* i u post-socijalizmu.

Ovaj rad doprinosi postojećem korpusu literature koja u svom fokusu ima odnos društvenih sukoba i periferizacije post-socijalističkih prostora, a u kontekstu privatizacijskih i transformacijskih procesa. Rad predstavlja dopunu i proširenje recentnih istraživanja koji su usmjereni ka popunjavanju praznine u interpretativnom okviru za razumijevanje transformacijskih procesa u post-socijalističkim zemljama, sa posebnim fokusom na SFRJ i BiH. Rad doprinosi tome na način da nudi dopunu analiza baziranih na makro-stanovištima kroz uvođenje mikro-pristupa, odnosno narativa radnika kao aktera unutar procesa transformacije i privatizacije. Dodatno, dosadašnja istraživanja radničkih borbi u kontekstu privatizacijskih i transformacijskih procesa u post-socijalističkim zemljama, odnosno područja bivše SFRJ, bila su fokusirana više na Srbiju, Hrvatsku i Sloveniju, te samo jedan dio na BiH. Stoga je značaj ovog rada upravo u dopuni, a na bazi empirijskog istraživanja, istraživanjima koja u svom fokusu imaju radničke borbe u ovim procesima u BiH, kao i stvaranju osnove za dalje moguće komparacije imajući u obzir različite trajektorije post-socijalističkih

transformacija na području SFRJ. U konačnici, doprinos ovog rada je u tome što posmatra različite kombinacije makro, mezo i mikro procesa i faktora privatizacije i transformacije, a koji su doprinijeli pacifikovanju radničkih borbi i rezultirali u slabljenju industrijskih giganata u BiH, uvodeći ih u postojeću terminologiju kao *kombinatoriku propasti radničkih borbi*, odnosno *kombinatoriku propasti giganata*.

Istovremeno, moramo uzeti u obzir i određena ograničenja samog istraživanja, odnosno vremensku distancu sa koje se posmatraju događaji i radničke borbe u tri industrijska giganta, a koja determiniše i određeni stepen nostalгије i *uljepšavanja* sjećanja na rad i preduzeća iz perioda socijalizma u odnosu na period post-socijalizma u kojem su radnici izgubili svoju društvenu moć koju su percipirali kao značajnu u socijalizmu. Dodatna ograničenja predstavlja i činjenica da su intervjujati sa (bivšim) radnicima i radnicama „Rudi Čajaveca“, Energoinvesta i Aluminija sproveđeni u periodu pandemije COVID-19, čime je ograničen i konačni broj sagovornika spremnih da daju intervjuje, a u slučaju Aluminija to je dodatno otežano i činjenicom da je samo gašenje fabrike bilo 2019. godine što je kod mnogih potencijalnih ispitanika izazivalo strah da uopšte govore iako im je garantovana anonimnost. Takođe, kada govorimo o interpretativnom okviru, moramo uzeti u obzir da fokus ovog rada nije bio usmjeren ka procjeni uspješnosti ili neuspješnosti privatizacijskih procesa obzirom da takva karakterizacija se može razlikovati u zavisnosti od koje polazne tačke i paradigm se polazi. Naprotiv, fokus ovog rada je bio na radničkim borbama unutar privatizacijskih procesa, ali u okviru širih promjena uslovljenih perifernom pozicijom BiH. U konačnici, ovaj rad ne daje sveobuhvatan pregled transformacijskih i privatizacijskih procesa u BiH, već na primjeru tri odabrana slučaja daje uvid u mikro-narative i načine na koji su makro-procesi se odvijali i kako su bili percipirani na mikro-nivou (Archer&Musić, 2016).

Imajući u vidu pomenuta ograničenja obavljenog istraživanja i samog rada, buduća istraživanja na ovu temu mogu obuhvatiti širi okvir i posmatrati pored radničkih borbi i djelovanje različitih institucija u procesima privatizacije, te suprotstaviti te dvije strane sukobljavanja u samoj interpretaciji kako bi se stekao bolji uvid u problematiku. Takođe, rad se samo u jednom manjem dijelu poziva na problem efikasnosti, te klijentelizma pravosudnih institucija u procesima privatizacije i transformacije, a u kontekstu stečajnih postupaka i tužbi radnika prema preduzećima i akterima u pomenutim procesima. Stoga bi bilo preporučljivo za buduća istraživanja da se uzme u obzir i analiza rada i uloge pravosudnih institucija u ovim procesima. Kako je rad u svom fokusu imao radničke borbe i sindikalno organizovanje i djelovanje unutar analiziranih preduzeća, bilo bi neophodno proširiti fokus dalje i na granske i

krovne sindikate kako bi se stekao uvid u šire organizacijske probleme i mogućnosti samog sindikalnog organizovanja i djelovanja u privatizacijskim procesima.

Iako je rad naučnog karaktera, iz rezultata istraživanja mogu se izvući pouke i za sindikalno organizovanje i radničke borbe generalno. Istraživanje je pokazalo da je ključni faktor za slabljenje sindikalne borbe bilo razjedinjavanje radništva i sindikata po različitim osnovama, što sindikati trebaju imati u vidu za buduća djelovanja. Takođe, sindikati i radnici trebaju uzeti u obzir strategije i taktike pacifikacije koje su primjenjivane, uključujući i politički klijentelizam, te raditi na takvoj reorganizaciji i prestrukturiranju radničkog organizovanja kojim bi se smanjile mogućnosti za primjenu strategija i taktika pacifikacije. U konačnici, sindikalno organizovanje treba da izađe iz (samo-)nametnutog okvira isključive socijalne funkcije sindikata (*sindikat za zimnicu i ogrjev*) i da preuzme ulogu organizatora radničkih borbi i predstavljanja interesa radništva.

Literatura

1. Agencija za privatizaciju FBiH (2020). Program rada Agencije za privatizaciju u Federaciji BiH sa planom privatizacije za 2020. godinu. Preuzeto 30. jul 2020, sa http://www.apf.com.ba/press/izvjestaji/Archive.aspx?template_id=4&langTag=bs-BA&pageIndex=1
2. Agencija za statistiku BiH (2021a). Robna razmjena BiH sa inostranstvom 2020. Preuzeto 10. april 2022, sa https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2021/ETR_00_2020_TB_1_BS.pdf
3. Agencija za statistiku BiH (2021b). Demografija 2020. Preuzeto 10. april 2022, sa https://bhas.gov.ba/data/Publikacije/Bilteni/2021/DEM_00_2020_TB_1_BS.pdf
4. Aluminij d.d. Mostar. (2016). Aluminij. Mostar: Aluminij d.d. Mostar.
5. *Aluminij gasi proizvodnju, iz EP tvrde da moraju blokirati račun.* (15. oktobar 2013). Večernji list. Preuzeto 20. oktobar 2020, sa <https://www.vecernji.ba/aluminij-gasi-proizvodnju-iz-ep-tvrde-da-moraju-blokirati-racun-627746>
6. Aljić, M. (13. jul 2018). Bingo za 7 miliona kupio glavninu imovine preduzeća Energoinvest Termoaparati. Oslobođenje, preuzeto 20. oktobar 2021, sa <https://www.oslobodjenje.ba/vijesti/ekonomija/bingo-za-7-miliona-km-kupio-glavninu-imovine-preduzeca-energoinvest-termoaparati-378849>
7. Amnesty International. (26. januar 2006). Bosnia and Herzegovina –Behind Closed Gates: Ethnic Discrimination in Employment. AI Index: Eur 63/001/2006, preuzeto 20. oktobar 2020, sa <https://www.amnesty.org/en/documents/eur63/001/2006/en/>
8. Anonimni izvor, 11. oktobar 2018.
9. Arandarenko, M. (2001). Waiting for the Workers: Explaining Labor Quiescence in Serbia. In S. Crowley & D. Ost (Eds.) *Workers after Workers' States: Labor and Politics in Postcommunist Eastern Europe* (pp. 159-181). Lanham: Rowman and Littlefield Publishers Inc.
10. Archer, R. & Musić, G. (2016). Approaching the socialist factory and its workforce: considerations from fieldwork in (former) Yugoslavia. *Labor History*. DOI:10.1080/0023656X.2017.1244331
11. Arhiv radničkih borbi: <http://arhiv-radnickih-borbi.org/>
12. Arrighi, G. (1990). The Developmentalist Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery. In W.G. Martin (ed), *Semiperipheral States in the World-Economy* (pp. 11-42). Westport: Greenwood Press.

13. Arsenijević, D. (2014). *Unbribable Bosnia: The Fight for the Commons*. Baden-Baden: Nomos.
14. Arsenijević, D., Husanović, J. and Vasić-Janeković, V. (2017). Protesting for Production: The Dita Factory Occupation and the Struggle for Justice in Bosnia and Herzegovina. In D. Jelača et al. (eds.), *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia* (pp. 225-242). Palgrave Macmillan. DOI 10.1007/978-3-319-47482-3_13
15. Aščić, M. (05. jul 2015). Kulminirala teška situacija u „Energoinvestu“: Čengić smjenio četiri pomoćnika. Dnevni avaz, preuzeto 20. decembar 2020, sa <https://avaz.ba/vijesti/teme/185511/kulminirala-teska-situacija-u-energoinvestu-cengic-smjenio-cetiri-pomocnika>
16. Aščić, M. (20. april 2019). Ko je prodao „Energoinvestova“ milionska potraživanja za sicu. Dnevni avaz, preuzeto 20. decembar 2020, sa <https://avaz.ba/vijesti/bih/477439/ko-je-prodao-%E2%80%9Energoinvestova%E2%80%9C-milionska-potrazivanja-za-sicu>
17. Aščić, M. (5. jun 2020). Mjesečno u 'Aluminiju' gubili 10 miliona KM. Dnevni avaz, 3.
18. B.G.D. (21. mart 2003). Radnici traže plate i smjenu rukovodstva. *Nezavisne novine*, 6.
19. B.J. (11. jun 1990). Po mjeri – radnika. Energoinvest, 9.
20. B.J. (15. maj 1989). Niko bez posla. Energoinvest, 5.
21. Babić, J. (16. april 1990b). Oprezno odmjeravanje. Energoinvest, 8.
22. Babić, J. (16. januar 1989a). Modernizacija – mjera vremena. Energoinvest, 3.
23. Babić, J. (23. januar 1989). Usput smjenjeno i rukovodstvo. Energoinvest, 2.
24. Babić, J. (5. mart 1990a). Sindikat u (novoj) funkciji. Energoinvest, 10.
25. Bartha, E. (2020). „Uspjeh Audija me ne može usrećiti“: Nacionalizam radničke klase u Mađarskoj poslije 1989. godine. U D. Kalb i G. Halmai (ur.) *Naslov: nacija. Podtekst: klasa* (pp. 103-126). Sarajevo: Udruženje Mreža za izgradnju mira.
26. Bartlett, W. (2009). Economic development in the European super-periphery: Evidence from the Western Balkans. *Economic Annals LIV* (181), 21–44. DOI: <https://doi.org/10.2298/EKA0981021B>
27. Bartlett, W. (2007). Western Balkans. In D. Lane and M. Myant (Eds.), *Varieties of Capitalism in the post-Communist Countries* (pp.201-220). London: Palgrave.
28. Bartlett, W.J. (1992). Foreign trade and stabilization policy in a self-managed economy: Yugoslavia in the 1980s. In J. Allcock, J. Horton, & M. Milivojevic (Eds.), *Yugoslavia in Transition: Choices and Constraints* (pp. 238 - 263). Berg Publishers.
29. Bartlett, W. and Prica, I. (2016). *Interdependence between Core and Peripheries of the European Economy: Secular Stagnation and Growth in the Western Balkans*. LEQS

Discussion Paper No. 104/2016 February 2016. Preuzeto 15. marta 2022, sa <https://www.lse.ac.uk/european-institute/Assets/Documents/LEQS-Discussion-Papers/LEQSPaper104.pdf>

30. Bayliss, K. (2005). *Post-conflict Privatisation: A Review of Developments in Serbia and Bosnia Herzegovina*. London: Overseas Development Institute.
31. Bechev, D. (2012). The periphery of the periphery: The Western Balkans and the Euro crisis. European Council on Foreign Affairs Policy Brief. Preuzeto 15. marta 2022, sa https://ecfr.eu/archive/page/-/ECFR60_WESTERN_BALKANS_BRIEF_AW.pdf
32. Bilten Čajavec (1996, decembar). Otvorena spomen soba. Bilten Čajavec, 1, 2. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
33. Bilten Čajavec (1997a, mart). Teško vrijeme samo nameće teme. Bilten Čajavec, 2, 4-5. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
34. Bilten Čajavec (1997b, novembar). Seminar za sindikalne aktiviste. Bilten Čajavec, 6, 7. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
35. Bilten Čajavec (1997c, decembar). Kako uči u privatizaciju. Bilten Čajavec, 7. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
36. Bjelica Šagovnović, S. (07. jun 2013). Tko ruši Aluminij. Radnici Aluminija: nećemo pasti bez ispaljenog metka. *Dnevni list*, 6-7.
37. Blentić, I. (1990, februar). Gdje smo i kako ćemo dalje? List SOUR Rudi Čajavec, 310, 7. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
38. Bolčić, S. (2003). *Svet rada u transformaciji*. Beograd: Plato.
39. Bonfiglioli, C. (2020). Post-socialist deindustrialisation and its gendered structure of feeling: the devaluation of women's work in the Croatian garment industry. *Labor History*, 61(1), 36-47. DOI: [10.1080/0023656X.2019.1681643](https://doi.org/10.1080/0023656X.2019.1681643)
40. Borić, F. (19. avgust 2009). SDA je kočila uspjeh Energoinvesta. Oslobođenje, 5.
41. Buljubašić, B. (2020). Sindikalne organizacije u Bosni i Hercegovini: između radničke klase i političkih elita. U: A. Sasso i N. Kujović (ur.), *Socijalna demokratija u BiH – Historijski pregled i razmatranja* (pp. 40-73). Sarajevo: Friedrich-Ebert-Stiftung
42. Calori, A. (2019). *Making Transition, Remaking Workers. Market and Privatisation Reforms in Bosnia and Herzegovina: The Case of Energoinvest (1988-2008)*. PhD Thesis, University of Exeter.
43. Calori, A. and Jurkat, K. (2017). 'I'm Both a Worker and a Shareholder.' Workers' Narratives and Property Transformations in Postsocialist Bosnia-Herzegovina and Serbia. *Südosteuropa*, 65 (4), 654–678. <https://doi.org/10.1515/soeu-2017-0043>

44. Centar za istraživačko novinarstvo. (22. april 2007). Mukotrpan put do privatizacije. CIN. Preuzeto 24. oktobar 2021, sa <https://www.cin.ba/mukotrpan-put-do-privatizacije/>
45. Cvek, S., Ivčić, S. i Račić, J. (2019). *BOROVO U ŠTRAJKU: rad u tranziciji 1987. – 1991.* Zagreb: Baza za radničku inicijativu i demokratizaciju.
46. Cvek, S., Ivčić, S. i Račić, J. (2020). „Zavađene plave kute“: radnički štrajkovi i nacionalizam oko 1990. godine. U Obad, O. i Bagarić P. (ured.), *Devedesete. Kratki rezovi* (str. 77-107). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Jesenski i Turk.
47. Cvjetić, D. (2018). *Schindlerov lift*. Sarajevo; Zagreb: Buybook.
48. Čajavec. (2000, decembar). Ukratko, hronološki. Čajavec, 2. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
49. „Čajavec“ složeno preduzeće. (1989, oktobar). List SOUR Rudi Čajavec, 307, naslovna. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
50. Čengić, E. (12. april 1999). Apartheid u Aluminiju. Dani.
51. Ćilimković, M. (29. januar 1990). Na «kućnom čekanju» 310 radnika. Energoinvest, 7.
52. Čorić, V. (23. decembar 2003). Radnici mostarskog „Aluminija“ protestovali u krugu fabrike. *Nezavisne novine*, 2.
53. Creswell, J.W. (2013). *Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches* (4th Edition). London: SAGE Publications.
54. Dasgupta, B. (2013). *Financialization, Labour Market Flexibility, Global Crisis and New Imperialism – A Marxist Perspective (Working Paper)*. Paris: Fondation Maison des sciences de l'homme. (dostupno na: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-008408319>).
55. Deretić, N. (1988, jul). Škrt izvještaj ogledalo rada. List SOUR Rudi Čajavec, 299, 4. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
56. Deretić, N. (1989a, oktobar). Ne garantujemo neizlazak na ulice. List SOUR Rudi Čajavec, 307, 4. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
57. Deretić, N. (1989b, oktobar). „Niko kriv“ – šteta zajednička. List SOUR Rudi Čajavec, 307, 4. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
58. Deretić, N. (1990, april). Zahtjevi jasni – odziv slab. List SOUR Rudi Čajavec, 311, 4. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
59. Deretić, N. (1991, maj). Nema više uzmicanja. List SOUR Rudi Čajavec, 316, 4. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
60. Divjak, B. i Martinović, A. (2009). *Privatizacija državnog kapitala u Bosni i Hercegovini*. Banja Luka: Transparency International Bosna i Hercegovina. Preuzeto 10. april 2020, sa

https://ti-bih.org/wp-content/uploads/2011/03/PRIVATIZACIJA_DRZAVNOG_KAPITALA_U_BiH.pdf

61. Dizdarević, E. (20. septembar 2013). Kraj mračnoga plana?. *Dani*, 37.
62. Dizdarević, E. (24. februar 2012). Posrednik za struju. *Dani*, 46.
63. Dizdarević, E. (25. oktobar 2016). Kako je nestajao ponos privrede BiH. *Oslobođenje*, 12-13.
64. *Dogovor o podjeli imovine "Čajaveca"*. (20. avgust 2009). Capital.ba - Informacija je capital. Preuzeto 21. septembra 2020, sa <https://www.capital.ba/dogovor-o-podjeli-imovine-cajeveca/>
65. Dokmanović, B.G. (18. mart 2003). Traže smjenu rukovodstva. *Nezavisne novine*, 9.
66. Donais, T. (2002). The Politics of Privatization in Post-Dayton Bosnia. *Southeast European Politics*, 3(1), 3-19
67. Džankić, J. (2018). Capturing Contested States. *Southeastern Europe*, 42(1), 83–106. <https://doi.org/10.1163/18763332-04201005>. Preuzeto 20. oktobar 2021, sa <http://hdl.handle.net/1814/60030>
68. *Efekti štrajka – korisni i štetni*. (1991, juli). List SOUR Rudi Čajavec, 317, 6. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
69. *Energično protiv rušitelja Jugoslavije*. (1990, februar). List SOUR Rudi Čajavec, 310, 4. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
70. Energoinvest Holding - Koordinacioni odbor sindikata. (27. avgust 1993). *Zahtjev za kupovinom ogrijeva (broj: 4703/93)*. Energoinvest Termoaparati d.d. Sarajevo (BA-AF/ETS). Arhiv Federacije BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.
71. *Energoinvest: Hronologija beščašća*. (5. januar 2012). Capital.ba - Informacija je capital. Preuzeto 19. oktobar 2021, sa <https://www.capital.ba/energoinvest-hronologija-bescasca/>
72. Estrin, S. (1991). Yugoslavia: The Case of Self-Managing Market Socialism. *Journal of Economic Perspectives*, 5(4), 187-194. DOI: 10.1257/jep.5.4.187
73. Fairclough, N. (2015). *Language and Power* (3rd ed.). New York: Routledge.
74. FENA. (05. februar 2016). Energoinvest d.d. ima probleme s naplatom poslova u Iraku. Dnevni avaz, preuzeto 20. decembar 2020, sa <https://avaz.ba/vijesti/bih/218303/energoinvest-d-d-ima-probleme-s-naplatom-poslova-u-iraku>
75. FENA. (12. jul 2019b). Aluminij ne ide u stečaj, prioritet zbrinjavanje radnika. Večernji list, preuzeto 22. septembar 2020, sa <https://www.vecernji.ba/vijesti/aluminij-ne-ide-u-stecaj-prioritet-zbrinjavanje-radnika-1331802>

76. FENA. (15. jul 2019a). Sindikat traži procesuiranje odgovornih za stanje u Aluminiju. Večernji list. Preuzeto 22. avgust 2021, sa <https://www.vecernji.ba/vijesti/sindikat-trazi-procesuiranje-odgovornih-za-stanje-u-aluminiju-1332301>
77. FENA. (15. novembar 2018a). Radnici najavili štrajkove upozorenja. *Večernji list*, preuzeto 22. septembar 2020, sa <https://www.vecernji.ba/vijesti/radnici-aluminija-najavili-strajkove-upozorenja-1282954>
78. FENA. (5. jun 2018b). Radnici Aluminija održali štrajk upozorenja i prosvjed u krugu tvornice. *Večernji list*, preuzeto 22. septembar 2020, sa <https://www.vecernji.ba/vijesti/radnici-aluminija-odrzali-strajk-upozorenja-i-prosvjed-u-krugu-tvornice-1250044>
79. *Finansijski izvještaji i nezavisno revizorsko mišljenje za obračunski period 01.01.-31.12.2004. godine*. (06. maj 2005). Energoinvest Termoaparati d.d. Sarajevo (BA-AF/ETS). Arhiv Federacije BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.
80. Foucault, M. (2002). *The Archaeology of Knowledge*. London: Routledge.
81. Fouskas, V.K. & Dimoulas, C. (2013). *Greece, Financialization and the EU: The Political Economy of Debt and Destruction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
82. Frank, A.G. (1966). The Development of Underdevelopment. *Monthly Review*, 18(4), 17-31. DOI: https://doi.org/10.14452/MR-018-04-1966-08_3
83. Front Slobode, Radnicki univerzitet. (2018, June 15). *Privatizacija - imenica, ženski rod* [Video]. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=Gbjdgq5bw5Y>
84. Fuko, M. (2007). *Poredak diskursa*. [1971]. prevod: Dejan Aničić. Loznica: Karpoš books.
85. Gilbert, A. (2017). The Limits of Foreign Authority: Publicity and the Political Logic of Ambivalence in Postwar Bosnia and Herzegovina. *Comparative Studies in Society and History*, 59(2), 415 – 445. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0010417517000093>
86. Gilbert, A., Kurtović, L., and Stapić, B. (2021). Reclaiming Dita. *Anthropology News* website, August 27, 2021.
87. Gojković, S. (10. februar 2004a). Gladovanjem do plata. *Nezavisne novine*, 9.
88. Gojković, S. (17. februar 2004b). Plate samo radnicima koji su štrajkovali glađu. *Nezavisne novine*, 8.
89. Gowan, P. (1999). *The Global Gamble: Washington's Faustian Bid for World Dominance*. London: Verso.
90. Grdešić, M. (2015a). Exceptionalism and its limits: The legacy of self- management in the former Yugoslavia. In Crowley, S., T. Caraway and M. Cook (Eds), *Working through the*

- past: Labor and authoritarian legacies in comparative perspective* (pp. 103-121). Ithaca, NY: Cornell University Press
91. Grdešić, M. (2015b). Workers and Unions after Yugoslavia. In S. Horvat & I. Štiks (eds.), *Welcome to the desert of post-socialism: radical politics after Yugoslavia* (pp. 65-81). London: Verso.
 92. Grupković, Lj. (9. jun 1986). Djelom smo se potvrdili. List radnika SOUR-a Energoinvest, 3-5. Nacionalna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
 93. Hamm, P., L. P. King, and D. Stuckler. (2012). Mass privatization, state capacity, and economic growth in postcommunist countries. *American Sociological Review* 77(2), 295-324. doi:10.1177/0003122412441354
 94. HINA. (16. jul 2019). Tužiteljstvo HNŽ-a vodi istragu u šest predmeta o zloporabama u Aluminiju. Večernji list. Preuzeto 15. avgust 2021, sa <https://www.vecernji.ba/vijesti/tuziteljstvo-hnz-a-vodi-istragu-u-sest-predmeta-o-zloporabama-u-aluminiju-1332664>
 95. Holjevac Tuković, A. (2003). Društveno-gospodarske reforme 1950-1952. i njihov odraz na upravu Narodne Republike Hrvatske. *Arhivski vjesnik*, 46 (1), 131-146. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/7376>
 96. Horvat S. & I. Štiks (eds.), *Welcome to the desert of post-socialism: radical politics after Yugoslavia*. London: Verso.
 97. Horvat, B. (1970). *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*. Beograd: Institut ekonomskih nauka.
 98. Hudson, K. (2003). *Breaking the South Slav Dream: The Rise and Fall of Yugoslavia*. London: Pluto Press.
 99. ILO. (2000). Observation (CEACR) - adopted 1999, published 88th ILC session. Preuzeto 27. oktobar 2020, sa https://www.ilo.org/dyn/normlex/en/f?p=NORMLEXPUB:13100:0::NO::P13100_COMMENT_ID:2184594
 100. International Monetary Fund. Pristupljeno 28. april 2022, sa <https://www.imf.org/en/Countries/BIH>
 101. Investicione-razvojna banka Republike Srpske – baza podataka o privatizaciji u RS. Pristupljeno 20. februar 2020, sa <https://www.irbrs.net/Privatizacija/PrivatizacijaRezultatiDB.aspx?tab=0&lang=cir>

102. Ivandić, M. & Livada, I. (2015). Lines of (Dis)Continuity: Forms and Methods of Labour Struggle in Croatia 1990-2014. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe. https://www.rosalux.de/fileadmin/rls_uploads/pdfs/engl/Research_No_3.pdf
103. *Izvanredna skupština NSZ*. (25. jun 2018b). Aluminij d.d. Mostar.
104. *Izvanredna skupština NSZ*. (27. april 2018a). Aluminij d.d. Mostar.
105. *Izvješće NSZ ALUMINIJA d.d. MOSTAR o sastanku sa premijerom vlade FBiH Nerminom Nikšićem*. (2014). Aluminij d.d. Mostar.
106. *Izvještaj o radu nadzornog odbora preduzeća Energoinvest – Termoaparati d.d. Sarajevo, za 2003. poslovnu godinu*. (n.d.) Energoinvest Termoaparati d.d. Sarajevo (BA-AF/ETS). Arhiv Federacije BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.
107. *Izvještaj o radu uprave društva za period 06.12.2004. – 30.01.2005*. (28. januar 2005). Energoinvest Termoaparati d.d. Sarajevo (BA-AF/ETS). Arhiv Federacije BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.
108. *Izvještaj stečajnog upravnika (ST-03/04)*. (10. jun 2005). Čajavec – Precizni liv u stečaju. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
109. *Izvještaj za period 01.01-31.12.2002.god.* (10. jul 2003). Energoinvest Termoaparati d.d. Sarajevo (BA-AF/ETS). Arhiv Federacije BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.
110. Izvršni odbor sindikata Precizni liv AD. (28. mart 2002). Zaključci – upućeno direktoru Jovi Savanović. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
111. Jansen, S. (2006). The Privatisation of Home and Hope: Return, Reforms and the Foreign Intervention in Bosnia-Herzegovina. *Dialectical Anthropology* 30, 177–199. DOI 10.1007/s10624-007-9005-x
112. Jansen, S. (2014). Rebooting politics? Or, towards a <Ctrl-Alt-Del> for the Dayton Meantime. In Arsenijević, D. (Ed.) *Unbribable Bosnia: The Fight for the Commons* (pp. 89-96). Baden-Baden: Nomos.
113. Jovanov, N. (1979). *Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958. do 1969. Godine*. Beograd: Zapis.
114. *Kako je pola milijuna KM završilo na računima bivših direktora Aluminija?*. (05. jun 2020). Bljesak.info, preuzeto 22. avgust 2021, sa <https://www.bljesak.info/gospodarstvo/tvrtke/kako-je-pola-milijuna-km-zavrnilo-na-racunima-bivsih-direktora-aluminija/314064>
115. Kalajdžić, M. (1983, maj). Kako sustići standard? Od dinara – dva. List SOUR Rudi Čajavec, 251, 6-7. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.

116. Kalajdžić, M. (1985, mart). Duboki uzroci nezadovoljstva. List SOUR Rudi Čajavec, 269, 4. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
117. Kalb, D. & Halmai, G. (Eds) (2011). *Headlines of nations, subtexts of class: working-class populism and the return of the repressed in neoliberal Europe*. New York/Oxford: Berghan Books.
118. Kapetanović, A. (2. februar 2001). Atak na (veliki) sistem: Kolo Energoinvestovih sestrića. DANI, 191, preuzeto (01. jul 2020), sa <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/191/t19105.shtml>
119. Karačić, M. (04. januar 2019). Aluminij dobiva struju, a prvi račun tek za 120 dana. Večernji list.
120. Karić, S. (29. decembar 2007). Prebacivao novac na račun svoje firme. *Nezavisne novine*, 7.
121. Katana, E. (6. mart 2014). *Privatizacijske pljačke u BiH - "Rudi Čajavec": Umjesto fabrike sala za svadbe i sahrane*. Radio Slobodna Evropa. Preuzeto 12. februar 2020, sa <https://www.slobodnaevropa.org/a/rudi-cajavec-umjesto-fabrike-sala-za-svadbe-i-sahrane/25288084.html>
122. Klincov, P. (11. oktobar 2005b). Radnici „Elektromehanike“ ostali bez penzije i plata. Nezavisne novine, 14.
123. Klincov, P. (15. septembar 2009a). „Čajavec“ hoće da vrate radnicima. Nezavisne novine, 21.
124. Klincov, P. (16. septembar 2008). „Alatnica“ klizi ka gašenju. Nezavisne novine, 16-17.
125. Klincov, P. (20. decembar 2005a). „Čajavec – Alatnica“ nastavlja s radom. Nezavisne novine, 13.
126. Klincov, P. (20. septembar 2007). „Alatnica“ prva ulazi u ESOP privatizaciju. Nezavisne novine, 16-17.
127. Klincov, P. (25. novembar 2009b). Trgovci prekinuli izradu alata. Nezavisne novine, 20-21.
128. Kljajić, D. (8. januar 1990). Jasne vizije razvoja. Energoinvest, 5.
129. Kljajić, D. i Šarić, F. (9. januar 1989). Organizacija u funkciji daljeg razvoja. Energoinvest, 3-5.
130. Ko. D. (6. mart 1989). Pravilna raspodjela – neminovnost. Energoinvest, 4.
131. Ko. D. (5. mart 1990). „Posao“ za sindikat. Energoinvest, 4.
132. Kostić, D. (27. mart 1989). Druga strana medalje. Energoinvest, 5.

133. Kraft, M.G. (2015). Insurrections in the Balkans: From Workers and Students to New Political Subjectivities. In S. Horvat & I. Štiks (eds.), *Welcome to the desert of post-socialism: radical politics after Yugoslavia* (pp. 199-222). London: Verso.
134. Kremenović, N. (06. novembar 2002). Projekcija realizacije plana do kraja 2002. Čajavec – Precizni liv AD Banja Luka. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
135. Kurtović, L. (2015). ‘Who sows hunger, reaps rage’: on protest, indignation and redistributive justice in post-Dayton Bosnia-Herzegovina. *Southeast European and Black Sea Studies*, 15(4), 639-659, DOI: 10.1080/14683857.2015.1126095
136. Kurtović, L. (2020), When All That Is Solid Does Not Melt into Air: Labor, Politics and Materiality in a Bosnian Detergent Factory. *PoLAR*, 43: 228-246. <https://doi.org/10.1111/plar.12380>
137. Lai, D. (2020). *Socioeconomic Justice: International Intervention and Transition in Post-war Bosnia and Herzegovina*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781108871075>
138. Lapavitsas, K. (2013). *Profiting without producing: how finance exploits us all*. London: Verso.
139. Lazic M. (1996). The breakdown of socialism and changes in the structure of Yugoslav society. *International Review of Sociology: Revue Internationale de Sociologie*, 6(2), 279-294. DOI: 10.1080/03906701.1996.9971202
140. Lazić M. (1998). Adaptivna rekonstrukcija elita u post-socijalističkoj Jugoslaviji. *Luča*, 15(1-2), 59-73.
141. Lazić, M. (prir.) (2000). *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić.
142. Lazić, M. (2011). Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji. *Politička misao*, 48(3), 123-144.
143. Lazić, M. & Cvejić, S. (2010). Working class in post-socialist transformation: Serbia and Croatia compared. *Corvinus. Journal of Sociology and Social Policy*, 1(1), 3-29.
144. LOK Institut za organizaciju i ekonomiku Sarajevo. (2005). Program restrukturiranja-konsolidacije «Energoinvest – Termoaparati» d.d. Sarajevo. Energoinvest Termoaparati d.d. Sarajevo (BA-AF/ETS). Arhiv Federacije BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.
145. Lorey, I. (2015). State of Insecurity. New York / London: Verso.
146. Lowinger, J. (2009). *Economic Reform and the Double Movement in Yugoslavia: An analysis of Labor Unrest and Ethno-Nationalism*. ProQuest: UMI Dissertation Publishing

147. M.K. (1990, novembar). Uskoro holding sistem. List SOUR Rudi Čajavec, 313, 6-7. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
148. M.K. (1991a, mart). Očuvati cjelinu sistema. List SOUR Rudi Čajavec, 315, 1, 5. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
149. M.K. (1991b, oktobar). Prvi krug zadovoljava. List SOUR Rudi Čajavec, 318, 3. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
150. M.K. (1991c, oktobar). Manji smo nego lani. List SOUR Rudi Čajavec, 318, 3. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
151. M.P. (16. septembar 2014). Otplata duga u 48 rata. Oslobođenje, 21.
152. M.Š. (1987, januar). Šta je radio sindikat? List SOUR Rudi Čajavec, 286, 7. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
153. Majstorović, D. (2007). Construction of Europeanization in the High Representative's Discourse in Bosnia and Herzegovina. *Discourse and Society* 18(5), 627–651.
154. Majstorović, D. (2019). Postcoloniality as peripherality in Bosnia and Herzegovina. *dVersiâ. dBepcija – Special Issue – Decolonial Theory and Practice in Southeast Europe* 03.19, 131-148
155. Majstorović, D. (2021). *Discourse and Affect in Postsocialist Bosnia and Herzegovina: Peripheral Selves*. Palgrave
156. Majstorović, D. and Vučkovac, Z. (2016). Rethinking Bosnia and Herzegovina's post-coloniality: Challenges of Europeanization discourse. *Journal of Language and Politics*, 15(2), 147–172. doi:10.1075/jlp.15.2.02maj
157. Majstorović, D., Vučkovac, Z. & Pepić, A. (2015). From Dayton to Brussels via Tuzla: post-2014 economic restructuring as europeanization discourse/practice in Bosnia and Herzegovina. *Southeast European and Black Sea Studies*, 15(4), 661-682. doi: 10.1080/14683857.2015.1126093.
158. Manić, Ž. i Mirkov, A. (2014). Materijalni položaj ekonomске elite. U: Lazić, M. (prir.), *Ekonomска elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretku*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Čigoja štampa, 43-68.
159. Manić, Ž. i Mirkov, A. (2016). Materijalni položaj političke elite. U: Lazić, M. (prir.), *Politička elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretku*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Čigoja štampa, 33-56.
160. Maunaga, G. (02. februar 2006a). Spajanjem preduzeća Vlada legalizuje kriminal. *Nezavisne novine*, 13.

161. Maunaga, G. (16. februar 2007a). Firmu vrijednu 21 milion maraka žele da likvidiraju. *Nezavisne novine*, 4-5.
162. Maunaga, G. (18. februar 2006c). Ombudsman RS će tražiti odgovore od Vlade i sudova. *Nezavisne novine*, 10.
163. Maunaga, G. (22. jul 2006b). „Čajavec-Elektromehanika“ prodata za 4.850.000 KM. *Nezavisne novine*, 10.
164. Maunaga, G. (24. februar 2007b). „Čajavec“ i stečajna mafija. *Nezavisne novine*, 7.
165. Merkel, W., Kollmorgen, R. & Wagener, H.J. (eds). (2019). *The Handbook of Political, Social and Economic Transformation*. Oxford/New York: Oxford University Press.
166. Milić, V. (1965). *Sociološki metod*. Beograd: Nolit
167. Milosavljević S. i Radosavljević, I. (2003). *Osnovi metodologije političkih nauka*. Beograd: Službeni glasnik.
168. Milunović, M. (14. oktobar 2008b). Uskoro izvještaj Komisije za reviziju privatizacije RS o Čajavcu. Glas Srpske, preuzeto 21. septembra 2020, sa <https://www.glassrpske.com/lat/drustvo/vijesti/Uskoro-izvjestaj-Komisije-za-reviziju-privatizacije-RS-o-Cajavcu/12683>
169. Milunović, M. (15. oktobar 2008c). Zatraženo poništavanje prodaje Čajavec holdinga. Glas Srpske, preuzeto 21. septembra 2020, sa <https://www.glassrpske.com/cir/drustvo/vijesti/zatrazeno-ponistavanje-prodaje-cajavec-holdinga/12715>
170. Milunović, M. (29. avgust 2008a). Završen stečaj u Čajavec elektromehanici. Glas Srpske, preuzeto 21. septembra 2020, sa <https://www.glassrpske.com/cir/drustvo/biznis/zavrsen-stecaj-u-cajavec-elektromehanici/10612>
171. Mlinarević, G. and Porobić, N. (2021). *The Peace that is not: 25 Years of Experimenting With Peace in Bosnia and Herzegovina – Feminist Critique of Neoliberal Approaches to Peacebuilding*. Geneva: Women's International League for Peace and Freedom (WILPF). Preuzeto 14. decembra 2021, sa https://www.wilpf.org/wp-content/uploads/2022/01/WILPF_The-Peace-That-is-Not_final.pdf
172. Molba za dodjelu humanitarne pomoći „ALZAS“ Sarajevo (broj: 4246/93). (1993). Energoinvest Termoaparati d.d. Sarajevo (BA-AF/ETS). Arhiv Federacije BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.
173. Mraović, B. (2018). Život takmičarskog duha: kapitalizam, klasna organizacija i radništvo u Bosni i Hercegovini. *Sindikalizacija*, vol.1, 55-88.

174. Mujkić, A. (2019). Ideologija, klasa i pitanje političke subjektivizacije u Bosni i Hercegovini. *Politička misao*, 56(2), 41-65.
175. Müller, M. (2019). Goodbye, Postsocialism!. *Europe-Asia Studies*, 71(4), 533-550. DOI: 10.1080/09668136.2019.1578337
176. Musić, G. (2009). Jugoslovenski radnički pokret 1981-1991. U Đ. Tomić & P. Atanacković (ur.), *Društvo u pokretu: Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas*. Novi Sad; Beograd: Cenzura, Alternativna kulturna organizacija - AKO i Ženski informaciono-dokumentacioni centar - ŽINDOK.
177. Musić, G. (2013). *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988-2013*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe.
178. Musić, G. (2016). 'They came as workers and left as Serbs': the role of Rakovica's blue-collar workers in Serbian social mobilisation of the late 1980s. In Archer, R., Duda, I. & Stubbs, P. (eds.), *Social inequalities and discontent in Yugoslav Socialism* (pp. 132-154). Oxon/New York: Routledge.
179. Musić, G. (2021). *Making and Breaking the Yugoslav Working Class*. Budapest-New York: CEU Press.
180. Mušović, S. (2018). Aluminij d.d. Mostar na isteku mandata Vlade FBiH - Oktobar 2018. godine. Centar za javno pravo, preuzeto 29. oktobar 2020, sa <https://www.ceeol.com/search/gray-literature-detail?id=745509>
181. N.A. (1980, decembar). Zavjet Titu je ispunjen. List SOUR Rudi Čajavec, 223, 4-5. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
182. N.D. (1988, maj). Poljuljali povjerenje. List SOUR Rudi Čajavec, 298, 4. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
183. N.D. (1991, septembar-oktobar). Svaki četvrti u uniformi. List SOUR Rudi Čajavec, 318, 4. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
184. Novaković, N. (2017). *Radnički štrajkovi i tranzicija u Srbiji od 1990. do 2015. godine*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe i Institut društvenih nauka.
185. Novi pečat (2000). Čajavec, vanredno, jubilarno izdanje, 20-21. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
186. NS RS o reviziji privatizacije 28. marta. (21. mart 2008). Capital.ba - Informacija je capital. Preuzeto 21. septembra 2020, sa <https://www.capital.ba/ns-rs-o-reviziji-privatizacije-28-marta/>
187. NSZ Aluminij d.d. Mostar. (02. april 2014a). *Zapisnik s izvanredne sjednice Skupštine NZS Aluminij d.d. Mostar održane 02. travnja 2014. u 09 sati*. Aluminij d.d. Mostar.

188. NSZ Aluminij d.d. Mostar. (15. novembar 2017c). *Kolektivni ugovor „Aluminija“ d.d. Mostar*. Aluminij d.d. Mostar.
189. NSZ Aluminij d.d. Mostar. (17. novembar 2014b). *OBRAĆANJE PREDSJEDNIKA NSZ-A ALUMINIJA ČLANSTVU*. Aluminij d.d. Mostar.
190. NSZ Aluminij d.d. Mostar. (18. maj 2012). *ZAPISNIK SA SASTANKA PROŠIRENOG SAZIVA PREDSJEDNIŠTVA ODRŽANOG 18.05.2012GOD. U 12:30h U PROSTORIJAMA SINDIKATA*. Aluminij d.d. Mostar.
191. NSZ Aluminij d.d. Mostar. (19. septembar 2017b). *ZAPISNIK sa izvanredne Skupštine NSZ-a Aluminija d.d. Mostar održane dana 19.09.2017. god u 13,30 sati*. Aluminij d.d. Mostar.
192. NSZ Aluminij d.d. Mostar. (21. oktobar 2016). *ZAPISNIK sa izvanredne Skupštine NSZ-a Aluminija d.d. Mostar održane dana 21.10.2016. god u 12 sati*. Aluminij d.d. Mostar.
193. NSZ Aluminij d.d. Mostar. (24. jul 2017a). *Obavjest*. Aluminij d.d. Mostar.
194. *Obavijest* (11. oktobar 2018). v.d. Uprave. Aluminij d.d. Mostar.
195. *Obavijest* (25. maj 2012). Predsjedništvo NSZ. Aluminij d.d. Mostar.
196. *Odluka* (16. april 1993). Energoinvest Termoaparati d.d. Sarajevo (BA-AF/ETS). Arhiv Federacije BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.
197. *Odluka o dopustivosti i meritumu Ustavnog suda BiH po apelaciji AP 1886/11, od 10. juna 2014. godine. Službeni list BiH, preuzeto 22. septembar 2020, sa <http://www.sluzbenulist.ba/page/akt/0uPbqGohz4nh78h77gztz5k76kjn45hEL8=>*
198. *Održan protest radnika "Energoinvesta" / Razvojna banka dovela u pitanje naše postojanje*. (20. decembar 2017). Dnevni avaz, preuzeto 20. decembar 2020, sa <https://avaz.ba/vijesti/bih/333326/odrzan-protest-radnika-energoinvesta-razvojna-banka-dovela-u-pitanje-nase-postojanje>
199. Omeragić, D. (11. april 2014). Nastavljaju se igre bez granica. Dani, 35-37.
200. Omerović, A. (12. jul 2017). KAKO SU SISTEMSKI UNIŠTAVALI ENERGOINVEST: Bivši direktor Enes Čengić osumnjičen za štetu od 12 miliona maraka! Žurnal, preuzeto 20. decembar 2020, sa <https://zurnal.info/clanak/bivsi-direktor-enes-cengic-osumnjicen-za-stetu-od-12-milionima-maraka/20572>
201. ONASA. (06. novembar 1998b). Sindikat „Aluminija“ uputio protest E. Bičakčiću.
202. ONASA. (16. oktobar 2007). A. BRUSOKIENE: UBIG U "ALUMINIJ" MOSTAR PLANIRAO INVESTIRATI 660,5 MILIONA EURA.

203. ONASA. (19. jun 1998a). S.Oručević uputio pismo K. Vestendorpu povodom nelegalne privatizacije i dokapitalizacije u preduzećima Aluminij i Soko.
204. ONASA. (23. decembar 1997). U ponedjeljak mostarski Aluminij konstituisan kao dioničarsko društvo.
205. ONASA. (24. novembar 2003). Sindikat Aluminija: Odluka EP BiH može izazvati i političke napetosti.
206. *Opasnost od prodaje E-TAT u bescijenje*. (27. januar 2013). Capital.ba - Informacija je capital. Preuzeto 22. septembar 2020, sa <https://www.capital.ba/opasnost-od-prodaje-e-tat-u-bescijenje/>
207. Ost, D. (2001). The Weakness of Symbolic Strength: Labor and Union Identity in Poland, 1989-2000. In D. Ost and S. Crowley, eds., *Workers After Workers' States: Labor and Politics in Postcommunist Eastern Europe* (pp.219-234) . Boulder: Rowman & Littlefield.
208. Pećanin, S. (09. januar 2004). Utvrđena cijena Brajkovićeve (ne)moći. Dani,
209. Pećanin, S. (15. februar 2006). Mi smo vizionari, a ne primitivci. Dani, preuzeto 7. decembar 2020, sa www.infobiro.ba/article/print/292990
210. *Penzija (i)li tehnološki višak*. (maj 1990). Aluminij: List radnih ljudi Društvenog preduzeća Aluminij Mostar, 72, 2.
211. Pepić, A. (2018). Kriza neoliberalne financijalizacije na evropskoj poluperiferiji – prekarnost tržišta rada u Bosni i Hercegovini. *Politeia*, 8(15), 121-132. DOI: 10.5937/politeia0-18791
212. Perić Romić, R. (2018). *Banja Luka u urbanoj transformaciji*. Banja Luka: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci.
213. Perić, K. (10. jul 2020). "Čović je govorio da pare nisu problem, a ljudi su njegov problem, pa ni para ni ljudi". Hercegovina.info, preuzeto 03. septembar 2020, sa <https://www.hercegovina.info/vijesti/bih/covic-je-govorio-da-pare-nisu-problem-a-ljudi-su-njegov-problem-pa-ni-para-ni-ljudi/186638/>
214. Pešić, J. (2012). Rekonstrukcija pristupa Mladena Lazića društvenom strukturisanju. *Sociološki pregled*, 46(2), 269-294.
215. Petrović, T. (2017). Nostalgia for industrial labour in Yugoslavia or why the post-socialist affect matters. In: Slavković, M. and M. Đorgović (eds.), *Nostalgia on the Move* (pp. 14–29). Belgrade: Museum of Yugoslavia.
216. *Pregled namirenja povjerilaca (ST-03/04)*. (14. novembar 2005). „Čajavec – Precizni liv“ AD Banja Luka u stečaju. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.

217. *Preobražaj Sindikata aluminijaša*. (jun 1989). Aluminij: List radnih ljudi Radne organizacije Aluminij Mostar, 66, 6.
218. Privredna komora BiH. (26. jun 1996). Utvrđivanje ratne štete i tehnološkog kapaciteta (obrasci RR1-4). Energoinvest Termoaparati d.d. Sarajevo (BA-AF/ETS). Arhiv Federacije BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.
219. *Protiv sebičnih interesa*. (1986, mart). List SOUR Rudi Čajavec, 278, 8. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
220. *Računovodstvena politika i zabilješke uz finansijske izvještaje*. (31. decembar 2001). Energoinvest Termoaparati d.d. Sarajevo (BA-AF/ETS). Arhiv Federacije BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.
221. Radni ljudi SOUR „Rudi Čajavec“ (1989, decembar). Tražimo istorijsku prekretnicu. List SOUR Rudi Čajavec, 308, 1,5. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
222. *Radnici Aluminija krenuli prema Sarajevu*. (04. jul 2019). Oslobođenje, preuzeto 22. septembar 2020, sa <https://www.oslobodenje.ba/vijesti/bih/radnici-aluminija-krenuli-prema-sarajevu-470575>
223. *Radnici Aluminija sastat će se s predstavnicima HDZ-a sutra u 11 sati*. (10. jul 2019). Večernji list, preuzeto 22. septembar 2020, sa <https://www.vecernji.ba/vijesti/radnici-aluminija-sastat-ce-se-s-predstavnicima-hdz-a-sutra-u-11-sati-1331348>
224. *Radnicima teže no ikad*. (2000). Čajavec, vanredno, jubilarno izdanje, 23. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
225. Radnički portal: <https://www.radnicki.org/>
226. Reljanović, M. (2018). Položaj sindikata u SFRJ u drugoj polovini 1980-ih. U: V. Knežević i M. Miletić (ur.), *Gradove smo vam podigli: o protivrečnostima jugoslovenskog socijalizma* (pp. 57-72). Beograd: Centar CZKD – Centar za kulturnu dekontaminaciju.
227. Rener, M. (05. jul 2010). *Predstecajni postupak u Energoinvestu-TAT*. Nezavisne novine, preuzeto 22. septembar 2020, sa <https://www.nezavisne.com/ekonomija/privreda/Predstecajni-postupak-u-Energoinvestu-TAT/63058>
228. Revik d.o.o. Sarajevo. (2014). Izvještaj nezavisnog revizora o reviziji finansijskih izvještaja. SASE, preuzeto 19. oktobar 2021, sa <http://www.sase.ba/v1/Tr%C5%BEi%C5%A1te/Emitenti/Profil-emitenta/symbol/ETDSRK1>

229. *Rješenje Direkcije za privatizaciju Republike Srpske*, broj 01-881-4/99 od 12. jul 2001. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
230. *Rješenje o organizovanju jedinstvenog preduzeća „Energoinvest“ Holding dd Automatika Sarajevo*, broj 349/93 od 09. novembra 1993., preuzeto 25. avgusta 2021. godine, sa <https://eautomatica.com/wp-content/uploads/2017/06/Rje%C5%A1enje-o-organizovanju-preduze%C4%87a-1993.pdf>
231. *Rješenje Osnovnog suda Banja Luka*, broj U/I-1779/2001 od 03. oktobra 2001. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
232. *Rješenje Osnovnog suda udruženog rada Banja Luka*, broj U/I 1666/92 od 11. maj 1992. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
233. *Rješenje Osnovnog suda udruženog rada Banja Luka*, broj U/I 1681/91 od 18. jul 1991b. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
234. *Rješenje Osnovnog suda udruženog rada Banja Luka*, broj U/I 316/91 od 12. februar 1991a. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
235. Sassen, S. (2016). A Massive Loss of Habitat: New Drivers for Migration. *Sociology of Development*, 2(2), 204–233.
236. Savanović, J. (02. decembar 2002). Hronologija dogadjanja u vezi obustave rada u „Čajavec - Precizni liv“ AD Banja Luka. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
237. Sekulić, A. (17. decembar 2005). Radnici blokirali sud. *Nezavisne novine*, 12.
238. *Selektivna revizija privatizacije nelegalna*. (25. novembar 2014). Nezavisne novine, 9.
239. Silver, B.J. & Arrighi, G. (2001). Workers North and South. *Socialist Register*, 15, 53-76.
240. Simić, B. (28. decembar 2006). Kome je potrebna još jedna afera?. *Oslobodenje*, 13.
241. Sindikalni odbor sindikalne organizacije Precizni liv AD. (05. septembar 2002b). Odluka o nastavku štrajka (broj protkola: 03/2002). Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
242. Sindikalni odbor sindikalne organizacije Precizni liv AD. (30. april 2002a). Odluka o stupanju u štrajk (broj protkola: 01/2002). Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
243. Sindikat Čajavec Precizni liv AD. (06. novembar 2002). Odluka o nastavku štrajka. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.

244. Sindikat metalaca BiH, Sindikalna podružnica TAT. (03. mart 2009). Zapisnik sa sastanka IO sindikata TAT-a. Energoinvest Termoaparati d.d. Sarajevo (BA-AF/ETS). Arhiv Federacije BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.
245. SRNA. (17. jun 2013). Vlada Federacije BiH dobila svoj udio u Aluminiju. Nezavisne novine. Preuzeto 22. septembar 2020, sa <https://www.nezavisne.com/ekonomija/privreda/Vlada-Federacije-BiH-dobila-svoj-udio-u-Aluminiju/196646>
246. SRNA. (24. decembar 2015). Radnici kompanije „Energoinvest – TDS“ stupili u štrajk. Dnevni avaz, preuzeto 20. septembar 2020, sa <https://avaz.ba/vijesti/211397/sarajevo-radnici-kompanije-energoinvest-tds-stupili-u-strajk>
247. SRNA. (25. mart 2016). Radnici Energoinvest Dalekovoda predaju zahtjev za stečaj, proizvodnja ugašena. Dnevni avaz, preuzeto 22. septembar 2020, sa <https://avaz.ba/vijesti/227021/radnici-energoinvest-dalekovoda-predaju-zahtjev-za-stečaj-proizvodnja-ugasena>
248. Stark, D. (1992). Path Dependence and Privatisation Strategies in East Central Europe. *East European Politics and Societies*, 6 (1), 17-54.
249. *Stavovi Akcione konferencije SK i Konferencije Saveza sindikata SOUR-a Energoinvest o snaženju samoupravnih socijalističkih odnosa u upravljanju Energoinvestom u uslovima privredne reforme*. (19. jun 1989). Energoinvest, 8.
250. Šakanović, D. (n.d.). *Zakonodavni okvir privatizacije u Bosni i Hercegovini*. Preuzeto 10.03.2021. sa https://www.academia.edu/42327905/Zakonodavni_okvir_privatizacije_u_Bosni_i_Hercegovini
251. Šarenkapa, A. (01. oktobar 2020). Aluminij industrija ni nalik na Aluminij. Dani, 46-48.
252. Šarić, F. (12. jun 1989b). Za objektivnije samoupravljanje. Energoinvest, 4.
253. Šarić, F. (27. februar 1989a). Sindikat nije na periferiji. Energoinvest, 4.
254. Šipka, N. (09. april 2004). Mogući neredi u „Elektromehanici“. Nezavisne novine, 7.
255. Štefanović, M. (1987, septembar). Mašine zaustavljene, startovi povećani. List SOUR Rudi Čajavec, 292, 4. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
256. Štefanović, M. (1989, oktobar). Organizacija za svako preduzeće. List SOUR Rudi Čajavec, 307, 6-7. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.

257. Tešanović, M. (12. februar 2019). REGULACIONI PLAN PO VOLJI TAJKUNA: Kako je Čajavec postao Emporium. Žurnal. Preuzeto 12. februara 2020, sa <https://zurnal.info/clanak/kako-je-cajavec-postao-emporium/21844>
258. *Teške optužbe protiv ortačke grupe.* (18. februar 2008). Oslobođenje, 4.
259. Transparency International BiH. (24. novembar 2008). Analiza procesa privatizacije Aluminija DD Mostar. Preuzeto 20. avgusta 2021, sa https://ti-bih.org/wp-content/uploads/2011/02/Analiza_Aluminij_DD_Mostar.pdf
260. Trifković V. i drugi protiv „Čajavec – Precizni liv“ AD Banja Luka (14. novembar 2003). Presuda. Osnovni sud u Banjaluci (broj: RS-1491/2002). Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
261. *U.S. Department of State Country Report on Human Rights Practices 2002 - Bosnia and Herzegovina.* (31. mart 2003). Preuzeto 18. decembar 2020, sa <https://www.refworld.org/docid/3e918c3e8.html>
262. Uvalić, M. (2018). *The rise and fall of market socialism in Yugoslavia* DOC Research Institute, special report. <https://doc-research.org/2018/03/rise-fall-market-socialism-yugoslavia>. Pristupljeno: 31.08.2021.
263. van Dijk, T. (2008). *Discourse and Context: A sociocognitive approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
264. van Dijk, T. (2009). *Society and Discourse: How Social Contexts Influence Text and Talk*. Cambridge: Cambridge University Press.
265. Vele, F. (27. januar 2010). Vlada FBiH poništava privatizaciju „Aluminija“!. Dnevni avaz, 3.
266. Venugopal, R. (2011). Privatization, Private Sector Development and Horizontal Inequalities in Post-Conflict Countries. In A. Langer, F. Stewart F and R. Venugopal R. (eds.) *Horizontal Inequalities and Post-Conflict Development* (pp.108-130). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
267. Verdery, K. (1996). *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton, N.J. : Princeton University Press
268. Verdery, K. (2000). Privatization as Transforming Persons. In S. Antohi and V. Tismaneanu (eds) *Between Past and Future: The Revolutions of 1989 and Their Aftermath* (pp. 175–97). Budapest, New York: Central European University Press.
269. Verdery, K. (2004). The Obligations of Ownership: Restoring Rights to Land in Postsocialist Transylvania. In K. Verdery and C. Humphrey (eds) *Property in Question – Value Transformation in the Global Economy*. Oxford - New York: Berg.

270. Vetta, T. (2020). „Nacionalizam se vratio!“ *Radikali i privatizacija u Srbiji*. U D. Kalb i G. Halmai (ur.) *Naslov: nacija. Podtekst: klasa* (pp. 41-62). Sarajevo: Udruženje Mreža za izgradnju mira.
271. Vidaković, D. (2019). Društvena uloga sindikata u vremenu postsocijalističke tranzicije. *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 1(1), 126-139. DOI 10.7251/APDN1901136V
272. *Višak od 150 do 200 radnika*. (26. februar 1990). Energoinvest, 12.
273. Vlada FBiH. (01. jun 2018). *Saopćenje o radu*. Preuzeto 29. oktobar 2020, sa http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/sjednica_v2.php?sjed_id=721&col=sjed_saopcenje
274. Vlada FBiH. (17. jun 2013). *Potpisan Aneks 8 na Sporazum između Vlade FBiH i mostarskog "Aluminija"*. Preuzeto 29. oktobar 2020, sa http://www.fbihvlada.gov.ba/bosanski/aktuelno_v2.php?akt_id=3244
275. von Puttkamer, J., Borodziej, W., & Holubec, S. (Eds.). (2020). *From Revolution to Uncertainty: The Year 1990 in Central and Eastern Europe* (1st ed.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351140324>
276. Vučijak, Š. (17. april 1989d). Za brže uključivanje u savremene tokove privređivanja. Energoinvest, 2.
277. Vučijak, Š. (20. februar 1989a). Bilo je i teških riječi. Energoinvest, 2.
278. Vučijak, Š. (20. mart 1989c). Kako prevazići nesporazume. Energoinvest, 2.
279. Vučijak, Š. (6. mart 1989b). Pouke i poruke. Energoinvest, 2.
280. Vučijak, Š., Kostić, D. i Kljajić, D. (8. maj 1989). Sa konsultativnog sastanka poslovodnog odbora: Savremenije i sa više poslovnog duha. Energoinvest, 3-5.
281. Wallerstein, I. (1974). *The Modern World System, Bd. 1: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York: Academic Press.
282. Wallerstein, I. (2004). *World-systems analysis: an introduction*. Durham/London: Duke University Press.
283. Wawrzyniak, J. (2020). Transforming industry: on the corporate origins of post-socialist nostalgia in Poland. In von Puttkamer, J., Borodziej, W., & Holubec, S. (Eds.). *From Revolution to Uncertainty: The Year 1990 in Central and Eastern Europe* (1st ed.) (pp. 182-201). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781351140324>
284. Woodward, S. (1995). *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990*. Princeton: Princeton University Press.

285. World Bank Data (2021). Bosnia and Herzegovina. Pristupljeno 28. aprila 2022, sa <https://data.worldbank.org/country/bosnia-and-herzegovina?view=chart>
286. Wright, E.O. (2015). *Understanding class*. London: Verso.
287. Yin, R. K. (2003). *Case study research: Design and methods (3rd Ed.)*. London: Sage Publications.
288. Yin, R. K. (2018). *Case study research and applications : design and methods (6th Ed.)*. London: Sage Publications.
289. Zahiragić, B. (16. oktobar 1989). Sa manje brige – u zimu!. Energoinvest, 4.
290. Zahiragić, B. (8. januar 1990). Besmisao jednog štrajka. Energoinvest, 2.
291. *Zahtjev za ispravkom objavljenе informacije (broj 1930/12)*. (23. maj 2012). Aluminij d.d. Mostar.
292. *Zahtjev za pokretanje stečajnog postupka*. (16. mart 2004). Čajavec – Precizni liv AD Banja Luka. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
293. Zakon o društvenom kapitalu SFRJ (Službeni list SFRJ 84/89 i 46/90)
294. Zakon o preduzećima SFRJ (Službeni list SFRJ 77/88 i 40/89)
295. Zakon o pretvorbi društvene svojine (Službeni list Republike Bosne i Hercegovine 33/94)
296. Zakon o prenosu sredstava društvene u državnu svojinu (Službeni glasnik Republike Srpske 4/93)
297. *Zamjenik ministra Nedžad Branković*. (n.d.). Vijeće Ministara Bosne i Hercegovine. Preuzeto 19. oktobar 2021, sa https://www.vijeceministara.gov.ba/ministarstva/komunikacije_i_promet/default.aspx?id=33193&langTag=bs-BA
298. *Zaoštriti odgovornost*. (1986, oktobar). List SOUR Rudi Čajavec, 283, 2. Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, Bosna i Hercegovina.
299. *Zapisnik sa 57. sjednice Nadzornog odbora „Energoinvest – Termoaparati“ d.d. Sarajevo (NO-260/10)*. (07. januar 2010). Energoinvest Termoaparati d.d. Sarajevo (BA-AF/ETS). Arhiv Federacije BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.
300. *Zapisnik sa 58. Sjednice Nadzornog odbora „Energoinvest – Termoaparati“ d.d. Sarajevo (NO-266/10)*. (22. februar 2010). Energoinvest Termoaparati d.d. Sarajevo (BA-AF/ETS). Arhiv Federacije BiH, Sarajevo, Bosna i Hercegovina.

Prilog A - Informacijski list i forma za pristanak za učestvovanje u istraživanju

Broj ispitanika/ice:

Informacijski list i forma za pristanak za učestvovanje u istraživanju

Opis istraživanja:

Ja, Andjela Pepić, studentkinja doktorskih studija društvenih nauka – istraživačka oblast sociologija pri Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci, trenutno sprovodim istraživanje za potrebe izrade doktorske disertacije na temu „Privatizacija i radničke borbe na evropskoj periferiji: primjer industrijskih giganata u Bosni i Hercegovini 1989-2020“.

Cilj istraživanja jeste da se istraži uticaj i percepcija uticaja privatizacije, kao posljedice neoliberalne globalizacije, na pojavu i postojanje radničkih borbi, te sam položaj radništva na evropskoj periferiji na primjeru Bosne i Hercegovine. Imajući u vidu da su već sprovedena istraživanja o radničkim borbama i transformaciji privrede (uključujući i privatizacijske procese i njihove posljedice) uglavnom imala fokus na Srbiji (npr. Jugoremedija, Rakovica, Trepča itd) i Hrvatskoj (Petrokemija, Borovo i dr), te u BiH na slučaju Tuzle (prvenstveno DITA-e), neophodno je proširiti fokus i na druge slučajevе privatizacije industrijskih preduzeća u Bosni i Hercegovini. Stoga će fokus ovog istraživanja biti na tri industrijska giganta iz bivše SFRJ, a na području BiH, koja su prošla (ili prolaze) kroz proces privatizacije od 1980-ih do danas:

- 1) Rudi Čajavec (Banja Luka),
- 2) Energoinvest (Sarajevo), i
- 3) Aluminij (Mostar).

Istraživanje obuhvata intervjuje sa (bivšim) radnicima/cama tri gore pomenuta preduzeća. Rezultati istraživanja biće dostupni 2021. godine kao dio doktorske disertacije koja će biti javno dostupna na <http://eteze.unibl.org/>. Možete dodatno zahtijevati i da Vam se primjerak istraživanja dostavi direktno.

Vaše učešće u istraživanju je besplatno i možete otkazati svoje učešće u istraživanju u svakom trenutku bez posljedica i sankcija.

Kao učesnik/ca u istraživanju, imate pravo na izbor da ostanete anonimni, bez dodatnih informacija koje će biti sačuvane ili objavljene, a kojima bi neko mogao da Vas identifikuje. U svim slučajevima, sve pismene zabilješke će biti postavljene na siguran (zaštićen lozinkom i kodiran) internetski server u roku od 24 časa, prije nego što budu uništene. Audio ili video zapisi neće biti napravljeni/pohranjeni/korišteni bez Vašeg pristanka. Svi snimci će takođe biti postavljeni na siguran (zaštićen lozinkom i kodiran) internetski server u roku od 24 časa prije nego što budu izbrisani.

Takođe, u svakom momentu možete tražiti za bilo koje podatke koje ste nam ustupili da ne budu korišteni u ovom istraživanju. Kako biste to uradili, molimo Vas da pošaljete elektronsku poštu na: andjela.lalovic@gmail.com sa riječima „Više ne želim da moji podaci budu korišteni za potrebe ove studije/istraživanja“, te Vaš broj učesnika (iz gornjeg dijela forme za pristanak za učešće u istraživanju) i Vaše ime ili inicijale.

Ukoliko imate dodatna pitanja u vezi istraživanja možete me kontaktirati direktno putem andjela.lalovic@gmail.com.

Pristanak:

- 1) Pročitao/la sam prethodni opis istraživanja i razumijem svrhu istraživanja.
- 2) Moje učešće u ovom istraživanju je na dobrovoljnoj osnovi. Razumijem da neću biti plaćen/a za moje učešće i da mogu povući svoje učešće u svakom trenutku bez dodatnog plaćanja/sankcije.
- 3) Razumijem da istraživači neće objaviti bilo koje informacije koje bi mogle da otkriju moj identitet i da će moje informacije biti sigurno pohranjene.
- 4) Pročitao/la sam i razumio/la sam pojašnjenje. Sva moja pitanja su odgovorena na zadovoljavajući način i dobrovoljno pristajem da učestvujem u ovom istraživanju.
- 5) Kopija ove forme za pristanak mi je data.

Želim da ostanem anoniman/na:

Ime i prezime:

Datum:

Prilog B – Vodič za intervju

Uvodni dio

- Na kojoj poziciji/ma ste radili unutar Čajaveca/Energoinvesta/Aluminija?
- Godine iskustva / u kojem periodu ste radili u Čajavec/Energoinvestu/Aluminiju?
- Trenutni status (nezaposlen, zaposlen, penzioner...).

Ključni/sadržajni dio (ne nužno hronološki isti redoslijed uz obavezna dodatna pitanja zavisno od sadržaja iskaza sagovornika)

- Kako biste vi opisali, odnosno kakvo je vaše viđenje privatizacije Čajaveca/Energoinvesta/Aluminija i zašto?
- Da li ste bili član sindikata?
- Koje je vaše viđenje sindikalnih pokreta i organizacija u BiH, ali i konkretno u samom Čajavec/Energoinvestu/Aluminiju?
- Na koji način su sindikalni pokreti i organizacije učestvovali u procesima privatizacije, ako su učestvovali?
- Kakvu ulogu su, prema vašem viđenju, u procesu privatizacije i transformacije privrede imali sami radnici?
- Možete li nam reći nešto više o vašem viđenju radničkih borbi u tom pogledu?
- Šta je, prema vašem mišljenju, bilo od izuzetne važnosti za radničke borbe?
- Šta su za vas rezultati privatizacijskih procesa, odnosno njihove posljedice? (*alternativno: Kako vi vidite rezultate/posljedice privatizacijskih procesa u BiH, ali i specifično u samom Čajavec/Energoinvestu/Aluminiju?*)
- Možete li opisati vaše viđenje posljedica privatizacije i procesa transformacije privrede na same radnike Čajaveca/Energoinvesta/Aluminija, ali i BiH uopšte?
- Šta vi mislite o ulozi različitih interesnih grupa u procesima privatizacije?
- Kako biste opisali ulogu političara/političkih elita u procesima privatizacije?

Završni dio

- Dodatno, a da nismo već obuhvatili/dovoljno iscrpili kroz prethodna pitanja.

Prilog C - Priča iz arhiva „Rudi Čajavec“

Na osnovu stečajne dokumentacije čajavečkog preduzeća „Precizni liv“ moguće je iskonstruisati slijed događaja i tok stečajnog postupka koji su doveli u konačnici do gašenja preduzeća i ostanka bez posla 84 radnika. Preduzeće „Precizni liv“ nakon prvobitne transformacije i reorganizacije SOUR „Rudi Čajavec“ u „Čajavec Holding“, kao dio holdinga „Profesionalne elektronike“ registrovan prvobitno kao društvo s ograničenom odgovornošću (*Rješenje Osnovnog suda udruženog rada Banja Luka, 1991a*). Do promjena u obliku organizovanja dolazi 18. jula 1991. godine kada „Precizni liv“ vrši promjenu statusa u „Precizni liv“ dioničarsko društvo u mješovitoj svojini (*Rješenje Osnovnog suda udruženog rada Banja Luka, 1991b*). Kao osnivači i ulagači su, osim „Preciznog liva“, navedeni i dioničari, te Holding „Profesionalna elektronika“ d.d. u mješovitoj svojini. Preduzeće predstavlja i zastupa v.d. direktora Rudolf Kalajdžić (koji je bio rukovodilac „Preciznog liva“ i u periodu kada je isti bio u formi OOUR-a unutar SOUR „Rudi Čajavec“). Početkom rata u Bosni i Hercegovini, kao i u drugim preduzećima širom BiH, dolazi do promjene etničke strukture radnika i rukovodilaca uslijed aktivnih ratnih politika. Tako već 11. maja 1992. godine dolazi do promjene direktora „Preciznog liva“ i umjesto Rudolfa Kalajdžića upisom promjena u Osnovnom sudu udruženog rada u Banjoj Luci na mjesto direktora dolazi Borislav Pandžić (*Rješenje Osnovnog suda udruženog rada Banja Luka, 1992*).

Naredna značajnija promjena izvršena je 2001. godine kada je upisana promjena svojine državnog kapitala prema odredbama Zakona o privatizaciji državnog kapitala (Sl. glasnik RS br. 24/98) i promjena oblika prema odredbama Zakona o preduzećima (Sl. glasnik RS br. 24/98), te promjena lica ovlaštenog za zastupanje (*Rješenje Osnovnog suda Banja Luka, 2001*). Preduzeće sada postaje *akcionarsko* društvo umjesto *dioničko* kao izraz i tendencije za većom upotrebom srpskog jezika i izraza, u skladu sa etnonacionalnim politikama. Zatim, mijenja se struktura vlasništva nad kapitalom (vidjeti Tabelu C.1) u kojoj se uvode i vaučeri u skladu sa vaučerskom privatizacijom. I u konačnici, kao novi direktor (koji će ostati sve do pokretanja stečajnog postupka) i lice ovlašteno za zastupanje i predstavljanje je Jovo Savanović (dok Borislav Pandžić ostaje aktivan kao predsjednik Upravnog odbora).

Tabela C.1. Pregled vlasništva nad kapitalom i uloga/učešća u kapitalu 1991. i 2001. godine za preduzeće „Precizni liv“ Banja Luka

1991.		2001.			
Vlasnici kapitala	Ulog** (din.)	Vlasnici kapitala	Broj akcija	Vrijednost kapitala (KM)	Učešće u ukupnom kapitalu
„Rudi Čajavec“ preduzeće „Precizni liv“, d.d. Banja Luka	3.830.355,80	Interni dioničari	109999	110.054	6,49%
Dioničari*	14.660.000,00	Vaučer ponuda	871631	871.654	51,42%
Holding preduzeće „Profesionalna elektronika“, d.d. u mješovitoj svojini Banja Luka	10.186.586,60	Penzioni fond	158483	158.483	4,67%
		Fond za restituciju	79241	79.241	4,67%
		Državni kapital	475526	475.448	28,05%

Izvori: *Rješenje Osnovnog suda udruženog rada Banja Luka (broj U/I 1681/91) od 18.07.1991. godine, Rješenje Osnovnog suda Banja Luka (broj U/I-1779/2001) od 03.10.1992. godine*

Napomene:

*Iako nije navedeno, pretpostavka je da su u pitanju interni dioničari (radnici) u skladu sa *Markovićevom privatizacijom*

**U sudskom rješenju nije dostupna informacija o procentu učešća u ukupnom kapitalu već je samo naveden iznos uloga u dinarima.

U strukturi upisane *vaučer ponude* (Tabela C.1) privatizaciono investicioni fondovi (PIF) su imali najveće pojedinačno učešće i to: (1) „BLB-MENADŽMENT-INVEST“ a.d. Banja Luka (12,82%), (2) BORS INVEST a.d. Banja Luka (12,82%) i (3) „POLARA INVEST“ a.d. Banja Luka (12,82%) – inače zastupan po Borislavu Pandžiću (ranijem direktoru, a zatim predsjedniku UO preduzeća). Navedena struktura vlasničkog kapitala iz 2001. godine rezultat je izvršene *vaučerske privatizacije* u kojoj su priznate interne dionice (radnički udio) iz *Markovićeve privatizacije*, i dodatno izvršeno podržavljenje društvenog vlasništva u državnog koje se dalje privatizovalo kroz proces vaučerizacije. Tako se u rješenju Direkcije za privatizaciju RS iz 2001. godine navodi da je ukupni osnovni kapital preduzeća na dan 30.06.1998. godine 1.694.880,00 KM od čega je privatni kapital (odnosno radnički udio kroz interne dionice) 6,49% u vrijednosti od 110.054,00 KM, a 93,51% je državni kapital (odnosno kapital RS) u vrijednosti od 1.584.826,00 KM (*Rješenje Direkcije za privatizaciju Republike Srpske, 2001*). Kroz vaučersku privatizaciju ovih 93,51% državnog kapitala je raspoređeno u skladu sa strukturom navedenom u Tabeli C.1.

Već 2002. godine radnici pokreću štrajk zbog neisplaćenih plata, prevoza i toplog obroka. Izvršni odbor sindikata preduzeća dostavio je direktoru preduzeća zahtjeve 28.03.2002. godine u kojima se traži promptna isplata plate za februar 2002. godine, kao i sva dugovanja po osnovu prevoza i toplog obroka za proteklih 11 mjeseci, dok se ostatak dugovanja po osnovu neisplaćenih plata za period septembar – decembar 2001. godine traži isplata najkasnije do

25.04.2002. godine (Izvršni odbor sindikata Precizni liv AD, 2002). Zbog neispunjena navedenih zahtjeva sindikat 30.04.2002. godine donosi odluku o pokretanju štrajka počevši od 07.05.2002. godine, a radi „zaštite ekonomskih i socijalnih prava radnika iz rada i po osnovu rada“ i uz zahtjeve vezane za isplatu plata istovremeno dodaje i zahtjev za smjenom direktora (Sindikalni odbor sindikalne organizacije Precizni liv AD, 2002a). Naredna informacija koja se odnosi na štrajk radnika dostupna u stečajnoj dokumentaciji jeste odluka sindikata o nastavku štrajka protokolisana 05.09.2002. godine uz dopunu ranije odluke sa zahtjevima koji se odnose na „neisplaćivanja zakonskih obaveza prema radnicima“ i zahtjevom za smjenu kompletног rukovodstva zbog kršenja radničkih prava (Sindikalni odbor sindikalne organizacije Precizni liv AD, 2002b). Iz pronađenih zabilješki direktora za taj period, vide se dešavanja unutar samog preduzeća i problemi kako sa štrajkom radnika tako i sa električnom energijom, održavanjem proizvodnje i procesa rada. Nakon što su 01.11.2002. godine radnici stupili u štrajk, održan je sastanak direktora i finansijskog direktora sa štrajkačkim odborom nakon čega sindikat 06.11.2002. godine dostavlja direktoru odluku o nastavku štrajka u kojoj se traži: (1) isplata svih zaostalih dugovanja, a koje uključuju plate za period septembar – decembar 2001. i pola mjeseca juna, te juli – oktobar 2002. godine, prevoz za period mart 2001 – juli 2002. godine, topli obrok od oktobra 2001. godine do datuma odluke, (2) regulisanje zdravstvenog i penzionog osiguranja, i (3) podnošenje ostavke direktora Jove Savanovića i pomoćnika direktora za finansije Nenada Kremenovića (Sindikat Čajavec Precizni liv AD, 2002). Ukupna dugovanja po osnovu neisplaćenih obaveza prema radnicima su tada iznosila 274.649,37 KM od čega bi se samo dio mogao pokriti iznosom koji bi ostao nakon što se izvrše obaveze plaćanja dugovanja prema dobavljačima i snabdijevanja vodom i električnom energijom (Kremenović, 2002). Pomoćnik direktora za finansije u dokumentu *Projekcija realizacije plana do kraja 2002.* pored štrajka navodi i neke od taktika radničkog bunda (on ih naziva *diverzijama*) poput „namjernog upropaštavanja voštanih modela, školjki, pa i gotovih odlivaka, upropaštavanje proizvodnog i potrošnog materijala, krađe po pogonu svega što ima svoju upotrebu, a ima i razbijanja instalacija, lomljenja brava, zapušivanja cevi i slično“ (Kremenović, 2002).

Štrajk 47 radnika (od ukupnog broja radnika jedan dio je bio na čekanju) nastavljen je sve do 21.11.2002. godine uz kontinuiranu borbu između štrajkačkog odbora i rukovodstva firme. Istovremeno, direktor je pokrenuo disciplinske postupke protiv štrajkača, između ostalog navodeći da su prekršili Zakon o štrajku jer je inspekcija rada utvrdila da određene odluke o štrajku nisu bile u skladu sa odredbama zakona. Paralelno s pokretanjem disciplinskog postupka, direktor je pokušao (i uspio) da razjedini radnike u štrajku tako što je pozivao radnike

na saslušanje (povodom disciplinskih postupaka). Uprkos insistiranju štrajkačkog odbora da se radnici ne odazivaju pozivu, 10 ih se ipak odazvalo, od kojih je 9 „izričito reklo da hoće da rade i da što se njih tiče oni štrajk prekidaju“, a kasnije im se pridružilo još 6 radnika sa istim stavom (Savanović, 2002). Štrajkači su 21.11.2002. godine dobili otkaze ugovora o radu (13 radnika) nakon čega su ti isti radnici već 03.12.2002. godine uputili tužbu protiv preduzeća Osnovnom суду u Banjoj Luci zbog nezakonitog otkazivanja ugovora o radu. Postupak pred Sudom trajao je nešto kraće od godine dana. Sud 14.11.2003. godine donosi presudu kojom se poništavaju kao nezakonite odluke „Čajavec-Precizni liv“ AD Banja Luka o otkazivanju ugovora o radu za 13 radnika – tužitelja i nalaže se vraćanje radnika na posao i naknada štete nastale po osnovu otkaza ugovora o radu (Trifković V. i drugi protiv „Čajavec – Precizni liv“ AD Banja Luka, 2003). Međutim to se, sudeći po dostupnoj stečajnoj dokumentaciji u kojoj se navode i obaveze nastale i za otpuštene radnike, a koje su nastavile da teku i do kraja 2004. godine, nije realizovalo.

Preduzeće je, prema dostupnoj dokumentaciji, imalo loše poslovanje tokom 2003. godine, te u martu 2004. godine direktor podnosi zahtjev Osnovnom суду za pokretanje stečajnog postupka. U zahtjevu se navodi da je proizvodnja obustavljena 15.04.2003. godine zbog „gubitka ugovorenih poslova i nemogućnosti plaćanja prisjelih potraživanja“ i da su od tada svi radnici osim direktora i sekretarice na čekanju, s tim da su pojedini radnici dolazili na posao po pozivu (*Zahtjev za pokretanje stečajnog postupka*, 2004). U međuvremenu su pojedini radnici uputili tužbe Osnovnom суду Banja Luka protiv „Čajavec-Precizni liv“ AD Banja Luka zbog neisplaćenih plata i drugih obaveza (penzijsko i zdravstveno osiguranje, prevoz, topli obrok). Dio tužbi za koje je završen postupak i prije pokretanja stečaja ostale su kao osnova i obaveza za dalje rješavanje nakon završetka isplata iz stečajne mase, a za dio tužbi postupak je obustavljen zbog pokretanja stečaja. Stečaj je otvoren 16.06.2004. godine, a stečajni postupak završen je 29.12.2005. godine.

Rekonstrukcija toka stečajnog postupka na osnovu informacija iz Izvještaja koji je stečajni upravnik, Risto Trbić, podnio 10.06.2005. godine skupštini povjerilaca (*Izvještaj stečajnog upravnika (ST-03/04)*, 2005): Pokretanjem stečajnog postupka, 48 radnika „Čajavec – Precizni liv“ AD Banja Luka je otpušteno. Na izvještajnim i ispitnim ročištima održanim 08.09. i 18.10.2004. godine prihvачene su dvije varijante moguće prodaje preduzeća kroz stečajni postupak: (1) reorganizacija i prodaja strateškom partneru, (2) prodaja putem javne prodaje. Kako pregovori sa strateškim partnerom nisu uspjeli, stečajni upravnik je, uz saglasnost odbora povjerilaca, pristupio prodaji putem javne prodaje. Prvi oglas o prodaji sa početnom cijenom od 2.049.656,00 KM (što je bila procijenjena vrijednost imovine na dan

pokretanja stečajnog postupka) objavljen je 01.11.2004. godine, a javna prodaja održana 07.12.2004. godine tokom koje se nije javio niti jedan ponuđač. Drugi oglas o prodaji, sa utvrđenom početnom cijenom od 999.000,00 KM objavljen je 20.12.2004. godine i ponovljen 17.01.2005. godine, ali ponovo nije bilo niti jednog ponuđača na javnoj prodaji održanoj 01.02.2005. godine. Treća javna prodaja, sa početnom cijenom od 685.000,00 KM održana je 21.03.2005. godine. Na licitaciju se prijavilo 7 potencijalnih kupaca (svi su uplatili depozit od 10.000 KM), od kojih su 3 na kraju i licitirala s iznosima za kupovinu. Početnu cijenu od 685.000,00 KM izlicitirao je Mlađo Novaković (Delta trejd), naredno povećanje i cijenu od 700.000,00 KM ponudio je Siniša Drljača, a treće povećanje i konačnu cijenu (nakon koje se više niko nije javio za dodatno povećanje) od 720.000,00 KM javio se Stanislav Koljančić koji je time postao i prvobitni kupac preduzeća. Međutim, nakon završene licitacije, Koljančić i Drljača su kao prvi i drugi ponuđači odustali od namjere kupovine (odričući se tako 10.000 KM depozita koji su uplatili), dok je Mlađo Novaković kao treći ponuđač na kraju i zaključio kupoprodajni ugovor na taj način postavši vlasnik „Čajavec – Precizni liv“ AD Banja Luka. Ukupna stečajna masa obezbijeđena prodajom iznosila je 705.000,00 KM (685.000,00 KM licitirana ponuda Mlađe Novakovića + 20.000,00 KM depozita prva dva ponuđača).

Iz ukupne stečajne mase, radnicima je bio priznat dio njihovih potraživanja kao „potraživanja višeg isplatnog reda“ u iznosu od 88.514,20 KM koja su namirena u cijelosti, te dio kao „potraživanja opštег isplatnog reda“ u iznosu od 306.685,05 KM koja su namirena u iznosu od 98.391,74 KM (32% od ukupnog iznosa potraživanja radnika koja su opštег isplatnog reda) (*Pregled namirenja povjerilaca (ST-03/04)*, 2005). Na stečajnim ročištima bili su prisutni i predstavnici USAID-a (iako njihova uloga nije decidno naznačena u stečajnoj dokumentaciji, pretpostavka je da su posmatrali tok stečajnih postupaka). Prema dostupnoj dokumentaciji „Čajavec – Precizni liv“ AD Banja Luka, moguće je uočiti nekoliko problema s kojima se preduzeće suočavalo prije i tokom stečaja. Premda je djelatnost kojom se preduzeće bavilo davala potencijal da preduzeće opstane na tržištu, primjetno je da su nagomilani dugovi „Preciznog liva“ iz ranijeg perioda (uključujući i ratni) poput duga za električnu energiju doprinijeli teškom finansijskom stanju. Takođe, kako je „Precizni liv“ bio dio namjenske proizvodnje u „Čajavecu“, tako su i njegovi primarni kupci bili iz vojne industrije, što je (uslijed ranije navedenih razloga i razvoja dešavanja) u periodu nakon 1998. godine postalo neodrživo kao koncept poslovanja. Unutrašnji konflikt između radnika „Preciznog liva“ i direktora, doprinio je jazu i nepovjerenju na relaciji radnici – direktor zbog uvjerenja radnika da su ih potezi rukovodstva (direktor i upravni odbor) i doveli do teškog stanja (što je rezultiralo štrajkovima i tužbama). Epilog stečaja je potpuno gašenje proizvodnje, prenamjena prostora

fabrike iz proizvodnog u skladišni (danas se na tom mjestu nalazi brza pošta), te ostanak bez posla 84 radnika koji su se nadali da će novi vlasnik da zadrži proizvodnju i zaposlene (iako prema ugovoru to nije bio obavezan jer je ugovor o prodaji bio bez posebnih uslova).

Prilog D – Priča iz arhiva „Energoinvest“

Energoinvest d.d. Termoaparati (TAT), prije prve transformacije SOUR Energoinvest bila je jedna od radnih organizacija u okviru ovog sistema. Lokacija TAT-a je ujedno odredila i njegovu kasniju borbu za ponovnim pokretanjem i obnavljanjem proizvodnje i funkcionisanja preduzeća. Naime, TAT-ove proizvodne hale i direkcija bili su smješteni na Ilidži (Slika 8), teritoriji pod srpskom vlašću, a u Energoinvestovom „krugu“ u kojem su se nalazili TAT i SUE bila je Vojska Republike Srpske. Prva borbena linija bila je u ulici Pijačna, udaljena oko 400-500 metara od TAT-a. Zbog ratnih dejstava, uprava TAT-a je privremeno izmještена na lokaciju u centru Sarajeva, a tokom rata je od 540 radnika TAT-a njih 14 radilo pod radnom obavezom, a ostali su bili raspoređeni na čekanje ili su bili na jednoj od zaraćenih strana. U dostupnoj dokumentaciji povremeno se pojavljuju spiskovi radnika koji su poginuli (7.11.1994. godine navedena su imena 34 radnika) ili ranjeni u toku rata. Prema dostupnoj dokumentaciji, briga za radnike u ratnom periodu odnosila se na obezbjeđivanje obezbjeđivanje ogrjeva (ugalj i drva) za radnike koji su na radnoj obavezi ili nisu nigdje angažovani (*Energoinvest Holding - Koordinacioni odbor sindikata*, 1993), zatim obezbjeđivanje humanitarne pomoći radnicima (*Molba za dodjelu humanitarne pomoći „ALZAS“ Sarajevo (broj: 4246/93)*, 1993), te hrane (uglavnom tjestenine) za radnike na radnoj obavezi, porodice poginulih radnika, porodicama teško ranjenih radnika i ugroženim radnicima (Odluka, 1993).

Nakon potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, Ilidža i lokacija TAT-a je reintegrisana u okvir Sarajeva čime se omogućilo vraćanje uprave na prijeratnu lokaciju i stvorile lokacijske pretpostavke za pokretanje proizvodnje. Međutim, prema podacima o procijenjenoj ratnoj šteti nastaloj na sredstvima, imovini i poslovanju koje je preduzeće 26.06.1996. godine dostavilo na obrascima tadašnje Privredne komore BiH, procijenjena je 60% šteta na objektima (zgradama), te 100% šteta opremi i zalihamama (Privredna komora BiH, 1996). Kao razloge nedovoljnog korištenja postojećih kapaciteta, preduzeće je u obrascima navelo nedostatak repromaterijala, rezervnih dijelova, obrtnih sredstava, energije i narudžbi (ibid.). Do 2001. godine, u otežanim uslovima poslijeratne obnove, TAT je uspio da ponovo pokrene „pojedinačnu proizvodnju za poznatog kupca bez serijske proizvodnje i lagerovanja roba i proizvoda“ i održava broj od oko 220 radnika (*Računovodstvena politika i zabilješke uz finansijske izvještaje*, 2001). Krajem 2001. godine izvršena je privatizacija TAT-a, a u skladu sa ranije spominjanim programom privatizacije koji je predviđao izdvajanje preduzeća iz sastava Energoinvesta i pojedinačnu privatizaciju svakog.

Privatizacija TAT-a izvršena je metodom javnog upisa dionica sa ukupnom vrijednosti osnovnog kapitala od 48.920.037,00 KM, a u vlasničkoj strukturi upisano je 27 vlasnika, od kojih je PIF „BIG Investiciona grupa“ imao 83,33% učešća u vlasničkom kapitalu (*Izvještaj za period 01.01-31.12.2002.god.*, 2003). Međutim, već u narednim godinama TAT bilježi finansijske gubitke i dugovanja isplate plata zaposlenima, po osnovu čega su radnici pokretali tužbe. Tako je do kraja 2004. godine kumulativno dugovanje za neisplaćene plate prema radnicima iznosilo 950.169,00 KM i to: 4 neisplaćene plate iz 2001. godine, 3 neisplaćene plate za period oktobar-decembar 2003. godine i 6 neisplaćenih plata za februar-maj, septembar i decembar 2004. godine (*Finansijski izvještaji i nezavisno revizorsko mišljenje za obračunski period 01.01.-31.12.2004. godine*, 2005, str. 34). U međuvremenu, zbog ostvarenih gubitaka u periodu do kraja 2003. godine i kašnjenja u realizaciji proizvodnih planova, a zatim i neisplaćivanja plata Nadzorni odbor TAT-a smijenio je 16.03.2004. godine dotadašnjeg direktora Muamera Mulovića (koji je tu funkciju obavljao i u periodu prije i tokom ratnih dešavanja) i postavlja Nijaza Čustovića (dotadašnjeg predsjedavajućeg Skupštine društva). Detalj iz izvještaja o radu Nadzornog odbora TAT-a u kojem se navode razlozi za smjenu Mulovića, govori i o sindikalnoj aktivnosti u tom periodu, te borbi za ostvarivanje radničkih prava zbog zaostalih plata.

Na sjednici održanoj 13.11.2003. god. direktor je upoznao NO da kasni realizacija ugovora TE Kakanj, uz obrazloženje da će isti biti završen do kraja 11 mjeseca, što nije i učinjeno. Obrazloženje dato nadzornom odboru za kašnjenje realizacije ugovora je « Zbog poremećene radne discipline prouzrokovane i aktivnostima sindikata u preduzeću od polovine 2003. g. u cilju iznuđivanja plata za koje ne postoji ekonomска podloga stvoreni su krivi i pogrešni odnosi prema radnim obavezama, a u praksi se provodi tih opstrukcija i bojkot rada». U toku drugog dijela poslovne godine sindikat preduzeća je vršio stalni pritisak na isplatu plata, te su u preduzeću bile stalne prijetnje sa štrajkom. (Izvještaj o radu nadzornog odbora preduzeća Energoinvest – Termoaparati d.d. Sarajevo, za 2003. poslovnu godinu, n.d.)

Uprkos imenovanju nove uprave, i u narednom periodu nastavljeni su problemi (uz povremene periode poboljšanja) TAT-a u obezbjeđivanju dovoljnog broja poslova kojima bi se obezbijedila adekvatna likvidnost u poslovanju, te redovna isplata plata. Do kraja 2004. godine pokrenuto je 138 tužbi radnika za neisplaćene plate, druge naknade, te u pojedinim slučajevima i otpremnine (*Izvještaj o radu uprave društva za period 06.12.2004. – 30.01.2005.*, 2005). Sindikat je bio aktivan zahtijevajući redovne sastanke sa upravom, te insistirajući na

nalaženju načina za isplate zaostalih plata, kao i povećanog angažmana radnika na poslovima za TE Kakanj (ibid.). Kao način za pronalaženje rješenja za izlazak iz krize poslovanja, TAT je naručio izradu programa restrukturiranja-konsolidacije u 2005. godini, koji je, između ostalog, ukazao na probleme tehnološkog viška radnika (1/4 u strukturi od 191 zaposlenih), nepovoljne starosne strukture radnika (68,5% starijih od 45 godina što predstavlja problem za terenske poslove), te nedostatak kvalifikovanih zavarivača (LOK Institut za organizaciju i ekonomiku Sarajevo, 2005, str. 15). Program restrukturiranja je usvojen sredinom 2005. godine, ali je i u narednim godinama nastavljena ista problematika kadrovskog organizovanja, priprema za odlazak dijela radnika u starosnu penziju i penziju po osnovu statusa demobilisanog borca (prijevremena) i redovnih isplata plata i obaveza prema radnicima. Uglavnom su osnovni problemi u poslovanju bili vezanost za veće projekte razvoja blokova termoelektrana (Kakanj, Tuzla), čije kašnjenje u realizaciji zbog drugih aktera u projektu bi dovodilo do kašnjenja u realizaciji predviđenog plana i naplate potraživanja i za TAT. U međuvremenu se struktura vlasnika dionica mijenjala zbog berzanskog trgovanja dionicama.

Sindikat je i u toku 2009. godine kontinuirano zahtijevao od uprave društva da izvrši svoje obaveze prema radnicima u vidu isplate zaostalih plata, terenskim dodacima, uplatama zdravstvenog i penzijskog osiguranja, isplati otpremnina za penzionisane radnike, te da se prvo bitno riješe sva dugovanja prema radnicima jer „predstojeća reorganizacija firme, tj. formiranje druge firme unosi među uposlenike mnogo nedoumica i strahova (...) smatramo da formiranje druge firme krije namjeru većinskih vlasnika da na taj način izbjegnu izmirenje svojih obaveza – dugovanja prema radnicima“ (Sindikat metalaca BiH, Sindikalna podružnica TAT, 2009). Već početkom 2010. godine donešena je odluka o restrukturiranju TAT-a koja je podrazumijevala smanjenje broja zaposlenih sa 149 na 23 radnika zbog nepostojanja ugovorenih poslova, pri čemu uprava društva ima zadatku da pregovara sa Sindikatom o mogućnosti otpuštanja radnika preko 55 godina starosti (muškarci) i 50 (žene) (*Zapisnik sa 57. sjednice Nadzornog odbora „Energoinvest – Termoaparati“ d.d. Sarajevo (NO-260/10)*, 2010). Istovremeno, kao sastavni dio Odluke, predviđen je i plan prodaje nekretnina kako bi se izmirile obaveze prema radnicima po osnovu zaostalih plata i drugih potraživanja, te otpremnina. Sindikat je zbog svega ranije navedenog u februaru 2010. pokrenuo štrajk sa zahtjevom „isplate svih zaostalih bruto plaća, terenskih naknada i isplata naknada za topli obrok i prevoz“ sa rokom od 7 dana datom upravi i nadzornom odboru za izjašnjavanje, što je na Skupštini društva problematizovano sa konstatacijom „da u ovom momentu ne postoji mogućnost da se izvrši ni jedan od traženih zahtjeva Sindikata, jer trenutno ne postoji nikakva sredstva, te da će štrajk samo pogoršati situaciju i ugroziti reputaciju firme kod nalaženja novih

poslova“ (*Zapisnik sa 58. Sjednice Nadzornog odbora „Energoinvest – Termoaparati“ d.d. Sarajevo (NO-266/10)*, 2010).

Zbog nepostojanja sredstava i akumuliranog duga prema njima, radnici su „prema odluci Sindikata metalaca BiH – sindikalna organizacija E-TAT u štrajku, podnijeli su 3. juna 2010. godine Općinskom sudu kao predлагаči i povjerioci prijedlog za otvaranje stečajnog postupka“ prilikom čega su naveli da dugovanje TAT-a prema radnicima „iznosi 3.183.783,61 KM, a to dugovanje je potvrđeno okončanim parničnim postupcima“ (*Odluka o dopustivosti i meritumu Ustavnog suda BiH po apelaciji AP 1886/11*, 2014). Stečajni postupak je, uz protivljenje uprave TAT-a, pokrenut 25. februara 2011. godine. Sindikalni predstavnici navode kako je pokretanje stečajnog postupka bila jedina garancija da će radnici naplatiti svoja potraživanja i eventualno održati preduzeće kroz reorganizaciju pošto radnicima doprinosi nisu uplaćivani praktično od kraja rata i potražuju 13 plata i godinu dana isplata za terenski rad, odnosno terenski dodatak (Rener, 2010). Međutim, prodaja imovine TAT-a radi ostvarivanja stečajne mase dovoljne za izmirenje dugovanja prema povjeriocima tek je izvršena 2018. godine kada je tuzlanska kompanija Bingo kupila dio imovine i zemljišta TAT-a za 7.000.000,00 KM (Aljić, 2018). Knjigovodstvena vrijednost aktive TAT-a bila je 37.648,730,00 KM i zajedno sa kapitalom na berzi vrijednosti u iznosu od 5.439.908,17 KM činila je preko 43 miliona KM (*Odluka o dopustivosti i meritumu Ustavnog suda BiH po apelaciji AP 1886/11*, 2014). Uprkos visokom iznosu vrijednosti aktive, imovina je tokom stečajnog postupka prodata u konačnici za značajno niži iznos jer, prema riječima stečajnog upravnika „Važno je da ljudi dobiju novac što prije. U kreditima su, treba za školovanje, liječenje. Jedan radnik je umro i nije dočekao ništa. Takođe, troškovi stečaja se gomilaju“ (*Opasnost od prodaje E-TAT u bescijenje*, 2013).

Prilog E - Priče iz dokumenata „Aluminij“

Ponovno pokretanje Aluminija nakon završetka rata u BiH u startu su pratile negativne ocjene zbog nastavka ratnih politika etnonacionalnih podjela i diskriminacije radnika koji nisu bili pripadnici hrvatske etnije. Kao što je navedeno i u izvještajima iz medija, upućene su žalbe bivših radnika Aluminija (Srba i Bošnjaka) putem sindikalnih organizacija prema Međunarodnoj organizaciji rada (MOR). Na osnovu žalbi, procijenjeno je da je prekršena MOR Konvencija 111 vezano za diskriminaciju u zapošljavanju i 158 o prestanku radnog odnosa, za šta je odgovorna vlast koja nije djelovala u slučajevima otpuštanja radnika Aluminija tokom rata zbog njihove etničke pripadnosti srpskoj ili bošnjačkoj etničkoj grupi (ILO, 2000). Komitet eksperata o primjeni konvencija i preporuka MOR (CEACR) je na osnovu procjene o kršenju pomenutih Konvencija uputio zahtjev vlastima da u svom narednom izvještaju naznače mjere koje su poduzeli kako bi riješili problem radnika Aluminija koji su otpušteni samo zbog svoje etničke pripadnosti i to da im se obezbijedi naknada štete koju su pretrpili, nadoknade sve plate i doprinosi koje bi inače primili da nisu otpušteni, te ih po mogućnosti vratiti na ranija radna mjesta (*ibid*). Međutim, radnici nisu obeštećeni, a pregovori između Vlade FBiH i uprave Aluminija, odnosno generalnog direktora Mije Brajkovića bili su neuspješni, te je intervenisala Svjetska banka s ponudom međunarodne arbitraže i privatizacije (*U.S. Department of State Country Report on Human Rights Practices 2002 - Bosnia and Herzegovina*, 2003). Međunarodna arbitraža i privatizacija nisu sprovedene do kraja, a 2006. godine Amnesty International objavljuje izvještaj o diskriminaciji i kršenju ljudskih prava u Bosni i Hercegovini, sa Aluminijem kao jednim od izdvojenih studija slučaja izražene diskriminacije uprave naspram bivših radnika Srba i Bošnjaka (Amnesty International, 2006).

I nakon odlaska Mije Brajkovića sa funkcije generalnog direktora, problem bivših radnika Aluminija nije riješen u potpunosti, već je to pitanje samo deklarativno pokriveno sporazumom između Aluminija i Vlade FBiH o rješavanju otvorenih pitanja između ove dvije strane, a u nastojanju da se reguliše i vlasnički udio Vlade FBiH i uspostavi okvir za dalju privatizaciju Aluminija. Možemo identifikovati tri ključna perioda i prelomne tačke u odnosu između ove dvije strane. Prvi period bio je za vrijeme mandata Ahmeta Hadžipašića (SDA) kao premijera Vlade FBiH kada je potpisana Sporazum o rješavanju otvorenih pitanja između Vlade FBiH i Aluminija, te pokrenut postupak objavljivanja međunarodnog tendera za privatizaciju. U tom periodu je Mijo Brajković bio generalni direktor, a Ivo Lasić predsjednik Nadzornog odbora Aluminija. Zatim je značajan period za vrijeme mandata Nermina Nikšića (SDP BiH) kada je potpisana Aneks 8 na Sporazum kojim se regulisalo i pitanje rješavanja

statusa diskriminisanih bivših radnika, vlasnička struktura je konačno definisana i obećano subvencioniranje proizvodnje (što je u Aluminiju tumačeno kao *obezbjedjenje niže cijene električne energije*). U tom periodu je Ivo Bradvica bio na funkciji generalnog direktora Aluminija. I u konačnici period koji obuhvata mandat Fadila Novalića (SDA) kada je Aluminijev dug za električnu energiju akumuliran do tačke u kojoj više nije bilo moguće pokrивati troškove, te je Vlada FBiH od 2018. godine značajnije intervenisala, kao i samo gašenje proizvodnje. U tom periodu se izmijenilo nekoliko generalnih direktora Aluminija. Vlada FBiH je donijela niz zaključaka u toku 2018. godine, a koji su se odnosile upravo na rješavanje problema dugovanja u Aluminiju i osiguranja isplate plata, te poreza i doprinosa radnicima. Tako je, na primjer, u junu 2018. godine Vlada donijela zaključak o odobrenju prebacivanja sredstava u iznosu od 2.187.423,48 KM sa računa Razvojne banke FBiH na račun Aluminija za isplate poreza i doprinosa, te povezivanja staža radnicima za period septembar-decembar 2017. godine (Vlada FBiH, 2018). Nakon toga „Federalno ministarstvo energije, rudarstva i industrije i Federalno ministarstvo finansija su pripremili, a Vlada Federacije BiH donijela Odluku o odobravanju izdvajanja 1.100.000 konvertibilnih maraka iz tekuće rezerve za 2018. godinu, namijenjenih Aluminiju d.d. Mostar za plaćanje troškova angažmana revizorske kuće i za druge troškove“ (Mušović, 2018, str. 3).

Pored dinamike odnosa na relaciji Aluminij – Vlada FBiH, za razumijevanje radničkih borbi u kontekstu dešavanja u Aluminiju značajno je pogledati i dinamiku odnosa unutar samog preduzeća kako na relaciji sindikat – uprava, tako i odnosa unutar samog kolektiva i sindikata. Dokumentacija pomoću koje je moguće rekreirati ključne tačke radničkih borbi unutar Aluminija obuhvata period od januara 2012. godine do novembra 2019. godine. Sindikat se u tom periodu istovremeno borio unutar Aluminija za rješavanje statusnih pitanja i prava radnika kroz pregovore o kolektivnom ugovoru s upravom i korištenje mehanizama radničke borbe za ostvarivanje pripadajućih prava, te izvan Aluminija komunicirajući sa spoljnim akterima (Vlada FBiH, HDZ) po pitanju rješavanja nagomilanih problema i dugova u Aluminiju i osiguranja opstanka preduzeća. Paralelno s tim, sindikat je bio podložan i unutrašnjim nesuglasicama i razmiricama, naročito na relaciji radnici/članovi sindikata i predsjednik sindikata, a koje su uticale i na rad sindikalne organizacije.

Početkom 2012. godine posljedice globalne finansijske i ekonomске krize iz 2008/2009. godine počele su značajnije da se reflektuju i na sam Aluminij, a u kombinaciji sa konstantnim problemom vezanim za cijenu električne energije i lošim upravljanjem sve skupa rezultiralo je u rastu dugovanja Aluminija. Jedna od mjera sanacije dugovanja i sprječavanja njihovog daljeg rasta koje je usvojio Nadzorni odbor, a na prijedlog uprave društva, bilo je

uvodenje mjera štednje koje su prvenstveno pogodile radnike. Mjere štednje su se prvobitno odnosile na skraćenje radnog vremena za određeni broj radnika (među kojima su bili i invalidi), a zatim i na ukidanje stimulacija i privremeno suspendovanje isplate naknada za prevoz (*Zahtjev za ispravkom objavljeni informacije (broj 1930/12)*, 2012). Nadzorni odbor je, uz pomenute mjere, donio i odluku „da se plaće djelatnika neće smanjivati u naredna 2-3 mjeseca, ali u slučaju drastičnog pogoršanja poslovanja i novog vala recesije moguće je i gašenje polovine čelija“ (NSZ Aluminij d.d. Mostar, 2012). Sindikat je zaposlenima prenosio informacije sa sjednica Nadzornog odbora na kojima je učestvovao, ali je istovremeno djelovao i pacifikatorski naspram mogućeg radničkog bunda. Naime, u momentu kada su donešene mjere štednje, pojedini radnici su se samoinicijativno okupili ispred uprave iskazujući na taj način svoje neslaganje s uvedenim mjerama. Reakcija i Uprave (generalni direktor Ivo Bradvica) i Sindikata je bila identična – radnici su upozorenici da se *neće tolerirati* bilo kakva akcija radnika koja *nije u skladu sa zakonskom regulativom*, odnosno da se sve akcije i okupljanja moraju organizovati preko sindikalnih podružnica i sindikata u cjelini (*Zahtjev za ispravkom objavljeni informacije (broj 1930/12)*, 2012; *Obavijest*, 2012). Takođe, sindikat i podružnice sindikata po pogonima zadužene su da naprave vlastite prijedloge za mjere štednje u tom periodu.

Početkom 2014. godine, kada je Aluminiju blokiran račun zbog neplaćenih dugovanja (što je za sobom povlačilo i nemogućnost redovne isplate plata za radnike), te je Vlada FBiH zahtjevala i smjenu tadašnjeg generalnog direktora Željka Kordića i ostatka uprave, sindikat je prvobitno stao na stranu generalnog direktora dajući mu *punu podršku* i istovremeno zahtjevajući poništenje Sporazuma s Vladom FBiH kojim su se regulisali vlasnički udjeli (NSZ Aluminij d.d. Mostar, 2014a). Zanimljivo je da je svega par dana nakon toga, delegacija sindikata bila na sastanku sa premijerom Nerminom Nikšićem, na kojem su im ponovljeni zahtjevi Vlade FBiH u pogledu smjene tadašnjeg rukovodstva, s prijedlogom da „djelatnici Aluminija d.d. Mostar izaberu osobu u svojim redovima koja je dovoljno stručna i poštena i željna da doprinese spašavanju "Aluminija"“, a da istovremeno premijer „izražava spremnost da organizira sastanak NO i Uprave Aluminija sa povjeriocima, kako bi se napravio reprogram dugovanja i izvršila deblokada računa u što kraćem periodu“ (*Izvješće NSZ ALUMINIJA d.d. MOSTAR o sastanku sa premijerom vlade FBiH Nerminom Nikšićem*, 2014). Nakon toga je Željko Kordić podnio neopozivu ostavku, a za novog generalnog direktora izabran je Nikica Ljubić.

Dopis NSZ-a upućen radnicima Aluminija krajem 2014. godine daje uvid u djelimičnu odvojenost sindikalnih predstavnika od baze u smislu da sami radnici nisu bili upućeni u sve

aktivnosti sindikata, što je proizvodilo nepovjerenje prema samim sindikalnim predstavnicima, ali isto tako i postojanje različitih *opozicionih* struja među radnicima i sindikalistima (u zavisnosti od toga ko je imao veće beneficije za vrijeme koje uprave). U pomenutom dopisu se kao postignuća tadašnjeg sindikalnog rukovodstva navodi da su svi zaposleni u proizvodnji koji su bili na ugovoru na određeno vrijeme dobili ugovore na neodređeno (*stalna rješenja o zaposlenju*), te da su invalidi rada sa četvoročasovnog radnog vremena vraćeni na puno radno vrijeme (kao i oni invalidi rada koji su bili otpušteni *u prošlim sazivima Uprava*), kao i da su pokrenuti pregovori o rješavanju pitanja tužbi zaposlenih protiv Aluminija kako bi se obeštetili svi radnici (NSZ Aluminij d.d. Mostar, 2014b). O unutrašnjim podjelama najbolje govore posljednji redovi iz pomenutog dopisa u kojima se navodi kako u Aluminiju „*postoji i jedan broj ljudi koji ne može prežaliti stare sazive uprava i blagodati koje su u tom vremenu uživali, a jednak tako i jedan broj plaćenika koji stalno rade na urušavanju poduzeća i međuljudskih odnosa među djelatnicima, šireći neistine i podvale*“, te kako su ti ljudi sada „*najglasniji u kritikama i traženju krivaca u ovom sazivu Predsjedništva NSZ-a*“ (ibid.). Krajem 2015. godine tadašnji predsjednik NSZ dao je ostavku zbog pomenutih podjela i kritika među radnicima.

Tokom 2016. i 2017. godine, sindikalni rad unutar Aluminija bio je najviše fokusiran na osiguranje maksimalnog nivoa zaštite radnika prilikom procedure donošenja novog Kolektivnog ugovora na nivou Aluminija, te novog Pravilnika o radu, u čemu je NSZ aktivno učestvovao. Na osnovu zapisnika sa sastanaka NSZ sa upravom i povjerenstvom za izradu Pravilnika o radu i Kolektivnog ugovora Aluminija, te zapisnika sa skupština i sastanaka NSZ, moguće je uočiti tendenciju uprave da kroz ova dva akta smanji obim radničkih prava u odnosu na prethodne godine, a kako bi se na taj način izvršile uštede po osnovu raznih finansijskih izdataka prema radnicima. To je bila i glavna tačka neslaganja i konflikta između uprave i NSZ u tom periodu. Na primjer, intencija uprave bila je da finansijske izdatke prema radnicima smanji tako što će im smanjiti procenat povećanja plate po osnovu godina minulog rada, a sindikat je insistirao da u novom Pravilniku o radu ostane dotadašnja formulacija od 1% povećanja plate za svaku navršenu godinu staža (NSZ Aluminij d.d. Mostar, 2016). Na sličan način, pitanja toplog obroka, isplate naknada za prevoz, regresa, otpremnina, i jubilarnih nagrada, uprava je nastojala da maksimalno umanji ove izdatke, dok je sindikat zahtijevao da rješenja po tim pitanjima ostanu ista kao i u prethodnom Pravilniku o radu i Kolektivnom ugovoru.

Kako dvije strane nisu uspjele da usaglase sve članove, uprava je praktično donijela bez saglasnosti sindikata novi Pravilnik o radu što je bio povod za NSZ da pokrene inicijativu za štrajk upozorenja zbog „umanjenja radničkih primanja po više točaka a neke od njih su:

smanjenje toplog obroka, minulog rada, rada na dane blagdana, jubilarne nagrade“ iako je sindikat prema upravi upućivao zahtjeve i obrazloženja vezano za ove stavke (NSZ Aluminij d.d. Mostar, 2017a). Međutim, štrajk upozorenja je odgađan kako bi se iznašla rješenja i dogovor sa upravom oko spornih pitanja u Kolektivnom ugovoru. U konačnici, novi Kolektivni ugovor između Aluminija i NSZ potpisani je s uvaženom većinom prigovora i prijedloga NSZ. Prigovor koji se odnosio na otpremnine u slučaju privatizacije Aluminija, a koji je predviđao da otpremnine budu isplaćene u iznosu od 2.500,00 KM po godini provedenoj u Aluminiju nije usvojen, te se u Kolektivnom ugovoru navodi da će se to pitanje posebno rješavati uz saglasnost Vlade FBiH (NSZ Aluminij d.d. Mostar, 2017b; NSZ Aluminij d.d. Mostar, 2017c).

Tokom 2018. godine, sindikalna borba je zaoštrena uslijed neisplaćenih plata i kašnjenja s isplatama kako plata tako i drugih izdataka prema radnicima, a prouzrokovano pogoršanim finansijskim stanjem na nivou preduzeća. U fokusu sindikalnih sastanaka sada se, osim problematike direktno ugroženih prava radnika, kao tema diskusije nalazi i problematika cijena i nabavke električne energije. Sindikat je pokrenuo inicijativu za štrajk i izglasao nepovjerenje upravi pod rukovodstvom Maria Gadžića zbog: stvaranja novih dugovanja Aluminija; loše kadrovske politike u kojoj se daje prednost administrativnim umjesto proizvodnim radnicima pri zapošljavanju; neraspoređivanju invalida rada na povoljnija radna mjesta; kašnjenja plata, isplata rata kredita i uplata doprinosa od septembra 2017. godine; prijetnja radnicima koji su pokrenuli tužbe protiv Aluminija; neisplaćenih dugovanja prema Domu zdravlja što sprječava zdravstvene preglede za nove radnike u proizvodnji; fokusiranja na sporedne djelatnosti Aluminija umjesto na primarnu djelatnost – proizvodnju metala; neosiguravanje zaliha primarnih sirovina na vrijeme i pod boljim uslovima cijena i plaćanja, te selektivno dizanje premija kupcima (*Izvanredna skupština NSZ*, 2018a). Organizovani su jednosatni i dvosatni štrajkovi upozorenja tokom juna 2018. godine, uz paralelne sastanke štrajkačkog odbora i predstavnika uprave, a povodom gore pomenutih spornih tačaka. Istovremeno, pritisak na sindikat je nastavljen, a prema sindikalnoj prepisci i izvještajima sa skupština NSZ, tadašnji generalni direktor Mario Gadžić, je nastojao da kriminalizuje sindikat kroz montiranje snimka na kojem navodno tadašnji predsjednik sindikata iznuđuje novac za zaposlenje u Aluminiju, te kroz telefonske i usmene prijetnje, a sve radi slamanja postojećeg sindikalnog bunda prema upravi i štrajkova upozorenja (*Izvanredna skupština NSZ*, 2018b). Nakon toga je Mario Gadžić smijenjen s mesta generalnog direktora, a za v.d. generalnog direktora postavljen je Dražen Pandža.

Međutim, i nakon promjene generalnog direktora, problemi radnika i sindikalna borba su nastavljeni. Rasprave i razmatranja o opstanku Aluminija u drugoj polovini 2018. i tokom

2019. godine (do samog gašenja proizvodnje), zauzimaju sve više prostora na sindikalnim skupštinama, te se predlažu akcije i izvan fabričkog kruga poput protestnih šetnji i štrajkova u Mostaru i Sarajevu, a u saradnji sa drugim sindikatima. Zanimljivo je da su sami radnici tražili praktično i izjašnjenje *hrvatske politike* spram slučaja Aluminij prije nego što bi pokrenuli proteste u Sarajevu. Odnosno, prema informacijama od jednog sindikaliste, tokom jedne vanredne skupštine NSZ na kojoj se raspravljalo o organizovanju mirnog protesta ispred zgrade Vlade FBiH, zaključeno je kako će se sačekati „službeni dokument potvrde potpore HNS-a (Hrvatskog narodnog sabora), tj. hrvatske politike našem cilju, nakon čijeg pozitivnog odgovora bi išli na prosvjede u Sarajevo, a u slučaju negativnog odgovora, bi pravili prosvjed u Mostaru“ (Anonimni izvor, 2018). Takođe je zanimljivo da je uprava iskazala spremnost da se pridruži radnicima u mirnom protestu koji bi se održao u Sarajevu pred institucijama Vlade FBiH (Obavijest, 2018).

Sindikalnu borbu pratio je i razdor unutar sindikalnog članstva, nepovjerenje dijela sindikalaca prema tadašnjem sindikalnom rukovodstvu uključujući i optižbe za zloupotrebu sindikalnog računa u privatne svrhe i slično. U sindikalnoj prepisci postoje naznake da su pojedini radnici u pogonima samoinicijativno održavali proteste i štrajkove, bez prethodnih konsultacija sa sindikatom, što je takođe indikator razjedinjenosti radnika i nepovjerenja u tadašnje sindikalno rukovodstvo. Takođe, bitno je napomenuti da je sindikat, pored akcija vezanih za ostvarivanje radničkih prava i djelovanja prema upravi i kasnije prema vlasnicima Aluminija, prevashodno Vladi FBiH, istovremeno vršio i svoju socijalnu funkciju kroz organizovanje povoljnije nabavke namirnica, organizovanja podjele novogodišnjih paketića, osiguranja zdravstvenih pregleda za rizične kategorije radnika u proizvodnji, te drugih pogodnosti za članove sindikata.

Biografija autorke

Andela Pepić (rođ. Lalović) zaposlena je kao rukovoditeljka Centra za preduzetništvo i transfer tehnologija Univerziteta u Banjoj Luci. Prethodno je bila angažovana kao projekt menadžerka i istraživačica na projektima pri Institutu za društvena istraživanja na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci. U periodu od 2008-2013. godine radila je kao koordinatorka za Bosnu i Hercegovinu u okviru Regionalnog programa podrške društvenim istraživanjima (Regional Research Promotion Programme in the Western Balkans (RRPP)) pri Centru za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu.

Završila je osnovne studije ekonomije na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Istočnom Sarajevu, te drugi ciklus studija na Ekonomskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu nakon čega je stekla zvanje magistar menadžmenta. U svom dosadašnjem istraživačkom radu fokusirala se na ekonomski i socijalni prava, rad, radničku klasu, sindikalizam, te na uticaj globalizacije i društvenih promjena na rad i radništvo.

**УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА**

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА	
ПРИМЉЕНО:	25. 10. 2022
1081 / 22	

ИЗВЈЕШТАЈ
о оцјени урађене докторске дисертације

I ПОДАЦИ О КОМИСИЈИ

- Навести датум и орган који је именовао комисију: Сенат Универзитета у Бањој Луци, датум именовања комисије: број 02/04-3.1907-105/22 од 29.09.2022. године (85. сједница Сената Универзитета у Бањој Луци)
- Навести састав комисије са назнаком имена и презимена сваког члана, научно-наставног звања, назива уже научне области за коју је изабран у звање и назива универзитета/факултета/института на којем је члан комисије запослен:
 - Проф. др Душко Трнинић, ванредни професор Факултета политичких наука Универзитета у Бањој Луци, ужа научна област Посебне социологије, предсједник;
 - Доц. др Далибор Савић, доцент Факултета политичких наука Универзитета у Бањој Луци, ужа научна област Методологија социјалних истраживања, члан;
 - Проф. др Марија Бабовић, редовни професор Филозофског факултета Универзитета у Београду, ужа научна област Посебне социологије, чланица-менторка.

II ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ

- Име, име једног родитеља, презиме: Анђела, Сајо, Пепић;
- Датум рођења, општина, држава: 30.10.1984. године, Сарајево, БиХ;
- Назив универзитета и факултета и назив студијског програма академских студија II циклуса, односно послиједипломских магистарских студија и стечено стручно/научно звање: Универзитет у Сарајеву, Економски факултет, Магистар менаџмента;
- Факултет, назив магистарске тезе, научна област и датум одбране магистарског рада: Економски факултет Универзитета у Сарајеву, Истраживање утицаја E-CRM система на ефикасност rent-a-car агенција у Босни и Херцеговини, Економија, 22.04.2011. године;
- Научна област из које је стечено научно звање магистра наука/академско звање мастер: Менаџмент;
- Година уписа на докторске студије и назив студијског програма: 2017. година, Докторски студиј друштвених наука - истраживачка област Социологија.

III УВОДНИ ДИО ОЦЛЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

- Наслов докторске дисертације: *Приватизација и радничке борбе на европској периферији: примјер индустријских гиганата у Босни и Херцеговини 1989-2020.*
- Вријеме и орган који је прихватио тему докторске дисертације: број 02/04-3.2931-

80/20 од 24.12.2020. године (62. сједница Сената Универзитета у Бањој Луци)
3) Садржај докторске дисертације са страничењем:
1. Увод 1
2. Трансформациони процеси и радничке борбе на периферији 7
2.1. Предмет и циљ истраживања 7
2.2. Теоријски аспекти трансформационих процеса и радничких борби на периферији 11
2.2.1 Периферност пост-социјалистичког и пост-југословенског простора 12
2.2.2. Трансформација и приватизациски процеси 16
2.2.3. Радничка класа и радничке борбе у процесима трансформације 20
3. Хронологија (дис)континуитета 25
3.1. Социјализам: изградња социјалистичког самоуправљања и радничког одлучивања 25
3.2. Социјализам: мјере економске стабилизације и радничке борбе 31
3.3. Пост-социјализам: етничка апропријација друштвеног власништва 34
3.4. Пост-социјализам: наставак приватизације и радничке борбе 36
4. Методолошки оквир истраживања 41
4.1. Хипотетички оквир 41
4.2. Метод истраживања 43
4.2.1 Прикупљање и извори података 44
4.2.2 Методе за анализу података 48
5. Резултати истраживања 51
5.1 Случај "Руди Чајавец" 51
5.1.1 Између носталгије, борбености и немоћи 54
5.1.2 Добра – лоша – приватизација 76
5.1.3 Посљедице приватизације и трансформације 88
5.1.4 Разједињеност и фрагментација радничке класе 93
5.2 Случај Енергоинвест 95
5.2.1 Приватизација: између политике, интереса, крађе и незнанца 98
5.2.2 Радничко (не)дјеловање 108
5.2.3 Перцепција синдиката и пацификације радничких борби 115
5.2.4 Епилог трансформациских процеса 122
5.3 Случај Алуминиј Мостар 126
5.3.1 Приватизација: и јесте и није била 130
5.3.2 Утицај политике и интереса 136
5.3.3 Радници и радничко организовање: између клијентелизма и борбености 143
5.3.4 Епилог 155
6. Студија вишеструких случајева: „Руди Чајавец“, Енергоинвест, Алуминиј 160
6.1 Приватизација 164
6.2 Радници и радничке борбе 167
6.3 Разједињеност радничке класе / Стратегије и тактике пацификације 175
6.4 Сумирање налаза истраживања 179
7. Закључна разматрања 184
Литература 188
Прилог А - Информациски лист и форма за пристанак за учествовање у истраживању 209
Прилог Б – Водич за интервју 211
Прилог Ц - Прича из архива „Руди Чајавец“ 212
Прилог Д – Прича из архива „Енергоинвест“ 218
Прилог Е - Приче из докумената „Алуминиј“ 222
Биографија ауторке 228

4) Истаћи основне податке о докторској дисертацији: обим, број табела, слика, шема, графика, број цитиране литературе и навести поглавља: Докторска дисертација написана је на 228 (двјеста двадесет осам) страница. Поред наведеног броја страница, докторска дисертација укључује 5 (пет) табела и 11 (једанаест) слика. У прегледу литературе наведене су 300 (триста) библиографских јединица. Докторска дисертација још садржи 5 (прилога), и то: Информацијски лист и форма за пристанак за учествовање у истраживању; Водич за интервју; Прича из архива „Руди Чајавец“; Прича из архива „Енергоинвест“; Приче из докумената „Алуминиј“. Дисертација укључује 7 (седам) поглавља: 1. Увод; 2. Трансформацијски процеси и радничке борбе на периферији; 3. Хронологија (дис)континуитета; 4. Методолошки оквир истраживања; 5. Резултати истраживања; 6. Студија вишеструких случајева: „Руди Чајавец“, Енергоинвест, Алуминиј; 7. Закључна разматрања.

IV УВОД И ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

Фонд научних сазнања о друштвеним сукобима у сфери рада на простору Босне и Херцеговине (БиХ) од распада Социјалистичке Федеративне Републике Југославије до данас (СФРЈ) је веома оскудан. У том смислу, истраживање које је предузела кандидаткиња мр Анђела Пепић представља јединствен и систематичан покушај да се наведеном научном проблему приступи кроз разматрање међусобне условљености макро, мезо и микро нивоа друштвене стварности. То је видљиво већ на нивоу појмовног одређена предмета истраживања, тј. кроз настојање да се ревитализује појам друштвене класе, односно концепција класне анализе која обједињује марксистички, веберијански и стратификационски приступ. При томе кандидаткиња настоји да уважи чињеницу да социолошки адекватан приступ анализи феномена класне припадности не треба да се заснива искључиво на економској димензији друштвености, већ мора да уважава и мноштво партикуларизирајућих и идеолошки оптерећених идентитета (попут расе, конфесије, етничитета, нације), тј. интерсекционални карактер наведених друштвених категорија. Сходно томе, кандидаткиња поред појмовног одређења радничке и владајуће класе (као и политичке и економске/предузетничке елите), нуди и појмовно одређење приватизације, односно ширег друштвеног оквира трансформацијских процеса карактеристичних за пост-социјалистичке државе, унутар којег су се одвијали (и још увијек се одвијају) сукоби између припадника наведених класа. Надовезујући се на претходно наведено кандидаткиња нарочиту пажњу посвећује представљању типологије радничких сукоба са владајућим класама (економским и политичким елитама), која обухвата следеће облике радничких борби: пријетње прекидом рада, успоравање рада, формалистички рад, одбијање додатних задужења, бојкот комуникације са руководиоцима, апсентизам, саботаже на раду, штрајкове, радничке тужбе, окупирање фабрика и производних погона, протесте, и слично.

При операционалном одређењу предмета истраживања кандидаткиња се фокусира на радничке борбе у Босни и Херцеговини (БиХ) које су се одвијале у периоду од 1989. до 2020. године и то на примјерима три бивша индустријска гиганта: Руди Чајавец, Енергоинвест и Алуминиј. При томе кандидаткиња издаваја следеће циљеве истраживања:

- Научни допринос новијем таласу истраживања радничких борби у БиХ, која су истовремено заснована на концепцији (полу)периферије и структурацијским претпоставкама;
- Анализа образца организације радничких борби унутар приватизацијских и трансформацијских процеса у БиХ, односно перцепције радништва о тим процесима и начину на који су изведени;

- Анализа и објашњење начина на који су етнонационалне политке у БиХ утицале на радничко организовање, односно фрагметисаност радничке класе и саме исходе радничких борби током наведеног периода.

На основу наведених циљева кандидаткиња развија сљедећа истраживачка питања: Како радници и раднице поменутих предузећа перципирају процесе трансформације и приватизације, из угla сопствених предузећа, али и уопште?; Како се перципира улога самих радника и радница, као и синдиката у тим процесима?; Како је перципиран синдикат и синдикално организовање унутар процеса трансформације и приватизације поменутих предузећа, али и уопште?; Како су перципирани постојање или непостојање радничких борби унутар процеса трансформације и приватизације поменутих предузећа, али и уопште?; Како су перципирани односи моћи унутар трансформацијских и приватизацијских процеса поменутих предузећа, али и уопште?; Како се перципирају посљедице процеса трансформације и приватизације по радничку класу, али и генерално?; Да ли је, и у којој мјери, постојало радничко повезивање у борби, унутар и ван доминантних етнонационалних оквира?. Надовезујући се на поменута истраживачка питања кандидаткиња формулише радну и десет помоћних хипотеза:

- Радна хипотеза: Радничке борбе током процеса приватизације у Босни и Херцеговини манифестовале су се искључиво у оквиру предузећа која се приватизују и доминантног етнонационалног контекста, тј. без ширег повезивања и солидарности са радничким борбама из других предузећа широм земље, што је утицало на даљу фрагметисаност радничке класе и слабе домете у заштити радничких интереса и положаја током приватизације;
- Помоћна хипотеза 1: Радници у процесима приватизације перципирају себе као пасивне посматраче, лишене сопствене дјелатности услјед перцепције слабе друштвене моћи;
- Помоћна хипотеза 2: Иако су темељне структурне промјене несумњиво имале утицај на разједињење радничке класе, синдикални покрети и организације у БиХ изгубиле су свој значај и јачину дјеловања дијелом услјед различитих облика пацификације (односно тактика различитих структура моћи попут поткупљивања представника синдиката, давања предности националним у односу на радничке интересе, првидног испуњавања захтјева радника и сл);
- Помоћна хипотеза 3: Радничке борбе у процесима приватизације, ако су и постојале, нису имале одјека нити су дале резултате којима су испуњени интереси радника;
- Помоћна хипотеза 4: Радници приватизованих предузећа или предузећа у процесима приватизације у БиХ не виде опасност за радништво у приватизацији самој по себи, већ у томе што се иста спроводи или је спроведена без узимања у обзир интереса радника;
- Помоћна хипотеза 5: Перцепција радника је да је кроз приватизациске процесе извршена пљачка друштвеног власништва и да су посљедице приватизациских процеса у БиХ биле негативне за привреду кроз отуђивање и неадекватну употребу и прерасподјелу ресурса на основу власништва;
- Помоћна хипотеза 6: Радници имају негативну перцепцију о посљедицама приватизациских процеса у БиХ по социо-економски статус радника, који је погоршан у аспектима остваривања права на основу рада, животног стандарда, сигурности посла, те друштвене моћи;
- Помоћна хипотеза 7: Доминантни етнонационални оквири у којима је спровођена (или се спроводи) приватизација у БиХ ограничили су дејственост радника и синдикалних организација и њихову међусобну повезаност у радничкој борби;

- Помоћна хипотеза 8: Током приватизацијских процеса радници три индустријска гиганта (Руди Чајавец, Енергоинвест и Алумина) се нису заједнички организовали нити повезивали у радничким борбама, иако су сва три предузећа дјеловала (односно) дјелују унутар металске индустрије, услијед разједињености и дјеловања унутар доминантних етнонационалних оквира;
- Помоћна хипотеза 9: Радници три индустријска гиганта (Руди Чајавец, Енергоинвест и Алумина) перципирају приватизацију као процес у којем они сами немају јаку друштвену моћ да би утицали на сам процес и његове исходе;
- Помоћна хипотеза 10: Радници Енергоинвеста и Алуминија, као предузећа која су и даље у процесу приватизације, нису се међусобно повезали у радничкој борби за објезбеђење бољег социо-економског статуса радника током (и након) приватизације услијед фрагментисаности радничке класе.

Претходно наведене елеменате научне замисли кандидаткиња је засновала на адекватном устројеном прегледу литературе, између остalog и кроз уважавање најновијих и најзначајнијих научних сазнања о проблему и предмету истраживања. При томе је веома битно истаћи да је том задатку приступила веома савјесно и аналитички, тј. кроз истовремено уважавање теоријског и друштвено-историјског контекста, односно уважавање дијахронијске и синхронијске димензије постојећег фонда научних сазнања о проблему и предмету истраживања.

Концептуализацију истраживања у теоријском смислу кандидаткиња првенствено заснива на Волерштајновој теорији и анализи свјетских система, тј. структури глобалних неједнакости у оквиру тријаде центар, полупериферија, периферија (Wallerstein 1974, 2004). При томе она нарочито жели да истакне аргументе који наглашавају дистинкцију између концепција полупериферија и периферија (Arrighi, 1990; Silver & Arrighi, 2001; Majstorović, 2019), што користи као основ за репозиционирање Босне и Херцеговине од полупериферије ка периферији „свјетског система“. У том смислу кандидаткиња се позива на низ новијих истраживања која су усмјерена ка доказивању вјеродостојности наведене тврђње, односно адекватном разумијевању трансформацијских процеса у постсоцијалистичком и пост-југословенском контексту (Majstorović, 2019; Sassen, 2016). Поред тога, кандидаткиња додатно нијансира наведену аргументацију кроз позивање на истраживања која омогућавају идентификовање и објашњење међусобне условљености глобалних, регионалних и националних индикатора периферизације БиХ, попут неолибералне „шок терапије“, деиндустријализације и флексибилизације рада, режима подређене финанцијализације, процеса европских интеграција, постдејтонског устројства, и др. (Bechev, 2012; Lapavitsas, 2013; Fouskas & Dimoulas, 2013; Bartlett & Prica, 2016; Majstorović & Vučkovac, 2016; Gilbert, 2017; Majstorović, 2021). Конкретизацију наведених општих претпоставак о периферном положају БиХ, кандидаткиња утемељује на резултатима научних истраживања о трансформацијским и приватизацјским процесима, односно о друштвеном положају радничке класе и радничким борбама током тих процеса у БиХ. У првом случају, она нарочито истиче истраживања која су проучавала улогу етно-националних елита у трансформацијским и приватизацјским процесима, тј. друштвене феномене попут етнонационалног апроприрања и етнонационалне (само)идентификације (Lazić, 1998; Majstorović, Vučkovac & Pepić, 2015; Mujkić, 2019). Као илustrацију за наведено, кандидаткиња у том контексту наводи и резултате истраживања фокусираних на конкретне последице приватизацјских и трансформацијских процеса у БиХ, попут образца друштвеног дјеловања уобичајених за клијентелизам, деиндустријализацију, распарчавање индустријских гиганата, стечај и/или ликвидацију предузећа, повећану незапосленост и др. (Jansen, 2014; Majstorović et al.,

2015; Kurtović, 2015; Pepić, 2018; Majstorović 2021). У другом случају, кандидаткиња се позива на истраживања о стратегијама за пацификацију и фрагментацију радничке класе које су кориштене унутар постјугословенског простора (Kraft, 2015; Novaković, 2017; Mraović, 2018; Cvek i dr, 2020). Она при томе констатује да је већина тих истраживања спроведена у Србији и Хрватској, а само мањи број у БиХ.

Представљени концептуално-теоријски оквир кандидаткиња надограђује дијахронијским приказом настанка и развоја радничког покрета унутар социјализма, односно у постсоцијалистичком контексту. Она поменути приказ означава синтагмом „хронологија (дис)kontинуитета“, те при томе издваја четири специфичне друштвено-историјске цјелине:

- Период од 1945. до 1980. године, односно период изградње социјалистичког самоуправљања и радничког одлучивања;
- Период од 1980. до 1990. године, односно период мјера економске стабилизације праћен друштвеним турбуленцијама (између осталог и радничким борбама у социјализму);
- Период од 1990. до 1996. године, односно период постсоцијализма, ратних дешавања и првих приватизациских процеса кроз етничку апрапријацију друштвеног власништва;
- Период од 1997. до 2020. године, односно период постсоцијализма, наставак приватизациских процеса уз подршку међународне заједнице кроз програме „обнове и реконструкције“ и „демократизације и транзиције“, који су били праћени израженим радничким и грађанским бунтом.

При детаљнијој дескрипцији наведених периода кандидаткиња користи релевантну и претежно новију литературу (попут: Uvalić, 2018; Vidaković, 2019; Cvek i dr, 2019; Majstorović, 2021; Musić, 2021), те на тај начин ствара цјеловитији интерпретативни оквир за разумијевање перцепције радника о свом некадашњем и тренутном друштвеном положају, односно друштвеним процесима у којима су учествовали.

Сматрамо да ће се научни допринос предузетог истраживања првенствено огледати у проширивању постојећег фонда научног знања о приватизацији и радничким борбама на европској периферији, специфично у Босни и Херцеговини. Наиме, резултати досадашњих истраживања о наведеној проблематици у БиХ претежно су се фокусирали на случај фабрике „ДИТА“ Тузла, тј. један примјер на основу којег није могуће установити општа обиљежја поменутих процеса. Поред наведеног, научни допринос рада представљаће и нова сазнања о међусобној повезаности етнонационалних политика и друштвеног положаја радништва у БиХ. Такође, додатни научни допринос овог рада јесте и освјетљавање других аспекта десиндикализације и фрагментације радничке класе, односно фокусирање на тактике кориштене за пацификацију синдикалних покрета и синдикалног дјеловања, те радничког организовања, наспрам структурних промјена које су до сада биле примарни предмет истраживачког интересовања. Истовремено, практични допринос овог истраживања огледаће се у ширењу критичке свијести о посљедицама неолибералне глобализације, тј. процеса приватизације у земљама европске периферије. Другим ријечима, резултати овог истраживања ће допринијети повећању јавне видљивости тих процеса, као и њихових посљедица на радништво. При томе, нарочита пажња биће посвећена анализи и представљању конкретних механизама и начина радничког организовања у земљама периферије, односно у БиХ, који могу да послуже као основ за саморефлексиван однос радништва према синдикализацији.

- 1) Укратко истаћи разлог због којих су истраживања предузета и представити проблем, предмет, циљеве и хипотезе;
- 2) На основу прегледа литературе сажето приказати резултате претходних истраживања у вези проблема који је истраживан (водити рачуна да обухвата најновија и најзначајнија сазнања из те

- области код нас и у свијету);
- 3) Навести допринос тезе у рјешавању изучаваног предмета истраживања;
 - 4) Навести очекиване научне и прагматичне доприносе дисертације.

V МАТЕРИЈАЛ И МЕТОД РАДА

Сматрамо да је кандидаткиња приказала завидан ниво теоријског познавања, практичне примјене и међусобног комбиновања, специфичних истраживачких приступа у оквиру методологије друштвених наука. У том смислу посебно наглашавамо адекватност и међусобну усклађеност примијењених истраживачких метода, од основних научних и општенаучних, преко метода за прикупљање података, па до нивоа метода за анализу података.

На нивоу основних научних и општенаучних метода кандидаткиња је спровела следеће истраживачке процедуре:

- На основу различитих врста метода анализе (историјске, структуралне и компаративне анализе) постојећег научног сазнања о предмету истраживања кандидаткиња је приказала обрасце развоја неолибералних економских политика и њихов утицај на процесе приватизације у земљама периферије, односно бивше СФРЈ; положај бивше СФРЈ и земаља наследница унутар свјетског система, тј. међусобни однос различитих друштвених актера по питању процеса приватизације у националним контекстима; сличности и разлике у процесима приватизације и радничких борби у земљама европске периферије;
- Кандидаткиња је извршила класификацију облика радничких борби, начина пацификације радничког дјеловања и организовања, као и начина спровођења приватизациских процеса у БиХ као државе на европској периферији;
- Методом компарације кандидаткиња је утврдила сличности и разлике процеса приватизације и радничких борби унутар БиХ у контексту етнонационалних подјела;
- Методом синтезе постојећег научног сазнања, односно добијених резултата истраживања три анализирана случаја кандидаткиња је пружила цјеловит приказ специфичности процеса приватизације и радничких борби у БиХ као европске периферије.

На нивоу метода за прикупљање података кандидаткиња је овом задатку приступила кроз реализацију вишеструке студије случаја, односно анализу три одабрана случаја (случај Руди Чајавец, случај Енергоинвест и случај Алуминиј). У оквиру поменуте анализе случаја кандидаткиња је реализовала следеће истраживачке процедуре:

- Прикупљање секундарних података – одласцима у Архив Републике Српске и Архив Федерације Босне и Херцеговине кандидаткиња је прикупила постојећу историјску/архивску грађу и документацију о Руди Чајавецу, Енергоинвесту и Алуминију. Поред тога, до додатних секундарних података кандидаткиња је дошла онлајн претраживањем постојећих медијских и других написа о поменутим случајевима, али и о приватизациским процесима у БиХ уопште;
- Прикупљање примарних података – Кандидаткиња је реализовала дубинске интервјуе са радницима/цама и представницима синдикалних организација које су дјеловале унутар поменутих предузећа;

При реализацији наведених процедура кандидаткиња се трудила да у што већој мјери поштује принцип триангулатије, тј. да врши прикупљање примарних и секундарних података из што већег броја различитих извора чиме је настојала да

обезбиједи додатну конвергенцију и валидност студија случаја.

На нивоу метода за анализу прикупљених података кандидаткиња је спровела сљедеће истраживачке процедуре:

- Анализу дискурса о приватизацији и радничким борбама који су присутни у медијском простору БиХ, односно исказима интервјуисаних радника. Поменути дио истраживања реализован је кроз слијед уобичајених истраживачких процедура, од упознавања са подацима и израду транскрипта, преко генерисања иницијалних кодова, трагања за дискурсима, разматрања уочених дискурса, њиховог дефинисања и именовања, до израде истраживачког извјештаја;
- Анализу садржаја прикупљене архивске грађе и документације, те медијских и других написа.

Нарочито бисмо жељели да истакнемо да је кандидаткиња обраду, анализу и интерпретацију прикупљених података, вршила уз помоћ програма за квалитативну анализу података *MAXQDA*, који тренутно представља један од најактуелнијих и најнапреднијих методолошких алата за ту намјену у свјетским оквирима.

С обзиром да кандидаткиња није мијењала првобитни план истраживања констатујемо да је у потпуности испунила методолошке процедуре наведене у пријави докторске тезе.

- 1) Објаснити материјал који је обрађиван, критеријуме који су узети у обзир за избор материјала;
- 2) Дати кратак увид у примијењени метод истраживања при чему је важно оцијенити сљедеће:
 1. Да ли су примијењене методе истраживања адекватне, довољно тачне и савремене, имајући у виду достигнућа на том пољу у свјетским нивоима;
 2. Да ли је дошло до промјене у односу на план истраживања који је дат приликом пријаве докторске тезе, ако јесте зашто;
 3. Да ли испитивани параметри дају довољно елемената или је требало испитивати још неке, за поуздано истраживање;
 4. Да ли је статистичка обрада података адекватна.

VI РЕЗУЛТАТИ И НАУЧНИ ДОПРИНОС ИСТРАЖИВАЊА

Резултати истраживања указују да су радниче борбе у БиХ током периода између 1989. и 2020. године биле условљене низом структуралних и историјских фактора, које кандидаткиња означава синтагмом „комбинаторика пропasti“. У том смислу, кандидаткиња идентификује и доводи у међусобан однос сљедеће факторе: периферан положај БиХ, утицај политика међународних актера током (пост)социјализма, ратне политике и ратна дешавања која су омогућила етничку апрапријацију и подржављање друштвеног власништва, политички клијентелизам и партијско постављање руководилаца предузећа, лоше управљачке способности поједињих руководилаца, губитак тржишта, застарјевање технологија, итд. Истовремено, посљедице „комбинаторике пропasti“ на друштвени положај радника огледале су се кроз низ друштвених феномена повезаних са њиховим пацификовањем: повећану несигурност радника услед слабог пословања предузећа, старење радника, губитак енергије радника за борбу након завршетка рата, клијентелистичке односе поједињих радника и синдикалних активиста са политичким и економским елитама, дugo трајање судских процеса и нефункционалност институција и правосуђа, као и друге стратегије и тактике пацификације примјењивање од стране политичких и економских елита.

При представљању резултата истраживања кандидаткиња указује на сличности и разлике између истражених случајева индустријских гиганата у БиХ, при чему нарочиту пажњу посвећује анализи и интерпретацији перцепције радника о околностима које су довеле до пословног суноврата њихових предузећа, односно њихове улоге у тим процесима. Налази истраживања указују да радници тих

предузећа приватизацијске и трансформацијске процесе доживљавају као крађу, засновану на спрези политике и нових економских елита, којој се нису могли одупријети услед слабљења властите моћи у процесима одлучивања. У том смислу, кандидаткиња идентификује низ фактора који су допринијели разједињености радништва, тј. опадању њихове друштвене моћи: од разједињености по основу етнонационалне припадности као резултата ратних политика, преко разједињености производних и управљачких структура, до генерацијског јаза између старих радника (који су се осјећали или се осјећају као ствараоци и власници предузећа) и младих радника (предузећа најчешће нису доживљавали као нешто своје, већ као мјесто за остваривања дохотка).

Поред претходно наведеног, резултати истраживања указују и на структуралне разлоге за неуспјехе одређених облика радничких борби (нпр. штрајкове). У том контексту кандидаткиња посебно наглашава да су штрајкови, као и већина других облика радничких борби у постсоцијалистичкој БиХ, имали ограничени успјех при остваривању радничких права и интереса, тј. да су захтјеви радника по правилу испуњавани само партикуларно и привремено и то првенствено због куповине социјалног мира и продужења процеса како би се раднички бунт постепено пакификовао.

Комисија констатује да представљени резултати истраживања омогућавају нове научне увиде у сам предмет истраживања, односно представљају значајан допринос постојећем фонду научног знања о радничким борбама у БиХ. У том смислу, ова дисертација представља допуну и проширење новијих истраживања о трансформацијским процесима на постјугословенским просторима и то са посебним нагласком на друштвени положај радништва у постсоцијалистичкој БиХ. Поред тога, сматрамо да резултати истраживања имају изражене хеуристичке импликације, тј. да ће служити као основ и наговор за нова истраживања посвећена радничким борбама у БиХ, али и шире – нпр. кроз реализацију упоредних студија на постјугословенским просторима.

Комисија нарочито жeli да нагласи како су представљени резултати истраживања плод изузетне личне посвећености кандидаткиње, која је у релативно кратком року успјела да лоцира, идентификује, прикупи, обради, те критички анализира велику количину разноврсних емпиријских података. Сматрамо да је кандидаткиња при томе, поред марљивости и (само)критичности, показала и низ других интелектуалних врлина које указују на савјесан однос према научно-истраживачкој пракси. Поред тога, сматрамо да су представљени резултати истраживања добијени уз адекватну употребу теоријских и методолошких алата карактеристичних за друштвена истраживања.

- 1) Укратко навести резултате до којих је кандидат дошао;
- 2) Оцијенити да ли су добијени резултати јасно приказани, правилно, логично и јасно тумачени, упоређујући са резултатима других аутора и да ли је кандидат при томе испољавао довољно критичност;
- 3) Посебно је важно истаћи до којих нових сазнања се дошло у истраживању, који је њихов теоријски и практични допринос, као и који нови истраживачки задаци се на основу њих могу утврдiti или назирati.

VII ЗАКЉУЧАК И ПРИЈЕДЛОГ

На основу претходно наведеног, Комисија констатује сљедеће:

Докторска дисертација мр Анђеле Пепић под називом „Приватизација и радничке борбе на европској периферији: примјер индустријских гиганата у Босни и Херцеговини 1989-2020.“ урађена је у складу са одобреном пријавом теме и уз уважавање методологије израде научног рада. Поменута докторска

дисертација представља оригиналан допринос постојећем фонду научног сазнања, а нарочито из перспективе недовољне научне истражености наведеног предмета унутар наше академске заједнице.

Посебна научна вриједност ове докторске дисертације огледа се у чињеници да она представља резултат првог обимнијег систематског истраживања радничких борби у БиХ. У том контексту, поменута докторска дисертација не само да омогућава увид у најактуелније теоријске претпоставке за разумијевање наведеног друштвеног феномена, односно његову међуусловљеност са другим друштвеним феноменима, већ нуди и више него солидну емпиријску основу за реализацију нових истраживачких подухвата у оквиру наведене проблематике. Дисертација има велики друштвени значај, јер поред научног приступа самом проблему, садржи и значајан еманципаторски потенцијал, тј. може да послужи као добар основ за доношење нових и унапређење актуелних социјалних политика усмјерених ка побољшању друштвеног положаја радништва у БиХ. Истовремено, еманципаторски потенцијал дисертације може да буде искориштен и од стране самог радништва у БиХ, тј. кроз боље разумијевање властитог класног/друштвеног положаја унутар националног/глобалног контекста и унапређење механизама међусобне солидарности и организованости усмјерених ка његовом побољшању.

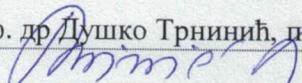
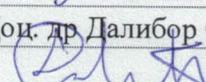
Кандидаткиња испуњава све законске и стручне услове за одбрану докторске дисертације из социолошких наука.

Комисија Научно-наставном вијећу Факултета политичких наука и Сенату Универзитета у Бањој Луци једногласно предлаже да се докторска дисертација прихвати, а кандидаткињи одобри јавна одбрана.

- 1) Навести најзначајније чињенице што тези даје научну вриједност, ако исте постоје дати позитивну вриједност самој тези;
- 2) На основу укупне оцјене дисертације комисија предлаже:
 - да се докторска дисертација прихвати, а кандидату одобри одбрана,
 - да се докторска дисертација враћа кандидату на дораду (да се допуни или измијени) или
 - да се докторска дисертација одбија.

ПОТПИС ЧЛАНОВА КОМИСИЈЕ

Датум: 24. октобар 2022. године

1. Проф. др Ђушко Трнинић, предсједник

2. Доц. др Далибор Савић, члан

3. Проф. др Марија Бабовић, чланица-менторка

Број:08/1.782/22

Датум:15.08.2022.

На основу члана 3. Правилника о поступку провјере оригиналности завршних радова студената на II и III циклусу студија Универзитета у Бањој Луци број 02/04-3.2688-4/17 од 28.09.2017. године издаје се

УВЈЕРЕЊЕ

Овим се потврђује да је докторска дисертација кандидаткиње **Анђеле Пепић** под називом „**Приватизација и радничке борбе на европској периферији – примјер индустријских гиганата у Босни и Херцеговини, 1989-2020.**“ провјерена путем званичног софтвера за откривање плаџијата дана 15.08.2022. године.

Шеф библиотеке

Нина Јујјада

Продекан за научноистраживачки рад

ДОСТАВЉЕНО:

- Ментору
- А/А

УНИВЕРЗИТЕТУ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ПОДАЦИ О АУТОРУ ОДБРАЊЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

Име и презиме аутора дисертације: Анђела Пепић;

Датум, мјесто и држава рођења аутора: 30.10.1984. године, Сарајево, Босна и Херцеговина;

Назив завршеног факултета/Академије аутора и година дипломирања: Економски факултет, Универзитет у Источном Сарајеву, дана 28.12.2007. године;

Датум одбране мастер/магистарског рада аутора: 22.04.2011. године;

Наслов мастер/магистарског рада аутора: „Истраживање утицаја е-ЦРМ система на ефикасност рент-а цар агенција у Босни и Херцеговини“;

Академска титула коју је аутор стекао одбраном мастер/магистарског рада: Магистар менаџмента;

Академско титула које је аутор стекао одбраном докторске дисертације: Доктор социолошких наука – 480 ECTS;

Назив факултета/Академије на коме је докторска дисертација одбрањена: Факултет политичких наука, Универзитет у Бањој Луци;

Назив докторске дисертације и датум одбране: „Приватизација и радничке борбе на европској периферији: примјер индустријских гиганата у Босни и Херцеговини“, датум одбране: 20.12.2022. године;

Научна област дисертације према CERIF шифрарнику: Социологија (S 210);

Имена ментора и чланова комисије за одбрану докторске дисертације:

1. Проф. др Душко Трнинић, предсједник Комисије;
2. Проф. др Марија Бабовић, члан - ментор;
3. Доц. др Далибор Савић, члан;

У Бањој Луци, дана 21.12.2022. године;

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

**Изјављујем
да је докторска дисертација**

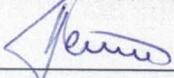
Наслов рада ПРИВАТИЗАЦИЈА И РАДНИЧКЕ БОРБЕ НА ЕВРОПСКОЈ ПЕРИФЕРИЈИ:
ПРИМЈЕР ИНДУСТРИЈСКИХ ГИГАНТА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1989-2020.

Наслов рада на енглеском језику PRIVATIZATION AND WORKERS' STRUGGLES AT THE EUROPEAN PERIPHERY: THE CASE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA'S INDUSTRIAL GIANTS BETWEEN 1989-2020

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да докторска дисертација, у целини или у дијеловима, није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Бањој Луци, дана 11.10.2022. године

Потпис докторанта

Изјава 2

Изјава којом се овлашћује Универзитет у Бањој Луци да докторску дисертацију учини јавно доступном

Овлашћујем Универзитет у Бањој Луци да моју докторску дисертацију под насловом
**ПРИВАТИЗАЦИЈА И РАДНИЧКЕ БОРБЕ НА ЕВРОПСКОЈ ПЕРИФЕРИЈИ: ПРИМЈЕР
ИНДУСТРИЈСКИХ ГИГАНТА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 1989-2020.**

која је моје ауторско дјело, учини јавно доступном.

Докторску дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату
погодном за трајно архивирање.

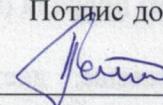
Моју докторску дисертацију похрањену у дигитални репозиторијум Универзитета у
Бањој Луци могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце
Креативне заједнице (*Creative Commons*) за коју сам се одлучио/ла.

- Ауторство
- Ауторство – некомерцијално
- Ауторство – некомерцијално – без прераде
- Ауторство – некомерцијално – дијелити под истим условима
- Ауторство – без прераде
- Ауторство – дијелити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци
дат је на полеђини листа).

У Бањој Луци, дана 11.10.2022. године

Потпис докторанта

Изјава 3

Изјава о идентичности штампане и електронске верзије докторске дисертације

Име и презиме аутора Ањела Пепић

Наслов рада ПРИВАТИЗАЦИЈА И РАДНИЧКЕ БОРБЕ НА ЕВРОПСКОЈ
ПЕРИФЕРИЈИ: ПРИМЈЕР ИНДУСТРИЈСКИХ ГИГАНТА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ
1989-2020.

Ментор проф.др Марија Бабовић

Изјављујем да је штампана верзија моје докторске дисертације идентична електронској верзији коју сам предала за дигитални репозиторијум Универзитета у Бањој Луци.

У Бањој Луци, дана 29.12.2022. године

Потпис докторанта

